

પુસ્તક ક્રમ

કારતક-માર્ગશર : ૨૦૦૦

અંક ૧-૨

૧ કવિ ધર્મ (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૧
૨ આશ્રમ-પ્રાર્થના	સ્વામી આનંદ	૨
૩ દિન્દો બોરાકોનો પ્રભ		૭
૪ વતનના ઘડીયાનો (કાવ્ય)	રામપ્રસાદ શુક્લ	૧૬
૫ પુષ્પા (વાર્તા)	"બાદ"	૧૭
૬ એક અનામી સુંદરી (કાવ્ય)	ભારદ્વાજ	૨૦
૭ પ્રાગતિક નાટક	ઉમાશંકર જોષી	૩૧
૮ ચીતી નવલકથા	અનુ : નગીનદાસ પારેખ	૩૭
૯ જૂનાં કપડાં	નરવરલાલ મ. ખૂચ	૪૪
૧૦ કીર્તી શાક કેમ રાંધવાં		૪૭

તમે વાંચ્યું?

તમે વાંચ્યું?

આંડાની ધાર

૮૮૫

લેખક : રામનારાયણ નાં પાઠક

૧૯૮૨

આજના-પુણી, સ્ત્રીજીવનના અન્યેક પ્રશ્નો વળી
કરતી, 'સેજરેચી' અને પ્રસિદ્ધિપુર્વક 'કલમથી
લાખાયેલી સામાજિક નવલકથા, આજના
સત્તજીવનના પ્રશ્નો આમાં આંધિક અને
મનોવિશ્લેષણપુર્ણ વિચારણાથી રજૂ કર્યા છે.

દરેક સુલભરતીએ આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

પાકું પૂકું

ડિ. રૂપિયા અઢી

સવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બહાર તથા પરદેશમાં રૂ. ૭-૦-૦; છૂટક નકલ ૧-૦-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રજીકાશ કેમરલાઈ મિશ્રી : ૧૨ મ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, કીર્તીદા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૪-૧૦-૪૩

સ્વદેશી.....સરસ્વતી.....સરસ્વ

નરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઈન

પેનના

તથા

બધુ બધેક

બાલકા

વાપરે

અનેક મ્યુ. ગ્રાફિક્સ, મીલો, શાળાઓ
તથા સ્ટોર્સમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક
રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા
સ્ટોરનારને નરોલની શાહી માટે પૂછો:-

ધી નરોલ એજન્સી

ત્રણ દરવાજા : : અમદાવાદ

સાન્ધ્યા-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઈનમાં

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
ફિશર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલરેટીવ ગ્રન્થાવલિ	૩-૦-૦
સ્વીન્ડ ગ્રન્થાવલિ	૧-૦-૦
ગુહ્ય ગ્રન્થાવલિ	૬૨૨

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન કોલે પ્રગતિ

સ્ત્રીવર્ગને ખાસ ઉપયોગી

પ્રસૂતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વાંચો

પ્રસૂતિવિજ્ઞાન

લેખક, સંપાદક અને પ્રકાશક : વૈદ્ય રવિશંકર જટાયાંકર ત્રિવેદી.

ભ્રૂમાં હૃદયારીર અવયવોનું વર્ણન, સમર્થવિદ્યામાં જાગવાના નિયમો, સમર્થવિદ્યામાં
યતા રોગો અને તેના ઉપાયો, ગર્ભિણીની માવજત, દામ્યનું કર્તવ્ય, પ્રસવની અવસ્થાઓ,
પ્રસૂતાને યતા રોગો અને તેના ઉપાયો, પ્રસવ વખતે સ્વચ્છતા અભ્યસો વિધેની સુચનાઓ,
બાળકોદર અને માવજત, બાળકની ખીડનાં પ્રથમનાં લક્ષણો, બાળકોનાં દરદો અને તેના
ઉપાયો વિ. વિવિધ રહે પ્રકરણોમાં આપવામાં આવેલ છે. આ એક જ પુસ્તકના ચાતુરી
પ્રસૂતાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે છે અને સ્ત્રીર નિરાગી રાખી શકે છે.

આ પુસ્તક “વૈદ્યકલ્પતરુ” માસિકના આઠકોને હોટ આપવામાં આવે છે.

માસિકનું વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૩ હોટની ડિ. રૂ. ૧-૪-૦

લખો:-ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરાડ-અમદાવાદ.

કાલ્યાણી-મુંબઈ.

ચૌલાપુલ-ચૂરત.

Advertise

in
The PRASTHAN

is to successfully develop your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA
Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

: સવાળામ :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
હિસોબ માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અંધમાળા	૨-૦-૦
હોમરુદેશ અંધમાળા	૧-૦-૦
રવીન્દ્ર અંધમાળા	૧-૦-૦
પુણ્ય અંધમાળા	મૂલક

: પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન ગ્રંથ પ્રગતિ

‘પ્રસ્થાન’ માં

જાહેર ખર્ચરનો ભાવ

જાહેર ખર્ચર વિભાગમાં

૧ પાલું ૩ પાલું ૩ પાલું

૧૨	માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬	માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩	માસ	૬૦	૩૦	૧૫
૧	માસ	૨૪	૧૨	૬

રીટીંગ મેટરમાં

માલુ કાગળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આટપિપર-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂઠા ઉપર

પૂઠા પૂઠા નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦
" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦
" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦

(જાહેર ખર્ચર સ્ટીચીંગ માટે પુછાવજુ)

પ્રસ્થાનમાં સારી ગતની જ નંનંખં.
લેવામાં આવે છે.

રીટીંગ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની જ નં. ખ.
અને તે પછુ બહુ જ ચોક્કી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે

લાંબા કોન્ટ્રાક્ટ માટે ચર્ચાવહાર કરવો

બવસ્થાપક: ‘પ્ર:

પ્રસ્થાન કાર

“ કદાચ યસ્તાવું પડે તે પહેલાં ”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમા

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હિડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની કૂંજ અદા કરો.

છેલ્લા વેધ્યુએચન રિપોર્ટમાં નહિર થએલું

નિવાસિક ખોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧રે ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગયાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી આગર દમિશનથી ભેઈએ હીએ.

ઓફિસો:—

જુ પ્રવાસ મરે મળે થા લખો:—

કુળર્ષ ઇલાકાના પ્યાન્ય મેનેજર્સ

ગુંબર્, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઇશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કું.

જ્ઞાનપુરી ભાગાગ, મુરત

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક બતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઉપન [૨૭૨૬૬]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. માનવતંત્રની નબળાઈ, ક્ષતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લેહી વધારે છે. ફીણ થયેલા શરીરને નવપ્રકૃતિ બનાવે છે.

કિંમત તાંબા ૧૦ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રતણના રૂ. ૪-૮-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, મતુરોષ, વંધ્યતા, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાતક, જીર્ણીકર, તથા સુવાતક પછીના દરેક બતના રોગો માટે

સુંદરી સંજવની

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂ. ૧-૨-૦

બી.આ. ફાર્મસી

ગાંધીરાં, અમદાવાદ

મુંબઈ નં. ૨, પુના સીટી, તથા બી.આ.

દરેક સ્થળે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્ટની નિયમો તથા આધુરોધિક દવાઓ સ્વીચ મેકેટ

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને

‘કિશોર’ના આપતા અંકમાં, પ્રો. અનન્તરાય મ. રાવળે, અમદાવાદના મોડર્ન મેટ્રિક ક્લાસના સંચાલકની વિનંતિથી, તેમના મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલા એક વ્યાખ્યાનનો સાર—

ભાષાજ્ઞાનની ભૂમિકા અને મેટ્રિકનું ગુજરાતી

એ લેખકારા આપવામાં આવશે.

‘કિશોર’ના એ અંકે (આવૃત્તિ) તા. ૧૦-૧૦-૮૩ ના રોજ પ્રસિદ્ધ થશે. એ અંકની છૂટક કિં. ૦-૧૨-૦ રહેશે તે નક્ક મંગાવનારે તેટલી ટપાલની ટિકિટ બોંધવી. હાઈસ્કૂલોને વિનંતિ છે કે તેઓ વાર્ષિક ગ્રાહક બની જાય.

: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર :

કિશોર કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

● મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને ●

મેટ્રિકમાં પાસ થવામાં સફળ થઈ શકો હોય તે હિસેબરમાં પ્રેમિયમ સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા આપવાનું ચૂકશે નહિ. મેટ્રિક સુધી નહિ પહોંચેલા પણ આ પરીક્ષા આપી શકે છે.

અનેક વિષયોમાંથી તમને હાથે તે વિષયો લઈ શકો છો.

તમારા નિશ્ચિતના સમયમાં, ધેરબેઈ, ટપાલ મારફતે શીખી શકો છો.

ઓએ, ધેરબેઈ અભ્યાસ કરીને, બનરસ, નાગપુર અને ખંજાબ યુનિવર્સિટીની બી. એ. હિમી સુધી અભ્યાસ કરી શકે છે.

— આ બધી પરીક્ષાઓની વીગતવાર માહિતી માટે લખો :—

સતીશચંદ્ર મ. દેસાઈ એમ. એસસી. (લંડન); ખાર-એ-બેહ

પ્રિન્સીપાલ, બોમ્બે ટ્યુટોરિયલ કોલેજ

અનામ્બા નિર્દોષ, ધોળીતલાવ, મુંબઈ-૨

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી વીમા પોલિસીની
વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરોના દાવા-
ઓનો ત્વરિત નિમ્મલ, વળીબી વપાસ વિના
વીમા હિતરાવવાની અનુકૂળતા કે જે આમ
જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના થઈ પડી
છે,—એ સર્વેથી જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં
અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

૨૬

વધુ વિગત માટે પ્રોસ્પેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ કું. લીં

હેડ ઓફિસ:-
કોલ્, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-
વીકરોડ,
અમદાવાદ

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા વિત્તાદ્વી એજન્ટો નોંધાયે છે.

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

લવન માં

એ તિ આ વ ર્ય ક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

ઝંડુ

ચવન પ્રાશ

એજ [લવન]

સીઝાં અખિયાં સાથે ખીન્ન પાચક

અને સોઢી વધારનાર ઔષધી

મેળવી ખનાવેલ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સર્જીત કામ આપનાર

સાસ્ત્રિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ

અમદાવાદના એજન્ટ :

સો ગી લા હ બ ધ સર્વિસ—ગાંધી રોડ

અમદાવાદ

આજથી જ

સો ફોર્થ અજમાવવા માટે

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૭

કારતક-માગશર : ૨૦૦૦

અંક ૧-૨

કવિધર્મ

ઉમાશંકર જોષી

કરી પ્રલય ભૂમિકંપ મયદાનવી ખેલતો
સ્થલે જલ જલે સ્થલી રચત જે પ્રદેશે ઘુમ્યો,
નહીં શું સ્ફુરશે વસંત તહીં વેલીશું ગેલતો
શયે સમય દક્ષિણ પ્રમદ દિવ્યમુદી ચુમ્યો ?

કુટુંબ અથવા વડું સભર બાઈલાંડુ ભણી
વિંખાય સહસા પડ્યે અશનિ, ધાય ઉદ્વેગશું
કુંવારિ કુલવેલ,—યૌવન રંગોરંગે પાંગર્યું
સણાર્ધ પણ અંલશે ? ઉછળશે ન એ મસ્ત શું ?

કદીક જનલોક તે ચ કવિ ! ખૂબ માઝા તણ
થગે કલક તાંડવે, વિવશ આત્મઘાતે મચે;
દગાવ ઉર ઊલરા જરી થતું ન, વીણા સણ
પદો મનુ ઉરોર્મિનાં અમૃત સારવ્યાં છે રચે.

વસંત રસ યૌવન પ્રસંગ જેમ, રહેશે ણની
મહા જનવિમર્દમાં ચ કવિ શબ્દ સંજીવની.

શરત્પૂર્ણિમા ૧૯૬૬

પ્રાર્થાવિક

ગાંધીજીના આગમન નોડે આપણા દેશમાં સામુદાયિક નિત્યપ્રાર્થનાની સંસ્થા સહમંદિરોની બહાર ચરૂ થઈ. પ્રાર્થનાને ગાંધીજીએ સરીરના નેવે જ આત્માનો રાજેરાજનો ખોરાક કહીને જોળખાવી છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને દેશભર કામ કરનારા સેંકડો આશ્રમોમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના એ આશ્રમવાસીઓના નિત્યક્રમનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે.

ગાંધીજીની પાવન બસર તમે દેશના રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમ સામાજિક જીવનમાં પણ ધરમૂળનો પક્ષો ધર્મ ગણે છે. કાવ્ય, કળા, સાહિત્ય, સંગીત, રહેણીકરણો, સંસ્કારવહેવાર બધામાં દેખાઈ આવે એવા ફેરફારો થઈ ગયા છે. પરિણામે નિત્યપ્રાર્થનાની સંસ્થા પણ પ્રજાના જીવનમાં વધુ અને વધુ વ્યાપકપણે પ્રવેશ કરતી જાય છે. પ્રાર્થનાએ આશ્રમોના દાવરાને જોળંગીને નહેર સમારંભો, કાર્યક્રમો અને ઉત્સવમેળાવડાઓમાં પણ માનકપૂરું સ્થાન દેવા માંડ્યું છે. ગાંધીજીનાં પરિભ્રમણો, તેમ જ કોંગ્રેસનાં અધિવેશનો દરમિયાન આશ્રમજનતા હતરો લાખોની સંખ્યામાં લાઠી રપીકરોની મદદ સાથે સમૂહપ્રાર્થનામાં ભાગ લેતી થઈ ગઈ છે. તે જ પ્રમાણે આશ્રમમાં ચાલતી નિત્યપ્રાર્થનાઓનું ઓછુંવત્તું કે આડું અનુસરણ કરીને ફેક ઢિંદો કુટુંબો આજે સવારસાંજ અથવા તો જોડામાં ઓછું એકવાર સાંજની પ્રાર્થના કરવાનો નિયમ સ્વીકૃતિપૂર્વક પાળતા નેવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ આશ્રમોમાં ચાલતી પ્રાર્થના, તેની ધરતી તેમ જ જાવના અને તેના કામ અથવા વિધિનો ખ્યાલ આપવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. સવારસાંજની પ્રાર્થનાઓ, બજનો, ધૂનો, ઉપનિષત્ પાઠ છતાંદિ સ્વં પદે સંપાદિત 'આશ્રમભજનગાવણિ'માં આપેલું હોવાથી અને 'આશ્રમભજનગાવણિ' જીવનરાતમાં તેમ જ દેશઆખામાં ધરની વસ્તુ થઈ પડેલી હોવાથી એ સ્લોકો વગેરે આ લેખમાં આપ્યા નથી.

પ્રાતઃકાલ

પ્રાતઃકાળે વહેલાં જાગેલાં કોઈ પણ લાઈપહેને પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાં સુધી બનતા સુધી કશું જોતવું કે અવાજ કરવો ન જોઈએ. હાથનું ચાલવું, પાશ્વર્ય ઉઘાડવાં, દીવાબતીઓ લઈને ફરવું કે બતીઓ કરવી, ખાટલા કે પચારીઓ ઉપાડવી મૂકવાં, કોમળા કરવાં, દાંતણું કરવું, ઉપરસ ખાવી, અથવા એવો કોઈ પણ વહેવાર કરવો જ પડે તે 'બિંધતા ધરના ચોર'ની યોદ્ધા કરવો જોઈએ. બદલે, પ્રભુનામ લેવું, પ્રભાતિર્થા યાત્રા, રામનામ, હરિસમરણ સર્વ કંઈ એટલું ધીમે સાટે કરવું પડે કે મકાનના કોઈ પણ ભાગમાં કે બેડાનેક સતેલ સાથી પણ ઉંક ધંટના ટકોરા પડે તે બિનિદ સુધી જીંધી રહેવા માગતો હોય તો પોતાની પહેલાં જાગેલાના એવા કોઈ પણ વહેવારથી ઝોની બિંધમાં કે ચારામમાં લેશ પણ અડેલ ન થવી જોઈએ.

જે જાણુ વહેલા જાગ્યા હોય કે બધા જાગ્યા હોય, પ્રાર્થના થઈ રહે ત્યાં સુધી કોઈ પણ આશ્રમવાસીએ એકબીજાની સાથે વાત ન કરવી જોઈએ, દાતણુ લેવાં દેવાં, સંકાસ કે સ્નાનશુદ્ધિ કોઈને બતાવવું, કે બીજા ને કંઈ જરૂરી વહેવાર કરવા પડે તે મૂંઝે મોઢે કરવા જોઈએ, મતલબ એ કે પ્રાતઃકાળમાં જીતીને આત્મચિંતન અને પ્રાર્થના એ આશ્રમવાસીના પ્રથમ વહેવાર હોય, અને એ પૂરા થાય તે દરમ્યાન કુદરતી કે જરૂરી ને કંઈ વહેવાર કરવા પડે તે બધા આત્મચિંતન કરી રહેલ બક્ષિત મૂંઝે મોઢે માત્ર જરૂરથી કંઈ જાય અને મન આત્મચિંતનમાં લીન હોય, એ રીતે થવા જોઈએ.

આ વિચારસરણી અનુસાર પ્રાર્થના થઈ રહેતાં સુધી બીજાકોઈ પણ દુન્યવી વહેવારને સારુ અવકાશ નથી રહેતો.

આશ્રમવાસીઓમાં વહેલા જીતીને (પ્રાર્થના પહેલાં) વાંચવું લખવું ઇત્યાદિ વહેવાર જાહેર કરવા હોય તે સંચાલક કે મંત્રીની પરવાનગીથી તેમ કરી શકે, પણ બનતા લગી તેણે તે બધું આશ્રમના મુખ્ય મકાનથી દૂર બીજા મકાનમાં અથવા તે મકાનના એવા જ કોઈ ભાગમાં કરવું જોઈએ. સામાન્ય નિયમ તરીકે ખાસ પ્રયોજન સિવાય સવારે ૪-૪૦૦ વાગ્યાથી વહેલા જીતીને કોઈ આશ્રમવાસીએ વાંચવા લખવાના વ્યવસાયમાં રોકાવું એ ઉત્તેજનને પાત્ર ન ગણાવું જોઈએ.

સવારની પ્રાર્થના

૪-૪૦ વાગે પ્રાર્થનાનો પ્રથમ ઘંટ વાગે ત્યારથી ૪-૫૫ વાગે એ દરમિયાન વાગે ત્યાં સુધીમાં દરેક આશ્રમવાસીએ બિજાનાતો ત્યાગ કરી બિજાનું વ્યવસ્થિતપણે બાંધી સંકેલી, ખાટલો (હોય તો) ઉપાડી મૂકી, નીચેલે ઠેકાણે મૂકી દેવાં જોઈએ, પછી મુખપ્રાચીન અને બને તો ચોંચ આટોપી લઈ પ્રાર્થનાને સારુ તૈયાર થઈ જવું જોઈએ.

પ્રાર્થનાની જગાએ સામાન્ય રીતે પાંચના દરમિયાનમાં પડે તે અગાઉ એ ચિનિટથી વધુ વહેલા ન આવવું જોઈએ. જેણે પોતાના પ્રાતર્વિંધિ વહેલા આટોપી લીધા હોય, તેમણે પ્રાર્થનાને સ્થાને પોતાના આસન પર વહેલા આવી ટટાર* બેસી આંખો મીંચી ઈશ્વર-ચિંતન—આત્મચિંતન—કરવું અને દરમિયાન પડે ને પ્રાર્થના ચક્ર થાય ત્યાં સુધી ચીનપણે સારા સાંત બેસી રહેવું જોઈએ.

પ્રાર્થનાની જગાએ પ્રાર્થના ચક્ર થાય તે અગાઉ અથવા તે પ્રાર્થના ચાલુ હોય તે દરમ્યાન બગાસાં ખાવાં, બાજસ મરઘવી, છીંકા કે ઉધરસ ખાવી, સોલાં ખાવાં, ઇંડાં ન કરવું જોઈએ. જો બગાસાં છીંક વગેરે આવે જ તો તે ઝેંઝાડે હાથ કે કમર* રાખીને એટલી બધી ચૂપકીલોપૂર્વક કરવાં જોઈએ કે જોડે બેઠેલા સાથીને પણ તેની દબલ કે ભણં થવા પામે નહિ. સોલાં આવે તેણે બોલ્યા વિના પોતાને સ્થાને જ બેઠા થઈ જવું ને બીજા રહેવું.

* અહીં હાલ લોકો, અંગે લાહેલા અથવા બીજાં યોગેશ્વર સ્થાન-કર્ડ કે એવાં કોઈ દાહન નહિ પણ દરેક પ્રાંતનાં સ્થાનિક દાહન અસ્થિપ્રેત છે. એનાં સ્થાનિક ૪ વાગ્યાનો સમય, દરેક જગ્યાએ જોનાં ધર્મગ્રંથોમાં કહેલો. 'પ્રાણમુક્ત' નો સમય ચણાય.

પ્રસ્થાન

પ્રાર્થના દરમ્યાન દરેક જણે પોતાના આસન પર પલાંઠી વાળીને અને ડોક પીઠ સીધી લીટીએ રાખીને ટહાર ખેંચવું જોઈએ. વચમાં આસન બદલવું કે જાંચાનીચા થવું ન જોઈએ.

પ્રાર્થના બરાબર પાંચના ટકારા પડે તે સાથે જ શરૂ કરવી જોઈએ. પ્રાર્થના થકે થતા પહેલાં પ્રાર્થનામાં જાગ લેનાર એકએક આશ્રમવાસીએ પોતાને રથાને ખેસી જવું જોઈએ. મોઢા પાનારે અંદર આવીને ન ખેસતાં પ્રાર્થનાસ્થાનની બહાર એક કારાણે બેસા રહેવું જોઈએ, અને બીલાં બેલાં જ પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાં સુધી તેમાં જાગ લેવો જોઈએ.

પ્રાર્થના સલાવનાર વ્યક્તિએ વગલા બાસન પર બેસવું અને આડીના સીએ તેની માળીજમણી બાજુએ સીધી હાથેમાં અથવા સાથે મેચી. આડી કતારમાં બેસવું. દરેક જણે દર્બા, બેન, આડી કે ઝિવા જ કલા આસન પર બેસવું. લોલા, ખાતથી ઉગેલી જમીન સિવાય બીજા ઉપાડી જમીન ઉપર કાઈએ બેસવું ન જોઈએ.

પ્રાર્થનામાં બેસવામાં પ્રેરણાનાના, જીવનીચ, આગળપાછળ, એવો કોઈ પણ જાતનો ભેદ કાઈએ માનવો નહિ. નાનાં બાળકો પ્રાર્થનામાં નિયમિતપણે બેસે, માંધવ મધ્યક કરે નહિ, પણ ધોળેધોળે ધૂન, ભજન, પ્રાર્થનાના સખે વગેરે સાંને બેસતાં સાથે એવી રીત પાઠવી. બચ્ચાં હોય તે જો પ્રાર્થના દરમ્યાન રડવા લાગે તો તેની માતાએ તત્કાલે ઊડી જઈ એમને હાથેને અવાજ ન આવે એટલે ઉટે આશ્રમના ખીખ વાગમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ.

સવારની પ્રાર્થનામાં બેસવામાં આવનારું ભજન, ધૂન, ગીતાપાઠનો અખ્યાય, તથા એમાંનું દરેક સલાવનાર વ્યક્તિ, એ બધું આગલી સાંજની પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ બૃહપતિએ જાહેર કરવાનો નિયમ રાખવો, અને જે ભજન, ધૂન, ગીતાખ્યાય વગેરે બેસવાનું હોય તે સલાવનાર વ્યક્તિઓ ઉપરાંત પ્રાર્થનામાં જાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિએ અને તો તે જોઈ વાંચી કે મોટે કરી રાખવું જોઈએ. અને સવારમાં જાગે ત્યારથી પ્રાર્થના શરૂ થાય ત્યાં સુધી બીજું આત્મનિર્વિતન કે ઈશ્વરસ્મરણ કરવામાં ચિત્ત એકાગ્ર ન થઈ શકતું હોય તેમણે એ ભજન, ધૂન કે ગીતાખ્યાયના શ્લોક કે તેમાં આવતા કિતવન ચિંતન અગર તો રટણ કરવામાં મનને રોકવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાર્થના શરૂ થતાં પ્રાર્થના સલાવનાર વ્યક્તિ બોલે તેની પાછળ અગર સાથે જવો કેમ નહીં થયેલા હોય તે બુદ્ધિય શ્લોક, ભજન, ધૂન વગેરે સાંને બેસતાં જોઈએ. બેસાવનાર વ્યક્તિના અવાજ કરતાં પાછળ કે સાથે બેસનાર કોઈ વ્યક્તિનો અવાજ વધારે બીચો જવો ન જોઈએ. એટલે કે સમુદ્ધતા ઘેરા મંજીર ઘોષ વચ્ચે બેસાવનાર એક જ વ્યક્તિનો અવાજ જુદો જોળખી શકાય એમ સંજળાય, ખીખ કોઈનો અવાજ જુદો પડીને જોળખાય કે સંજળાય નહિ પણ સીને રથમટો જ એક ધીરમંજીર ઘોષ પ્રાર્થનારથાનમાંથી કાઢે, એ પ્રમાણે પ્રાર્થના ચાલવી જોઈએ.

ભજન બેસાય તે નહીં થયેલ વ્યક્તિ બોલે અને ખીખ સાંલગે, ઝીલે નહિ-એવો નિયમ સામાન્યપણે રાખવો જોઈએ.

૧ ભજન બેસાય ત્યાં બેસનાર શુદ્ધ ઉચ્ચારપૂર્વક અને બને જાં સુધી સંગીતશુદ્ધ અને પથ ઉરતાડી રીત અખત્યાર ન કરતાં ચાંત જલમવાદની જેમ ગાય, ખીખ સાં સાંત

મંત્રીર વાતાવરણ વચ્ચે તે સાંભળે, અને તેમાં રહેલું ઉદ્દ્યોધન કે આત્મચિંતન અંતરમાં જાડું થીનરી નથી, એ પ્રમાણે થવું જોઈએ. ન્યાં ઝીલવાનું કે પાછળ ખેલવાનું હોય ત્યાં પશુ ખેલાવનારના કરતાં વધુ ઝડપે ઢાઈ ન જીવે, અગર તો ઝીલતાં કે ખેલતાં મતિ વધારી ન મૂકે, એની દરેકે સંભાળ રાખવી જોઈએ. ગીતા શ્લોકો ૬૦ સૌ સાથે ખેલવામાં પશુ ખેલાવનારના કરતાં પાછળ ખેલનાર ઢાઈએ વધુ ઝડપે ખેલવું ન જોઈએ, તેમ ખેલવા દરમ્યાન પશુ પાઠની મતિ વધારી ન મૂકવી જોઈએ.

પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશો શ્લોક બોસાઈ રહે અને પ્રાર્થના પૂરી થાય તે પછી એકાદ મિનિટ શાંતિ અગવી ધ્વજસ્થિતનમાં લીન થવું અને પ્રાર્થના અકાવનાર વ્યક્તિ ઊઠે તે પછી પોતપોતાનું આસન લીટી લઈ દરેકે ઊડી જવું અને અવાજ કંઈ વિના વિખરાવું.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના સંચાલન પૂરી થયા બાદ આશ્રમનો રાજનો નિયત કાર્યક્રમ શરૂ થાય.

પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના આશ્રમની કલ્પના અનુસાર શુદ્ધ આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એમાં સામાજિક સ્વરૂપનો અંશ નથી. તેથી આ સવારની પ્રાર્થનામાં એકબીજાએ દળનુભવવું, અનુકરણ કરવું, વિવેકને ખાતર પોતે કે એકબીજાએ કરવું, એક બીજાને ઢાઈ પાણી જાતનો આગ્રહ કરવો, છતાં સાડુ અવકાશ નથી.

વિશેષતા-સર્વધર્મસમભાવ

આશ્રમની પ્રાર્થનામાં ધર્મોના ભેદ કે કામી તત્ત્વ સુદૃઢ કલ્પમાં નથી. ગાંધીજીનો સર્વધર્મસમભાવ એ મુખ્ય માન્યો છે. તેથી પ્રાર્થનાનું વસ્તુ મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મધર્મોનું હોય છતાં હિંદુ ધર્મવિચાર કે દેવરવીઓની ઉપાસના પ્રાર્થનામાં અગ્નિપ્રેત નથી; પણ દેવળ અખ્યાતમભાવે આત્મતત્ત્વને જોડે જીવતું અનુસંધાન જ અભિપ્રેત છે. એટલે હિંદુ મંથવચન કે હિંદુ વિચારણાની ધૂન કે બજન ઉચ્ચારતો છતાં પ્રાર્થનામાં બેઠેલ આશ્રમવાસી એ અખ્યાતમતત્ત્વને જ ચિંતવે છે, જે આદિકાળથી માનવમાનની અંતરખેાળનો વિષય રહ્યું છે અને જે સંસારના તમામ મહાધર્મોના મૂળમાં પડેલું છે. આથી હિંદુ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, જૈન, શીખ, આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ ઢાઈ પશુ પ્રાર્થના, બજન, ધૂન કે પ્રાર્થનાસરણી આશ્રમવાસીને અમાન્ય નથી. બદલે એકસ ધરીએ મુખે તે સરણીને અનુસરતો છતાં આશ્રમવાસી પોતાના જ ઇષ્ટ આરાધ્ય તત્ત્વનું ચિંતન, રટણ કે આત્મનિવેદન દ્વારા અનુસંધાન કરી રહ્યો છે, કે કરવા મધી રહ્યો છે, એથી એની બાવના છે. તેથી જેમ એક જ કુટુંબનાં સર્ગા જાઈખડેનાં જુદાજુદા ધર્મ કે સંપ્રદાયની પદ્ધતિને અનુસરતાં હોય છતાં સાથે વસે. એસે અને પ્રાર્થના કરે અને છતાં પોતપોતાના આરાધ્ય તત્ત્વને નિજાવત રહે, તેમ ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, હિંદુ, શીખ, જૈન કે જુદાજુદા સંપ્રદાયના એક જ સ્થાનમાં કે જુદાજુદા વસતા આશ્રમવાસીઓ એકસાથે એસો એક જ વખતે સામાન્ય પ્રાર્થના કરે, તેમાં બાળ કે પોતપોતાને ક્યતાં બજન, કીર્તન, પ્રાર્થના, ધૂન વગેરે બોલે કે કીરિ-ક્રિયાવે તેમાં કશો ભેદ નથી. બદલે આશ્રમવાસીને મન એ જ આશ્રમપ્રાર્થનાની વિશેષતા છે એ જ હું છે.

હિન્દનો ખોરાકનો પ્રશ્ન

“હાં જુએ ને જોઈને રહે વિખ્યાં ?

હાં જોય રહેજે ન મળી શકે ના ?”

(ઉમાશંકર)

૧

આપણી પ્રજા અત્યંત ગરીબ છે, આપણી માધ્યમિક આવક ખીમ દેશોની સરખામણીમાં પછી જોઈ છે, આપણા જૂના દુનરહિતોગો નહીં થયા છે, નો થોડા છે તે પણ પ્રસારતા આસ્વા છે, નવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી, આપણી ખેતીમાંથી પૂરું વગતર મળતું નથી, ગરેરે આપણા અર્થશાસ્ત્રની સામાન્ય વાતો તે બધા જાણે છે. આ વીસમી સદીમાં ખીમ દેશોમાં વિદ્યાન અને ઉદ્યોગની મદદથી ગમે તેટલો વૈભવ સાધી શકાયો હોય, પણ આપણે ત્યાં આ ઉપરની વસ્તુસ્થિતિથી આપણે કોટલા દેવાઈ ગયા છીએ કે આપણને તેમાં કશું અસામાન્ય સામગ્રી નથી. ગરીબો તો જાણે આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે ! છતાં આજની મધ્યયાર વર્ષ પહેલાં કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે આપણા આ ખેતીપ્રધાન અને ખાસ કરીને અનાજ પકવનારા દેશમાં અન્નને અભાવે માણસોએ ટળવળતું પડશે અને મરતું પણ પડશે તો આપણે તે કહી ન માનતા. આધુનિક વિદ્યાનની મદદથી ભણે આપણે આપણું ઉત્પાદન જમણું કે ચોગણું ન કરી શકીએ, પણ હવે જુઓમર્યાદાની હદ પહોંચીએ એવું તો કાંઈએ કહ્યું નહિ હોય. ત્યારે, જગાણમાં આને નો કશું રિયલિ ઊભી યાદ છે તે કેમ થયા પામી ? ખિનપુરમાં વર્ષોવર્ષ દુકાળ શા આટલું મહાગર તરફ અનાજની આટલી તંગી કેમ ? આપણને ઊપજવામાં આવ્યું નથી કે રેલવે આખા પછી દિલમાં દુકાળ રજો નથી, નો છે તે માત્ર પૈસાની તંગી છે !

૨

આ નિમિત્ત પહેલાંના આંકડા તપાસીએ તો જણાશે કે ઉત્પાદન ત્રણેક દાયકાથી આ ખાતમાં આપણી પરિસ્થિતિ સર્વથા સતોષકારક તો નહોતી જ. ૧૯૦૧થી ૧૯૪૧ દરમ્યાન, એટલે ઉત્પાદન દસ વર્ષમાં, આપણી વસ્તીમાં ૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે, જ્યારે ૧૯૨૬-૩૦થી ૧૯૩૬-૪૦ દરમ્યાન અનાજના વાવેતર નીચેની જમીનમાં ૧૦૫ ટકા વધારો થયો છે અને અનાજની ઉત્પાદનમાં ૪ ટકાનો વધારો થયો છે.

ઉત્પાદન થોડાં વર્ષોમાં અનાજની આયાતનિકાસના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :

	નિકાસ (દળર ટનમાં)	આયાત
૧૯૩૧-૩૭	૬૨૧	૧,૬૮૩
૧૯૩૭-૩૮	૮૫૮	૧,૩૩૬
૧૯૩૮-૩૯	૭૪૨	૧,૬૦૩

વળી બાથાનું છે કે ઉદલાં વર્ષો દરમ્યાન દલકા પ્રકારનાં એટલે જોઈ સત્વવાળાં અનાજનું ઉત્પન્ન વિશેષ વધ્યું છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં પોષક જોરાકની માત્ર વધી છે. એટલે એકંદરે આ વિમદની શરૂઆત પહેલાં પણ આપણી વસ્તીની આવશ્યક જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં અનાજનું ઉત્પન્ન વધ્યું ન હતું એ પુરવાર થાય છે. આનો અર્થ એમ નથી કે નો વસ્તીના વધારાની સાથે અનાજનું ઉત્પન્ન વધ્યું હોત તો જોરાકીના પ્રશ્ન જેવું કંઈ જ ન હોત. આપણે ત્યાં નો જોરાક સામાન્ય જનતાને મળે છે, જેને સામાન્ય જનતા દેવાયેલી છે, તે આવશ્યક પોષક તરવાની દૃષ્ટિએ જોઈ જ છે, અને તેને પરિણામે આપણે ત્યાં અનેક બાધિઓનું જોર રહે છે, મરણ-પ્રમાણ બીજા દેશો કરતાં મળ્યું વધારે છે, અને પ્રજાનો સારો મોટો ભાગ શિશુ, કમજોર અને નિરક્ષાદી જીવન જીવે છે. આપણા જોરાકમાં પ્રોટીન અને વિટામિન જોઈ છે, અને પ્રજા પ્રમાણમાં સરતા મળતા કાર્બોહાઈડ્રેટ પર ચરીર નિભાવે છે વગેરે જાણીતું છે. પરિણામે, ઉપર કહ્યું તેમ, આપણું મરણપ્રમાણ વધારે, આયુષ્યમર્યાદા ટૂંકી, બાળમરણનું પ્રમાણ હાઈ પણ સુધરેલા કહેવાતા દેશ માટે ચરમકરેલું, અને પ્રજાનો મોટો ભાગ અર્ધ બુદ્ધિમાન દર્શાવી પીડાતો, એ સ્થિતિ પર કરી ગયેલી છે. આ બધું જોતાં કદી શકાય કે અત્યારનો આ બુદ્ધિમંદો કેવળ વિમદને અંગે ઉપારથત મયેલી આકસ્મિક મુશ્કેલીઓને જ આભારી નથી, પણ સેક્ષા એટલું દલકાઓથી નો વસ્તુરિશતિ એક કે બીજી રીતે ટાંકી રહી હતી, તે માત્ર ઉત્કટ રૂપે દમણાં દમણાં બદલ આવી છે. નો પ્રજાનો મોટો ભાગ મુશ્કેલીથી પેટપૂરવું મેળવી શકતો હોય, તેના પર સહેજ પણ વિશેષ તંગી આવી પડે તો આનું યથા પામે એમાં નવાઈ નથી.

૩

વિમદ પહેલાં આપણી જોરાકવિષયક પરિસ્થિતિમાં નો ન્યૂનતા હતી તેમાં વિમદે ઉમેરો કર્યો. કિંદુરતાનું ચોતાનું લશ્કર આને ૨૦ લાખનું છે. લશ્કરમાં માયાદીક જોરાકનું પ્રમાણ હંમેશાં વધારે હોય જ, એટલે આ સેક્ષા વિમદ પહેલાં નો ખાતા દના તેના કરતાં હવે તેમની જરૂરિયાત વિશેષ થઈ. લશ્કરને માટે સંમિદ પણ જોઈએ. વળી, આને આપણી ભૂમિ પર અંગ્રેજ અને અમેરિકન લશ્કરો પણ સારી સંખ્યામાં છે, તેમને પણ જોરાક પૂરો પાડવાનો. એમ, થોડે થોડે પણ એકંદરે ટીક પ્રમાણમાં દેશની જરૂરિયાતમાં વધારો થયો છે. બીજા બાજુથી, અહારેસ જાપાનના હાથમાં ગયું એટલે ત્યાંથી ચોખાની આયાત બંધ થઈ. તેમણે દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં માલ હાઈ જવામાં અસમર્થ નીવડી, એટલે અનાજની તંગીમાં વધારો થયો. આ રીતે, જે બીજા કદી મુશ્કેલીઓ ન હોત, તો-પણ હવે શરૂ થયા પછી આપણા અનાજના ઉત્પન્નમાં વધારો કરવાની જરૂર તો હતી જ. છતાં, આ મુશ્કેલીઓમાંથી અત્યારની કોટાકટી કીલી યથા પામે એમ ન જ કદી શકાય. કોટાકટી કીલી યથા પામે એમ ન જ કદી શકાય. અહારેસમાંથી ચોખાની આયાત બંધ થવાથી આપણી ચોખાની એકંદર ખપતમાં ૫ ટકા જેટલો અને બધાં અનાજની ખપતમાં ૨૬ ટકા જેટલો ખાડો પડ્યો. લશ્કર માટે કેટલી જરૂરિયાત વધી, અને ઉત્તર આફ્રિકા તરફનાં રજુએને માટે આપણે ત્યાંથી કેટલાં અનાજની નિકાસ થઈ તેના આંકડા

મળતા નથી, પણ આ બધી જ પરિસ્થિતિ ખાનમાં મેતાં દેશમાં એકંદરે પડ્યાથી વધારેની તંગી નથી એમ સામાન્ય મણતરી છે. છેલ્લાં બેઝન વર્ષોમાં હજુ અને ચોખાની પેઠામાં ફેરફારો થયા છે તે સમગ્ર ઉત્પન્નની નજરે મદત્તના નથી, એમ નીચેના આંકડા પરથી જણાયો:

પહેલું ઉત્પન્ન (ટન)	ચોખાનું ઉત્પન્ન (ટન)
૧૯૪૮-૪૯	૬,૬૬૩,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦	૧૦,૭૧૭,૦૦૦
૧૯૫૦-૫૧	૧૦,૦૦૫,૦૦૦
૧૯૫૧-૫૨	૧૦,૦૩૭,૦૦૦
૧૯૫૨-૫૩	૧૦,૬૭૧,૦૦૦

આ આંકડામાં શોધણા ફેરફારો છે તે વિશે બહુ ઓછુ વડમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. હિંદમાં ખેતીને લગતા, અને ખાસ કરીને ખોરાકના ઉત્પન્નને લગતા ને આંકડા સરકાર બહાર પાડે છે તેમાં અત્યંત મુટિઓ છે, અને તે બહુ વિશ્વસનીય નથી એમ સરકારી નિષ્ણતાએ જાણે જ વારંવાર કહેલું છે. ખરું જોતાં, હિંદની વસ્તીના વધારાની સાથે ખોરાકના ઉત્પન્નમાં એકસરખો વધારો થતો રહ્યો છે કે નહિ, તે નક્કી કરવા માટે સમગ્રાણ આંકડા આપણે સાં નથી; કારણ કે ફેટલી જમીન અનાજનાં ખેડાણ નીચે છે, અને ફરક ખેતરની પેઠાએ ફેટલી જમીન દર વર્ષે ને જણતરી થાય છે, તે આસપાસ પરથી કરવામાં આવે છે. આ આસપાસ ગામડાંના નાના અમલદારો કરે છે અને ઉપરી અમલદારોને મોકલે છે. સ્વાભાવિક છે કે આવા આસપાસમાં ચોક્કસાઈનું માપ દીધું જ હોય. ફેટલાકે દેશી રાશી વિશે માહિતી મળતી જ નથી, તેમને એવી 'ઝીણી' ખાલોતોની ચિંતા કરવાની કુરસદ જ ક્યાં છે? ને દેશમાં નાના નાના લાખો જમીનના ટુકડા પર અનાજની ઉત્પત્તિ થતી હોય, ત્યાં પ્રમાણભૂત આંકડા મેળવવા મુશ્કેલ તો છે જ. વળી, આપણા ખેડૂતો વેચાણ માટે નદિ, પથ મુખ્યત્વે નિભાવ માટે ખેતી કરે છે, એટલે ઉત્પન્નનો યોડો જ લાભ બજારમાં આવે છે. આ મુશ્કેલીમાં વધારો થાય છે અત્યારના આંકડા મેળવવાની સરકારની રીતથી. સરકારી તંત્ર વ્યવસ્થા બળવવા મારે ઘેબાયેલું છે, મહેસૂલ ઉધરાવવા મારે ચોખાયેલું છે, રાશીય દહીકતો એકઠી કરવા મારે નહિ. આ બધું અહીં કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ કે આને જ્યારે હોકાકીના સંજોગો ઊભા થયા છે, ત્યારે ચોક્કસ માહિતીને અણાવે સરકાર પોતે જ બારે વિમાસણમાં પડી છે, અને કુદાકુદા માતોની ઊપજ અને તેમની જરૂરિયાત વિશે નિષ્ણંત કરવાનું કાર્ય જ્યારે વિકટ મર્થ મગ્યું છે.

૪

જે આંકડા મળે છે તે પ્રમાણે જો અનાજની તંગી પડ્યા જોઈએ જ હોય, તો આને આથી વિપ્રત સ્થિતિ કેમ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે વાંક લોકોને જ છે. તેઓ પ્રુષ્ઠ સંવરો કરે છે, પોતાની જરૂરિયાત કરતાં નિશ્ચય અનાજ ભરી ખૂંદે છે, એટલે અધાને અનાજ પૂરું પાડતું નથી. આ દલીલ તપાસવા નેતી છે. ન્યારે ૧૯૪૬ના સપ્ટેમ્બર પછી બજારના બાવોમાં ઉછાળો આવ્યો હોયે સરકાર સમગ્ર પ્રશ્ન એ હતો કે બાવનિયમનની યોજના કરવી કે દમ? હા, ના, કરતાં ઠીક રામય નીકળી ગયો, અને

કેવટ ખોરાકના ભાવો પર અંકુશ મૂકવો એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. દિંદી સરકારે મહે
અને ખાંડનું નિયમન હાથમાં લીધું અને બીજા ખોરાકોની વસ્તુઓના ભાવો નક્કી કરવાનું
કામ પ્રાંતિક સરકારોને સોંપાયું, આ ભાવનિયમનની નીતિમાં આજ સુધી જે અનેક ફેર-
ફારો થયા છે તેની ચર્ચા અહીં નહિ કરીએ. દરેક પ્રાંતિક સરકારે પોતાની સમજ અને અનુ-
કૂળતા પ્રમાણે ભાવનિયમનનું કામ હાથમાં લીધું. અને પરિણામે? જે માલ સેધિમેધિ
પણ મળતો હતો તે એકાએક ખુલ્લા બજારોમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો, છૂપી લેવારેલક
(Black markets)નો દોર ચરૂ થયો, અને તળેર વર્ગ ચિંતામનને પોતાની આપણક
વસ્તુઓ મેળવવાની પણ મુશ્કેલી ઊભી થઈ. લોકોને સરકારી દુકાનો પાસે હારખંધ તપસપર્ષ
કરવાનું પ્રાપ્ત થયું. માલનું વહેણ ફરી ચરૂ કરવા સરકારે ભાવો વધાર્યા. લોકોને "વિશેષ
ખોરાક ઉત્પન્ન કરો" એવો ખેાધ આપ્યો, જનાજ ન સંધરવા સલાહ આપી, અને થોડો
વખત તો એમ પણ વિચાર કર્યો કે ભાવનિયમન ધટું મૂકું. દેખીતું છે કે આવા
અયોગ્ય સંભેષોમાં જનનાથી શક્ય હોય તેમણે સંધરવાનો રસ્તો લીધો. સંધરવાની
વૃત્તિ (hoarding) અને ભાવનિયમનના અખતરાઓને સીધો સંબંધ છે એ જુસાનું
નેહ્યું નહિ. ભાવનિયમનને નિષ્ફળ જનાવવા લોકો સંધરતા નથી, પણ ભાવનિયમનની
સફળતા વિશે સાચક હોવાથી તે સંધરવા દોશય છે. વળી, કાણુ સંધરે છે અને સંધરી શકે
છે તે પણ વિચારનું નેહ્યું છે. સંધરનારામાં પડેલો વર્ગ વેપારીઓનો. પણ એમનો શો
દોષ? "ખાતર તેજ હોય ત્યારે વેચવાની ઉતાવળ ન કરવી, અને મંદો હોય ત્યારે ખરીદ-
વાની ઉતાવળ ન કરવી" એ મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનો આશંક આપણે જ એમને રીખવ્યો
છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ એમની શી ફરજ છે તેની વાત અહીં નથી, પણ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ
એમનું વર્તન નિન્ધ નહિ કદી શકાય. વળી, વેપારીઓને તો પડેલો પણ શકાય, તેમની
પાસે કેટલો માલ છે તેનાં ભરતિયાં સરકાર તેમની પાસે માગી શકે અને માગે છે, અને
કાપા વિને જેમ કહ્યું છે તેમ એ માલ અચૂક ચૂદત સુધીમાં વેચી નાખવાની ફરજ પણ
તેમના પર પાડી શકાય. બીજો સંધરનારો વર્ગ માલ ખરીદનારાઓનો (consumers)
પણ આવા વપરાશ માટે ખરીદનારાઓ પાસે સંધરો કેટલો હોઈ શકે? તવંજર વર્ગ
સારી પેટે સંધરો કરી શકે, ઉપરના મુખ્યમ વર્ગમાં પણ સંધરાનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક હોઈ
શકે, પણ સામાન્ય જનતા પ્રુજળ સંધરો કરી શકે એ તરત નહિ માની શકાય. આખા
વર્ગ માટે એકસામટું જનાજ કરવાની પ્રથા આપણે ત્યારે પરાધર્મથી ગાલી આવેલી છે.
તેથી એવો સંધરો અપવાદરૂપે ન ગણાય ત્યારે એકંદરે દેખીતું છે કે ખરે સંધરો
ઉત્પત્તિકેન્દ્રોમાં જ ધઈ શકે. ખેડૂત જનાજ ઉત્પન્ન કરે ને જનરમાં વેચવાને તૈયાર ન થાય
એમ જાને, અને એ વસ્તુચિતિને પડેલો વળનું જાતનું મુશ્કેલ છે. આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન
નાનાં નાનાં ખેતરોમાં, લાખો નાના નાના ખેડૂતો મારફતે થાય છે. જો દરેક ખેડૂત પોતાના
પાકમાંથી પચાક્કસ ટકા પણ પોતા માટે વિશેષ રાખી મૂકે, તો એકંદરે ભારે તંગી જણાય.
આમ ખરેખર જાનું છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગામડે ગામડે તપાસ કર્યા પછી જ
વસ્તુચિતિ જાણી શકાય અને ચોક્કસ અનુમાન બાંધી શકાય. અત્યારે આવી ચોક્કસ
માહિતી આપણી પાસે નથી. પણ જાનું હોય તોપણ એ પરિસ્થિતિનાં મૂળ શોધવાં
નેહ્યું. ખેડૂતને મહેસૂલ માટે અને બીજા જરૂરિયાતો માટે રોકા નાણાની જરૂર હોય છે.

તે અનાજ વેચે નહિ તો તેમાં ખામી વ્યવસ્થાની જ હોવી જોઈએ. ૧૯૨૯ પછી જે વિશ્વવ્યાપી મંદી આવી તેને પરિણામે ખેતીપ્રધાન દેશોને પ્રબળ સહન કરવું પાડ્યું. ઔદ્યોગિક વસ્તુઓના બાવ કરતાં ખેતીના ઉત્પન્નના ભાવો વિશેષ ઊંચા, ખેડૂતની ખરીદશક્તિમાં બારે ઘટાડો થયો, અને તેના પર કબજો થોડો વધ્યો. મંદી જતાં ઔદ્યોગિક વસ્તુઓના ભાવો કરતાં ખેતીની પેદાશના ભાવો ઓછા વધ્યા, એટલે પ્રમાણમાં ખેડૂતને તો તેજીમાં પણ સહન કરવાનું જ રહ્યું. અસારની ભાવનિયમિત અર્થવ્યવસ્થામાં જ કંઈ એવું છે કે ખેડૂતને ઉપર જતાં ૫ નુકસાન અને નીચે ઊતરતાં પણ નુકસાન. ત્યારે ખરું નિશાન એ છે કે જો ખેડૂત પાસેથી માલ કાઢવો હોય. ખેતરમાંથી બહાર તરફ માલનું વહેણ સતત ચાલ્યા કરે એવી યોજના કરવી હોય, તો ખેતીની ઉપજના ભાવો એવી રીતે નક્કી થવા જોઈએ કે જેથી ખેડૂતને પૂરતું મહેનતાણું મળી રહેવા વિષે જરાય શંકા ન રહે. ભાવની વધવટને પરિણામે હિંદના ખેડૂતે ઇસ્લામ પંદરેક વર્ષમાં પ્રબળ સહન કર્યું છે, તેને સરકાર તરફથી સ્પષ્ટ બહિષ્કારી મળવી જોઈએ કે જો તે વિશેષ ઉત્પન્ન કરશે અને વેચશે તો તે બદલ તેની આવશ્યક જરૂરિયાતો જેટલી ખરીદશક્તિ વાળી ભાવો દ્વારા તેને મળી રહેશે. આને સરકાર તરફથી કહેવામાં આવે છે કે “વિશેષ ધોરણ ઉત્પન્ન કરો.” એ એમના પ્રચારનું કંઈ કળ આણું નથી. ઇસ્લામ જેવા દેશમાં અનાજના ઉત્પન્નમાં ૫૦ ટકા જેટલો વધારો શુદ્ધ દરમ્યાન થયો છે, આપણે ત્યાં ૫ કે ૧૦ ટકા ન થઈ શકે? પછી ઇસ્લામની સરકાર ખેતી પર કાઉન્ટરપોઝિટ આપે છે અને સહાય પૂરી. થવા પછી પણ એક વર્ષ સુધી અનાજના ભાવો અમુક હદથી નીચે નહિ જવા દેવામાં આવે એવી બહિષ્કારી તરફેલાં ખેડૂતને આપી છે. જો એવી જ નીતિ અહીં અપનાવ કરવામાં આવે તો ઉત્પન્ન થઈ શકે અને ખેડૂતનો સહકાર પણ મળી શકે. સંધેરા ભદ્ર થાય છે, ખેડૂતને દોષ છે, વેપારીનો દોષ છે, પ્રજામાં સામાજિક હિંદની ભાવના નથી વગેરે કહેવાથી કશો ફાયદો નથી.

૫

આટલા પરથી જણાશે કે અસારની પરિસ્થિતિની પાછળ એ મુખ્ય કારણો છે: (૧) વિમલ પહેલાં ખીજ દેશોની સરકારોએ જે પૂર્વેવારીઓ કરી રાખી હતી તેવી અડી કરવામાં ન આવી, જોકે વિમલ સિવાય પણ અનાજના પ્રશ્ન પર વિચારણાની આવશ્યકતા હતી તોપણ (૨) વિમલ શરૂ થવા પછી પણ ભાવનિયમનની સંતોષાંગ યોજના કરવાને બદલે અખતરારો કરવામાં આવી, અને ઉત્પત્તિ તેમજ વહેંચણી પરત્વે કુશળ માણે રાખવામાં આવ્યું. પહેલા સુદાની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. એટલું જ કહીશું કે ૧૯૧૪-૧૯૧૫ વિમલ દરમ્યાન ભાવનિયમનનો અનુભવ પશ્ચિમના દેશોની સરકારોને હતો, અને ત્યારપછી આર્થિક મંદીના સમયમાં પણ ભાવનિયમનની આવશ્યક બહુજો શાં છે તે વિષે અજ્ઞાન ન હતું. ગયા શુદ્ધ દરમ્યાન ભાવો ઓછા રાખવાને પ્રયત્ન હતો, મંદી દરમ્યાન ભાવો વધારવાનો હેતુ હતો. તાર્કિક દૃષ્ટિએ એ બન્ને પ્રકારનું નિયમન એકસરખું જ મણાય, અને એ અનુભવ પરથી આ વિમલ શરૂ થતાં જ

ઇંગ્લંડની સરકારે દરેક વસ્તુરિધતિને પહેંચી વળવા તૈયારી રાખી હતી. કાવનિયમનની સાથે જ ત્યાં આપણેથીની પણ સત્વર અવરજા કરવામાં આવી અને ઉત્પન્ન વધારવા માટે તેમ માલનું યોગ્ય વિતરણ થાય તે માટે વેપારીઓ સાથે સમજણપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવાનાં આવશ્યક પગલાં લેવાયાં. ઇંગ્લંડ સામાન્ય રીતે ૬૫ ટકા નેટલે, ખોરાકી માલ બહારથી મળાવે છે, તેને આજે દુકાળ કે જૂખમરનો ભય નથી. શેલ્ટર, વિગ્રહ દરમ્યાન ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાનાં પોષણ પર ખાસ ધ્યાન દ્યાત આપ્યું છે. દુધ જેવો પોષક ખોરાક વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રજાને, ખાસ કરીને બાળકોને, બરાબર પહેંચે છે. પરિણામે પ્રજાની તંદુરસ્તી બગડી નથી, એટલું જ નહિ પણ સુધરી છે એમ જણાય છે. યુદ્ધ પછી પણ freedom from want એટલે જીવનની આવશ્યક જરૂરિયાતો પરત્વે તંગીમાંથી મુક્તિ એ અર્થબ્યવસ્થાનું ધ્યેય પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ મહાગીમાં, મહાપણમાં, બેકારીમાં—દરેક સંસ્થામાં—દરેક પ્રજાજનને ઓછામાં ઓછો અમુક આવક તો હોવી જ જોઈએ એ ઉદ્દેશથી યોજનાઓ પણ પકાવે છે અને ચર્ચાય છે. યુદ્ધવિરામ પછી યુરોપના અત્યારે જર્મનીના દ્વારમાં આવી પડેલા દેશોની પ્રજામાં જૂખમરો ન થાય તેને માટે વ્યવસ્થા કરવાની વાતો પણ ચાલે છે. કાલા માલના કાલેમાં અતિશય ફેરફાર ન થવા કરે તેને માટે એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા એ માલ જરૂર પ્રમાણે વેચવા-ખરીદવાની અને કાલેને રિયર કરવાની યોજના પણ ચર્ચાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, અત્યારના જમાનામાં સરકાર કાવનિયમન કે બીજાં આર્થિક બજાનું નિયમન સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શકે નહિ એમ નથી જ, બલ્કે આ પ્રકારની જરૂર સરકારો પર વધારે ને વધારે આવી પાડે અને તેને પહેંચી વળ્યા વિના ચાલશે જ નહિ.

૬

પણ હિન્દની વાત જુદી ! આપણી પ્રાંતિક સરકારો ‘સ્વતંત્ર’ નથી ? દરેક પ્રાંતિક સરકાર પોતાને શ્રવે તેનું નિયમન અમલમાં મૂકી શકે છે. પંચાયત અને સિંધ પાસે બનાજ ફાળવે હોય તો તે નીચા પ્રતિભે આપતું કે જેમ અથવા શા કાલે આપતું એ તેમની મુનસ્સીની વાત છે. અર્થશાસ્ત્રોએ કહે કે જ્યાં સુધી હિંદી સરકાર બહુ જ બનાજ પોતે ખરીદી લઈ તે બધા પ્રાંતને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે પહેંચી આપે નહિ, ત્યાં સુધી આ બનાજનો પરિવિચનિતું કાઢવું ઉઠેલી શકાય નહિ. ૧૯૩૫ના ધારા લેકન પ્રાંતિક સરકારે અમુક ક્ષેત્રમાં સ્થાયત છે ! પણ આ પ્રાંતિક સ્થાયતતાની કાવના આપણા દેશ કરતાં અમેરિકામાં ઘણી જૂનો અને ઘણો પ્રયત્ન છે, છતાં અમેરિકામાં મધ્યસ્થ સરકાર પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે અને અંગત રાજ્યોને સરકાર મેળવી શકે છે. આજે હિંદના કમો (deficit) પ્રાંતો ફાળવે (surplus) પ્રાંતોની દવા પર હાવે છે, એક પ્રાંતિક સરકારને બીજા પ્રાંતિક સરકાર સાથે ખોરાકોના માલ મેળવવા માટે સ્પર્ધામાં બેનરવું પડે છે, છતાં આજ સુધી કોઈ એવો મધ્યસ્થ સત્તાની યોજના ઘર્ષ નથી કે જે વાજગી કાલે દરેક પ્રાંતનું ઉત્પન્ન એકત્રી કરી એનને વાજગી દર આપી, દરેક પ્રાંતને ભેગો દિરસો આપી,

તે હિંદના પ્રમાણે દરેક પ્રાંતની અંદર સમસ્ત જનતાને યોગ્ય વહેંચણી કરી આપવાની વ્યવસ્થા કરે. આ આપણો અભ્યારનો મૌલિક પ્રશ્ન છે. ૧૯૩૫ના ધારા હેઠળ પણ હિંદની સુલેહ, શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા માટે અંતિમ જવાબદારી હિંદી સરકારની છે. એ હિંદી સરકાર સમસ્ત દેશ માટે ઉત્પન્ન થી પ્રાંતોને એક બરબર અનાજ પહોંચાતું કરવા સુધીની વ્યવસ્થા વિશે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારે નહિ તો પ્રતિ વચ્ચે આ સ્પર્ધા ચાલુ રહેશે, અને એક પ્રાંત બીજા પ્રાંતોને ભોગે નફાખોરી કરશે. જેમ એક બાબુથી ઉત્પન્ન વિને વ્યવસ્થા થાય, તેમ બીજા બાબુથી વહેંચણી પરત્વે પણ થતું નોંધાયે. અખંડ શહેરમાં માપખંધો દાખલ થયા પછી, નાની મુશ્કેલીઓ છતાં એકંદરે જે સુધારો દેખાય છે તે ખતાવે છે કે હિંદમાં બધે તો નહિ પણ મોટાં શહેરોમાં માપખંધીની વ્યવસ્થા કચારની થવી નોંધતી હતી, અથવા હવે સત્તર થઈ નોંધાયે. બીજા રીતે કહીએ તો, દેશના દરેક દરેક ભાગમાં નોંધતું અનાજ યોગ્ય શાવે પ્રમાણે મળતું રહેશે અને તેને માટે નોંધતી પગલાં સરકાર લેશે એવી સ્પષ્ટ ખાતરી સરકારે જાહેર રીતે હવે પ્રમાણે આપવી નોંધાયે, અને એ યોજનામાં પ્રજાનો સાથ સાગરો નોંધાયે. ખુદ વિચારની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજામાં સંતોષ રહે એ આવશ્યક છે, એટલે જોરાકીના પ્રશ્ન પરત્વે સંઘીન યોજના કરી તે અમલમાં મૂકવી એ મત્ર નૈતિક દરજ્જા છે, એટલું જ નહિ પણ સરકારની મુદ્દનીતિનું પણ એ પ્રાથમિક અંગ છે, હોતું નોંધાયે. ખરું જોતાં વિમલ સીધી રીતે તો હજુ આપણને બહુ સ્પષ્ટતાં પણ નથી. પણ હવે તરતમાં હિંદના પૂર્વ અંદરો સ્પષ્ટતાં અને એવો સંભવ છે. બહારદેશ, મલાયા અને સિંગાપોર કરી મેળવવા માટે આક્રમણની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. તેની સાથે ચતુર્ના પ્રત્યાક્રમણની તૈયારી પણ રાખવી નોંધાયે. એટલે જોરાકીના પ્રશ્ન પરત્વે હવે તો વિશેષ ચોંક રાખવાની જરૂર છે.

૭

આ વિષયમાં સરકારની શી નીતિ હોવી નોંધાયે અને એ નીતિનું વલણ કઈ તરફ છે તે તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ડૉ. મેગરીના રિપોર્ટ પરથી જણાય છે. એ રિપોર્ટના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) અભ્યાર સુધી ગમે તેમ હોય પણ હવેના સંજોગોમાં લાઈ યાલે ત્યાં સુધી હિંદને દરવર્ષે લગભગ ૧૦ લાખ ટન અનાજ આયાત કરવાની જરૂર રહેશે:

(૨) હિન્દુસ્તાનમાં અનાજનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખાતરની જરૂર છે. એ પૂરી પાડવા ઓગોનિયમ સર્વેટ બનાવવા જે ચન્તો નોંધાયે તે આયાત કરવાની સગવડ સરકારે આપવી નોંધાયે;

(૩) મધ્યસ્થ સરકાર ૫ લાખ ટન અનાજનો સંધરો કરી કાઈ જગ્યાએ તંગી પડે ત્યારે તેને પહોંચી વળવા એ અનાજનો ઉપયોગ કરવો નોંધાયે;

(૪) એ કે હિંદી સરકાર અનાજ ખરીદવાની બાબતમાં બધી જવાબદારી પોતા પર લાઈ રહે તેમ નથી અને પ્રતિ અને દેશી રાજ્યો દ્વારા એ કામ કમી વિના છૂટકા જ નથી, તોપણ અનાજ ખરીદની નીતિ હિંદી સરકારે નક્કી કરવા નોંધાયે, અને બધા પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોની ખરીદીઓ પર હિંદી સરકારનો પૂરો અંકુશ હોવો નોંધાયે, કે

જ્યાં અત્યારે મર્યાદિત જમ્યા પરત્વે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે જે દરોડાઈ થાય છે, અને બાવોનું કાંઈ ઠેકાણું રહેતું નથી, તેમ થવા ન પામે;

(૫) ખેડૂત પોતા પાસે ફાજલ રહેતું અનાજ વેચે, અને સંધરે નહિ, તે માટે તેના પર કોઈ જાતનું દમણ ન કરતાં એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જ્યાં ખેડૂતને એ અનાજના બદલામાં જરૂરિયાતની બીજી વસ્તુઓ સહેલાઈથી મળી શકે. અથવા જો તેને બચત કરવી હોય તો પોતાના માલના બદલે અત્યારે નોટા માન મળે છે તેને બદલે સોનું કે રૂપૈ મળી શકે;

(૬) બધાં શહેરોમાં માપબંધીની યોજના ચલી જોઈએ, અને એ યોજના પ્રમાણે જાણીએ દરરોજ એક રતલ અનાજ મળતું જ જોઈએ. આ માપબંધીમાં દૂધનો સમાવેશ થતો શકે કે કેમ તેની તપાસ કરવી જોઈએ;

(૭) તબંગર હોદ્દાએ તેમજ સરકારી અમલદારોએ સાદાઈના દાખલો બેસાડવો જોઈએ, અને મોટા ખાણાં અને મિજબાનીઓ ત્રેષ કરવાં જોઈએ;

(૮) બધા જ પ્રાંતોમાં બાવોનું નિયમન એકરુદ્ધ થતું જોઈએ, અને દિન્દી સરકારે એક મંપરથ લાવનિયમન સર્ગિત નીમવી જોઈએ કે જે ખેતીને અંગે ખર્ચમાં વધારો થયો હોય, અથવા ખેડૂતનું રહેણીખર્ચ (Cost of living) વધ્યું હોય તો એ બધું ખ્યાનમાં લઈ બાવોમાં ફેરફાર કરે, ક્યાં પ્રાંત કેટલું અનાજ ફાજલ પાડી શકે, અને ક્યાં પ્રાંતને કેટલું બહારથી મળી શકે, વગેરેનો નિર્ણય કરે;

(૯) આ બધા ફેરફારો માટે અત્યારના Food departmentમાં ચોક્કસ સંધારણ વધારા થતા જોઈએ.

(૧૦) દિન્દી સરકારે હવે તટસ્થતાની નીતિ ઊઠવી જોઈએ, કારણ કે હવે પ્રજામત તે લાગી વખત ચલાવી લેશે નહિ.

કચ્છરી રિપોર્ટના આ મુખ્ય મુદ્દાઓની રૂપરેખા પરથી જણ્યારો કે એ કમિટીએ દિન્દી સરકાર સમક્ષ એક સંગીત યોજના મૂકી છે, અને એ યોજનામાં આપણે ઉપર ગણાવ્યા તે મુદ્દાઓ સગળજ આવી જાય છે. હવે સરકારની ખોરાકનીતિ તરત બદલાય નહિ, તે જાણના કે ગેરસમજને લીધે છે એમ નહિ કહી શકાય. બંગાળની પરિસ્થિતિ વિશે જે ખબરો રાજ રાજ મળે છે તે સૂચવે છે કે હવે જરૂર કાર્યની છે, ચર્ચાની નહિ. ચોક્કસ સમયમાં દિલ્લીમાં આ વિષયની ચર્ચા કરવા માટે કોન્ફરન્સ બરાવવાની છે, એ કોન્ફરન્સના પરિણામની પ્રજા આતુરતાથી રાહ જુએ છે એમ કહીએ તો એ માત્ર અખબારી પ્રયોગ છે એમ કોઈ નહિ માને. ખરી વાત તો એ છે કે જ્યારે થી. નહિનીરંજન સરકાર ફોમર્સ મેજર દત્તા (તે વખતે ખોરાકોના પ્રશ્ન ફોમર્સ મેજરતા દાયમાં દત્તા, Food department ત્યાર પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યા), ત્યારે તેમણે મંપરથ નિયમનની નીતિ અને વ્યવસ્થાની રૂપરેખા રચે દોરી હતી, પણ તેને અનુસરીને સમયસર પગલાં લેવામાં ન દત્તા. એ રીપોર્ટના હવે અંત આવવો જોઈએ.

૯

આ બધી ચર્ચામાં આપણે સમસ્ત દેશની વાત કરી છે, કારણ કે બંગાળમાં જે આજે જન્યું છે, અને છે તેવું બીજે ન અને એમ નથી. ઉપર કહ્યું તેમ આખા દેશમાં

અનાજવિષયક પરિસ્થિતિ યુદ્ધ પહેલાં પણ સતોષકારક નહોતી, અને ત્યાર પછી બગડતી ગઈ છે. બંગાળમાં બીજા કૌટુંબી કારણોને લઈને પ્રબળ વિરોધ સહન કરવું પડે છે. પશ્ચિમના કોઈ પણ દેશમાં ને આવી કોટકટીબરી સ્થિતિ ઊભી થાય, તો સરકાર એટલે પ્રધાનમંડળ એ દિવસ પણ રહો શકે નહિ, બ્યારે આંતર બંગાળમાં નવું પ્રધાનમંડળ બન્યા પ્રધાનોને હોય કે છે, અને બન્યા વડાપ્રધાન શ્રી કમલુક્ષ હક્ક જાહેર કમિશનની માગણી કરે છે કે ને આ બાબતમાં કોણ હોવાપાત્ર છે તેનો નિર્ણય કરે. આ રાજકારણી ક્ષેત્રમાં અહીં નહિ ઊતરીએ. આમ જનતા તો એક સીધી અને સરળ વાત સમજે કે અતિશ જવાબદારી હિન્દી સરકારની અને બ્રિટિશ સરકારની મળાવી નેહએ, કારણ કે હિન્દને લગતા દરેક વિષયમાં છેવટે તો બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે હિન્દની અધ્યક્ષ સરકાર સર્વોપરિ છે. બધારણીય આંદોલનીની દલીલો પ્રબલ નહિ સમજે.

૯

અંતમાં, એક સુદો સ્પષ્ટ કરવો નેહએ, કે હિન્દી સરકારની મુશ્કેલી સમજવી નેહએ. પશ્ચિમના દેશોમાં સરકાર અનેક વસ્તુ કરી શકે છે તેનું કારણ પ્રબળ સશ્ક્તિ દેશ છે. ઇંગ્લંડમાં પ્રબલ સામેથી માગે છે કે આપણા પર કંઈ વધારો, અમે વિશેષ ભોગ આપવાને તૈયાર છીએ, પ્રધાનોમાં નરમાસ ન હોવી નેહએ, અમે કોઈ પણ કામ કરવાને તૈયાર છીએ, કોઈ પણ મુશ્કેલીઓ સહન કરવાને તૈયાર છીએ. સરખાતમાં બજેટ ઇંગ્લંડમાં પ્રબલ સમક્ષ મુકવામાં આવ્યા ત્યારે પ્રબળ પ્રધાનમંડળ સામે અસતોષ જાગેલો કે પ્રધાનો બેસાડે કંઈ વધારતા નથી ! ઇંગ્લંડની પ્રબળે લાવું છે અને ગમે તે ભોગે જીતવું છે, માટે પ્રધાનમંડળ પાસે આવી માગણી કરે છે. ઇંગ્લંડમાં ખોરાકનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ગામડે ગામડે લોકોએ પોતાની સમિતિઓ નીચી છે અને તે દ્વારા અધુરું કામ થાય છે. હિન્દી સરકાર આવું કરી શકે એમ છે ? પ્રબલ નેહએ તેટલો બોલો સહન કરશે અને સરકારને પૂરો સહકાર આપશે એવી તેને ખાતરી છે ? ને જાતનો પ્રબળો સહકાર યુદ્ધ પરત્વેની આર્થિક નીતિમાં નેહએ તેને માટે રાજકારણી ક્ષેત્રમાં સુલેહ યદી નેહએ, સમાધાન થવું નેહએ. એ સમાધાન કેવી રીતે કરવું એ કામ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનું છે, એ સમાધાન નથી થઈ શક્યું તેથી હિન્દી સરકારે તો ‘ચેન કેન પ્રકારેજ’ ગાંઠ મળ્યાવ્યા વિના છૂટકો નથી. પરિણામે હિન્દી સરકાર આમ લાગે નહિ ત્યાં સુધી કૃપા ખોદવાની વાત જ ન કરવી એ મૂલ પર કામ ચલાવે છે, અને તેથી જ આજ લગીમાં કટલીક બાવનિયમન અંગે તેમજ ખોરાકીના પ્રશ્ને અંગે કોનક્રેન્સો લારાઈ કરાવેો પસાર થયા, નિમલૂદિય ચર્ચ, પણ પાર્લિયોમ આવી શક્યું નથી, અને ખોરાકવિષયક તેમજ બીજી આર્થિક બાબતોમાં હિન્દી સરકારની નીતિ બીજા દેશોની નીતિની સરખામણીમાં અધૂરી અને શિથિલ જણાય છે. શાન્તિના સમયમાં મૂરોવાદી તંત્ર નિયમન વિના ચાલી શકે છે, યુદ્ધ દરમ્યાન નિયમન વિના ન ચાલે. પણ એક ક્ષેત્રમાં નિયમન કરવા અંગે એટલે બીજા અનેક ક્ષેત્રમાં તેની પ્રતિક્રિયાઓ થાય, નવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય, અને વળી નવા અંકુશો શોધવા પડે, એ અંકુશો સોએ સો ટકા તો કર્યા પ સફળ થતા નથી. પણ બધાં પ્રબલ અને સરકાર એકમત હોય, બધાં બંને વચ્ચે પૂરી સમજણ હોય ત્યાં અંકુશોની ત્રુટિ પ્રબલ આપોઆપ પૂરી કરી લે છે, અને આર્થિક વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે. આમ, છેવટે અર્થતંત્રનાં ચૂળ રાજકારણમાં છે એ સિદ્ધાંત પર જ આવવું પડે.

વતનના શહીદાને

રામપ્રસાદ શુક્લ

[શિખરિણી-અગ્રણ] .

તમે ભારે લીધા શપથ વસમા આ-વતનની
ત્વરાથી આઘાતી વરસદિનમાં હાસલ થવા,
ફના દીધી ચક્રિત મનહૃદયકેરી બહનની
હમ્યા હોમાતાં જે લગીર મરણવા નવ હમ્યા.

તમારા ભોગોના ધગધગિત એ ઉજળું રુમિરે
મલા ચેતી રાષ્ટ્રે, પ્રકટી પણ સંધ્યા સુવરણી;
હજી જાંખી જાંખી, અવધ અધુરી ગોરવતણી
પળેલી પંથે એ પ્રગતિમય પાછી નવ ફરે.

હવે બીજાં હવ્યો, નવલ બલિદાનો ભરખવા,
હુતાશે હોંસીલા ધરધર યશે જે મળ્ય નવા;
તમારી તેમાંયે પ્રકટી ભાંગે લબ્ધ કરણી
પ્રજોત્થાને પૂરાં સુકુલિત યશે ધન્ય ધરણી.

જેતી રહેશે ત્રિખંડે તમ પદ રજયો રેલતી મુક્તિ ગંગા
સીંચી સારી ધરાને નવલ રસકસે સોહશે ચારુ ચંગા.

“તમે મારા વડોસા સાં એટલે તમને રૂબરૂ મોઢામોઢ ન કહેતો કાગળ લખ્યું હતું. બીજું કાંઈ હોત તો હું મોઢામોઢ વાત કરત, અને મારો હાથ પણ ખેંચાત. પણ તમને મારાથી તેમ કશું નહિ એ હું જાણું છું. પુષ્પા અને હું પરબીએ એમાં બોલું છું કે? આપણે એક જ ન્યાતના છીએ. અમે જન્મે એકબીજાને ચાહીએ છીએ. અત્યારે હું કેમનો નથી પણ હમેશ કાંઈ નવરો તો નહિ જ એસો રહ્યું? જરૂર પડશે તો તમારી પાસે પણ મદદ માગીશ. ન્યાતીલાને મદદ કરવી એ તમારી ફરજ છે.”

તમે પુષ્પાને ધમકાવી છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ જો સાચું હોય તો તે સામે મારો સખતુ વિરોધ છે. તમે શા મારે ધમકાવો? અમે શું બોલું ક્યું છે? અમે તો જાણું એમ ઈચ્છીએ છીએ કે તમે આ સંબંધ બાકારો. મને આશા છે, તમે આ બાબતમાં કંઈ એમને વિચાર કરશો. પણ જો આ બધા છતાં તમે વિરોધ કરશો તો એ વિરોધનો સામનો કેમ કરવો તે મને આવડે છે. અને તે વખતે તમારો વિચાર નહિ કરું એટલું જ નહિ. પણ હું પુષ્પાનો પણ વિચાર નહિ કરું. હું જોઈશ કે તેને મારું ન સ્વીકારે તેને હાથે પાડવાના મારી પાસે ઘણા પુરાવા છે. મારે ફરીથી મારી વિનંતિ છે કે તમે આ મારી માગણી સ્વીકારો.”

પુષ્પાના પિતા પણ વાંચી વિચારમાં પડ્યા. પુષ્પા ઉમરસાપક થઈ હતી, પણ પરબા-વવાની કિતાવળ કરવી પડે એવડો મોટો એની ઉમર થઈ નહેતી. તેના વિવાદ વિષે તેઓ વિચાર તો કરતા જ હતા. ત્યાં તેમના મજબૂતાઈ આપ્યું કે તેમની ન્યાતના એક છોકરાએ પુષ્પાને ફસાવી છે. તેણે નિશાળ છોડી દીધી હતી. પોતે વીમાનું કામકાજ કરે છે એમ બધાને કહેતો. પણ કઈ વીમા કંપનીનું કામ કરતો હોય એ કોઈ જાણતું નહોતું. પુષ્પા નિશાળે જ્યારે ત્યારે એ રોજ તેની પાછળ જાય. ધીમેધીમે બેળી પુષ્પા તેના ફંદામાં ફસાતી ગઈ, તે તેને ઘેર એકએ વખત જઈ આવે. છોકરાની મરીમ માને લાગ્યું. મોટા ધરની છોકરી પોતાના ઘેર આવે તો તેનાથી રડું છું? છોકરાને રોકવાને બદલે માએ કિતુંજન આપવા માંડ્યું. પણ કઈ બને તે પહેલાં આ વાત પુષ્પાના પિતાના મજબૂતાઈ આવી.

તેમણે પુષ્પાને ધમકાવી. ભોળીએ જણું કહી દીધું. પોતે પોતાની છત્રી તેને આપી હતી, અને તેણે તેની છત્રી સાથે આ છત્રી રાખી, જન્મેની બેળી—એક નવો—છત્રી લેવરાવી હતી અને પુષ્પાને ગતાવી હતી એ પણ એણે કહ્યું. પોતે એને પરબાવાનું ‘વચન’ આપ્યું હતું એ કેમ ફેરવાય? બોલેલું તો પાળતું જ એઈ એ તે રૂ વગેરે દલીલો પુષ્પાએ કરી.

બાપે અને માએ પ્રથમ તો પુષ્પાને સમજાવવા માંડે. પણ તે એકની બે ન થઈ ત્યારે બાપે ઘોલપપાટ કરી, અને નિશાળમાંથી છોડી લેવાની ધમકી આપી. મોટો વખતે

નિશાળે મોકલવાનું બધું પણ કયું. પણ એમાં તો ઉવટે પુષ્પાને જ તુકસાન હતું. એટલે પછી બાપે નિશાળે જવાની પરવાનગી તો આપી, પણ તેની ખૂબ દેખરેખ રાખવા માંડી.

તે મદિક પાસ થઈ, કોલેજમાં ગઈ. પેલા કાઈ તો જે ચાર અંગ્રેજી મેનપડેએ બધા દતા ત્યાં જ રહ્યા, અને લોમાના ધંધામાં પણ દતા ત્યાં તે ત્યાં જ રહ્યા.

કોલેજના વાતાવરણે પુષ્પામાં સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ આપી. તે કાર્ક કંઈ થવા લાગી. અનેક પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓના સંસર્ગમાં આવી. નાન-પણમાં બનેલો પ્રસંગ તે ભૂલી શકતી નહિ. પણ તે માનતી કે એ એક ભૂલ હતી. તેમાં એ કેમ ફસાઈ તે હતું તેને સમજાતું નહિ. પોતાના ભોળપણને કાઈ ફરીથી લાગ ન હોય તે માટે તે ખૂબ સાવધાન રહેતો. ધીમેધીમે તેનામાં પોતાની શક્તિનું પણ જ્ઞાન આવતું ગયું. પતિ કેવો હોયો નોંધ્યો તે વિશે તેના મનમાં ચોક્કસ ખ્યાલો બમાતા ગયા.

પુષ્પાના પિતા પુષ્પા માટે વરની તપાસમાં દતા જ. તેનામાં તેમની ન્યાતના ધીરુભાઈ વિધુર થયા. તેમની પ્રથમ પત્ની સાથે મરી ગઈ તે કાઈ ચોક્કસપણે જાણતું નહોતું. પણ એટલા જ કારણે તેમના વિશે કાંઈ ખોટા ખ્યાલો જાણવા એ પુષ્પાના પિતાને વામણી ન લાગ્યું. ધીરુભાઈ ભણેલા તો દતા જ. એમ. બી. બી. એસ. ની પદવી તેમણે મેળવી હતી અને એકદોસ કીકડીક આલતો હતો. તબિયતે પણ કીક હતો.

પુષ્પાને ધીરુભાઈ વિશે કાંઈ ખાસ ખબર નહોતી. તે પણ વરની શોધમાં તો હતો જ; પણ પરણેલાઓ વિશે વિચાર કરવાનો ક્યાંથી હોય? તેમના પત્ની મરી ગયા ત્યારે નાતમાં બહુ જીહાવોદ થયેલો, પણ તે વિશે તેણે બહુ વિચાર કરેલો નહિ. બ્યારે તેના પિતાએ તેની આગળ એમનું નામ મુક્યું, ત્યારે ના પાડવા જેવું તેને કાંઈ લાગ્યું નહિ.

લગ્ન થયું અને પુષ્પાનું બળવાનું બધું થયું.

૨

પુષ્પાને સાસુ અને એક નણંદ હતી.

ધીરુભાઈનાં પ્રથમ પત્નીને સતાવવામાં આ લોકોએ બાકી રાખ્યું નહોતું. માથાપ-વિનાની એ છોકરીને હૈયું બોલવાની કાંઈ જગ્યા નહોતી; બ્યારે ન અમાય ત્યારે ધીરુભાઈ આગળ એ પોતાની લીલી કહેતી. પણ તે તો હમેશ પોતાની માનો અને ખજેનનો જ પક્ષ લે. તેમને કાંઈ દિવસ તે લોકોનો વાંક દેખાય નહિ. પત્નીને તે મારમૂક તો નહોતા કરતા પણ ચિપ્પાગણ હમેશ આપતા, અને જે ચાહે પડે તે સદી લેવા કહેતા. ધીમેધીમે પત્નીનું શરીર ઘસાતું ગયું. તે માંડી પડી. પતિ દવા કરતા. પણ જે માનસિક ચાન્તિ અને હૃદયનો ગ્રેમ માણસને નોંધ્યો તે તેને મળતાં નહિ. પરિણામે બચ્ચવાતીમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

એ મૃત્યુએ સામુતજ્વલ ઉપર કાંઈ અસર કરી નહિ. એ સાચી તાલ છે કે નો શરીરોમાં વહુ ચાલી ગઈ તે જોતાં ધીરુભાઈને કંઈ આપવા પડાપડી થઈ નહોતી. માસુનણું પહેતાં તો, કોને કા પાડવી અને કોને ના પાડવી તેના કિસ્સાઓ પોતાના મનમાં રચેલા. પણ

વહુની મૃત્યુ બાદ દસ દિવસ સુધી પશુભરે કાઈ કન્યા આપવા ન આવ્યું. ત્યારે તેમનું અભિમાન જરા ઘવાયું. જોકે બહારથી તો 'મણી માટે કહેણ આવે છે, 'પશુ હમણાં અમારે વિચાર નથી' એમ જ એ કહેતાં. પુષ્પાના પિતાનો વિચાર હતો, પશુ દસ દિવસ પહેલાં કહેવા જતું એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ; એટલે તેમણે ત્યાર પછી વાત કરી હતી.

સાસુનણ્હને કાને પુષ્પાના નાનપણના પ્રસંગની વાત આવી તો હતી. વાત એક મોઢેથી બીજે મોઢે એમ ફરતી ફરતી આવેલી. મૂળ વાતમાં સુધારાવધારા ખૂબ થયેલા. એટલે, લણેલી છે છતાં પોતાનું આધિપત્ય રથાપવામાં વધો નહિ આવે એમ બનતેએ માન્યું. પશુ જોમજોમ વખત જતો મચે, તેમતેમ આ માન્યતા ભૂલકારેલી હતી એમ એમને લાગવા માંડ્યું. આધારવિનાની પહેલી વહુને રંગડનારને આ વખતે સફળતા મળી નહિ.

પરણીને આવીને પુષ્પાએ લાજ કાઢવી બંધ કરી. પરણતો વખતે જ કાઢી નહોતી. 'ધેર આવે પછી વાત,' એવી માંહે સાસુનણ્હ પોતાના મનમાં વાળેલી. પશુ ધેર આવીને પશુ પુષ્પાએ લાજ કાઢવાની ત્યા પાડી, એટલે ત્યાજ્ય થવા માંડી.

તે પ્રકારે કરતી. બહુતરનું તેને અભિમાન નહોતું. પશુ ખોટા રીતરિવાજોનો સામનો કરવો જોઈએ એમ તેણે પ્રથમથી જ મનમાં નક્કો કર્યું હતું. ધીરુભાઈ સાથે જપાનાં દેખતાં એ ખાસ યોગ્યતી નહિ; પશુ કામકાજ અંગે યોગ્ય પડે તો ખમચાતી નહિ, સાસુ-નણ્હને આમ-આની હા વધતી લાગી. પશુ તે બદ્ધ કહી શકતાં નહિ.

ખૂબ નમતું આપનારી પ્રથમ પત્નીની નિર્બળતા પુષ્પામાં નહોતી, એ ધીરુભાઈને અભ્યુમતી વાત નહોતી. પોતે પોતાની મા-બહેન આગળ માથું ઝીંચી શકે એવી એમનામાં શક્તિ નહોતી, તેથી જ પ્રથમ પત્નીને તે કાઈ જાતનું રક્ષણ આપી શકેલા નહિ. પશુ પુષ્પાએ તેમનું રક્ષણ શોધ્યું જ નહિ; એટલે પોતાના માથા પરથી એક મોટા યોગ્ય જીતરી મચે એમ એમને લાગતું. પુષ્પા પોતાનું ફાડો લે એટલી શક્તિવાળી છે, એ બધી —અનુભવી—એ રાજી મતા. પરમાં પોતાને કંઈ કરાવતું હોય તો તે પુષ્પાને જ કહે, અને પુષ્પા સાસુનણ્હની પૂજાપાછ કર્યા વિના કામ કરી આવે.

એક વખત ધીરુભાઈને પોતાના બેતણ મિત્રોને જમવા બોલાવવા હતા. માને પૂછતું જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું. પશુ "પૂજ્યા જરો તો બધી પચાત કરશે. પૂજ્યાની કાંઈ જરૂર નથી. પછી, ફક્ત ખખર આપીયું," એમ પુષ્પાએ નક્કો કર્યું.

સવારે દૂધવાળો આવ્યો ત્યારે તેને તેણે કહી દીધું કે ખપોરે વધુ દૂધ જોઈએ છે તે તે આપી જાય.

"કેમ વધુ જોઈએ છે, લાલ્લી?" નણ્હ પૂછ્યું.

"સાંજે બેતણ મહેમાનો જમવા આવવાના છે."

"કાણ છે?"

"તમારા-ભાઈના મિત્રો છે."

“બાને ખબર છે ?”

“એમાં ખબર-આપવાની થી જરૂર છે ! તમારા બાઈએ જ કહ્યું છે.”

નણુંદેવી સહન થયું નહિ. તે બોલી:—

“હજી તો અમે બેઠાં છીએ, મરી નથી મયાં. બાઈ બાને પૂછે પણ નહિ અને વહુને પહેલી ખબર આપે. અને વહુ પણ આરોગ્યાર...”

“આરોગ્યાર એટલે શું ? એમાં મારા પિયરિયાં આવવાનાં છે ?” પુષ્પા શુરસે થઈ બોલી.

“પિયરિયાં ક્યાંથી આવે ? શું મેં લઈને આવે ?”

“કોઈ નવરું નથી આવવા માટે. ત્યાં ક્યાં ખાવાનું ખૂટ્યું છે ? ખૂટ્યું હોય તે પારકે ઘેર ગય.”

નણુંદેને હાડોહાડ બાળી ગઈ. પણ શું કરે ? સાચરે તેના કોઈ ઘડા કરતું નહિ. ધીરુભાઈથી બે વર્ષે નાની પણ પુષ્પાથી ચાર વર્ષે મોટી નણુંદેને પરણે પાંચ વર્ષે થયાં હતાં, પણ દેશમાં ત્રણ વર્ષથી તે પિયર જ રહેતી હતી. સાચરે આવવા પછી પુષ્પાના મને નણુંદે પિરુદ કોઈ કોઈ વાતો આવેલી. તે બાળ્યતી કે તેને સાચરે તેનું કોઈ નહોતું. નણુંદે કોઈએ બીજું લગ્ન કર્યું હતું. જૂનીનો પત્ર નવી ઘરમાં પેસવા દે એવી નહોતી. કરીને બેસવા માટે નણુંદેને આ ઘર સિવાય બીજું કોઈ રથાન નહોતું. બાઈ ડોક્ટર ન હોત, તો બહેનની આખરે મૂળધાણી મઈદોત.

આ બધું પુષ્પા ભજતી. છતાં તેણે કોઈ દિવસ એ વિષે કોઈ કહેતું નહિ. પણ આજે જ્યારે નણુંદે તેનાં માથાપ માટે આવ્યા ચખ્ડોં સંભળાવ્યા ત્યારે તેનાથી રહેવાણું નહિ. તે સમજી મઈ કે પોતાના નાનપણના પ્રસંગો ઉદ્ભવ નણુંદે ક્યોં હતો. પણ પોતે મારું ગય એવી નહોતી. પહેલે જ ઘડાકે એવો રોજી માર્યો કે નણુંદે બોલતો ગય મઈ મઈ.

નણુંદે જઈ માને કહ્યું. અને જણાવે. વહુ સાથે લદવા તૈયાર થઈ. પણ પુષ્પા અને તે પહેલે એવી નીડળી. ઉપર સાસુએ જૂની વહુને સંભારી મેં વાળ્યું અને નણુંદે સાચરે જવા બચકો બાધી. ત્યાં ડોક્ટર-આવી પહોંચ્યા. તેમણે બધાંને શાન્ત પાડ્યાં, પણ પુષ્પાને ધમકાવવાની તેમની દિંમત આવી નહિ. તેના વાંક શી હતો તે તે સમજી શક્યા નહિ.

“તમારા બાઈજીને જઈને કહી આવો કે એ લેકા આજે જમવા આવે નહિ. તમારાં બહેનને એ ગાનું નથી.” પુષ્પા બોલી.

“મેં ક્યારે નાં. પાડી છે ? મેં તેા ફક્ત પૂછ્યું જ હતું,” નણુંદે રડતાં રડતાં જવાનું બ. પો.

“હજી તો હું બાર વરસની એકી છું, મને કોઈ પૂછ્યું ને નથી,” માએ દાપથી પૂરી. ધીરુભાઈ અને મેં બેસી રહ્યાં. ઘર બાજતની તેમની-સમજી ફિકર-મટી મઈ હતી, પત્ની બધું કંઠાળી લે એવી હતી.

પણ પત્નીનો જુરસો તેમનામાં કદી આવ્યો નહિ.

સાત વર્ષ વહી ગયાં.

નથુદે સ્વર્ગે સિધાઈયાં હતી. સાસુ હજી બેંગાલમાં હતી. પુષ્પાને એક પાંચ વર્ષની છોકરી હતી, બીજી સુવાવડને હજી પાંચ મહિનાની વાર હતી.

એવામાં રાજકીય વાતાવરણ બિઝન્યું. કાલ્યુ બણે કેમ; પણ વહુ અને સાસુ એક થઈ ગયાં અને ડોક્ટર જુદા પડ્યા. વહુએ ખાદી પહેરવી સર કરી અને કાંતવા માંડ્યું. સાસુએ પણ કાંતવાનું શરૂ કર્યું. છોકરી માટે પણ ખાદીની જ કપડાં વસાવ્યાં.

પુષ્પાએ ડોક્ટરને વાળવા મળેા પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમને તેા જ્યાંત્યાં રાજ્ય દ્રોહની ગંધ આવતી અને રાજ્યદ્રોહ કરવા તે તૈયાર નહોતા. પૈસા આપી છૂટીએ પણ કંઈ એવું ન કરવું કે જેથી સરકારની આંખમાં આવીએ. એક વર્ષથી સિવિલ હોસ્પિટલમાં તેમની કન્સલ્ટન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી, અને દુરતેજ રોવસાહેબનો પ્રકાશ પણ મળ્યો હતો. ખાદી પહેરવાની પણ તેમણે ના પાડી હતી.

પહેલાં પુષ્પાને અને છોકરીને તે સાથે બહાર ભેંટ જતા, પણ હવે તેમ કરતાં તે અચકાતા, અમર તેા ખાદી સિંચાવનાં કપડાં પહેરવા સુચવતા. કાંઈ ખાદીનાં કપડાં જોઈ જશે તેા ? રજાદરી અળવળ સાથે પોતાને સંબંધ છે એવું પોલીસ માની બેસશે તેા ? એ જ બાંતિ એમના મનમાં રહેતી.

અળવળે અણધારી ઝડપ પકડી. સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે એટલા માણસો દીવામાં પતંગિયા પડે એટલી નીડરતાથી અળવળમાં પડ્યા. જેલનો ભય તેા પહેલેથી જ કામી જ ગયો હતો, અને જેલ જવા ખાતર જેલ જવાનો કાર્યક્રમ પણ નહોતો. મહાત્મ હરીજી અને સરમસો ઠેરઠેર નીકળે. પોલીસ લાડીમાર ચલાવે, ગોળાગાર હરે અને ટિપરગેસ એડે; છતાં અળવળ તેા અદ્ભુત પૂર માફક વધતી જ ચાલી. પત્રિકાઓ નીકળતી; સચેા પોકારાતાં અને લખાતાં; કોઈને જેલ જવાની હવાવળ નહોતી—તેમ જેલ જતાં કોઈ મહારાતાં પણ નહિ. જેલો લોકાએ નહિ પણ પોલીસે જારી.

ધીરેધીરું પદ વધ્યું. તેમને જેલની હોસ્પિટલના વડા ડોક્ટર બનાવવામાં આવ્યાં, અગ્ર શાળિયામાં એકમે દિવસ તે જેલની સુવાકાત લે. તેમનાં જેવા ચારને પગાર આપી નોકરીએ રાખી શકે, તેવા માણસો ત્યાં એકા હતા. તેમના દવાખાનાના ચાલુ માદકો પણ ત્યાં હતાં. પણ સરકારના આ ખેરખાં જેલમાં પણ મૂક કે બદલાઈ જાય; કોઈની સાથે વાંત કરતાં પણ મહારાજ, જરૂરની દવા લખી આપતાં પણ મહારાજ અને લખી આપે ત્યારે સરકારમાં સરતો દવા લખી આપે.

આ સાલ સહેરની મેડિકલ એસોસિએશનના તે પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. તે માન તેમને મળ્યું તે માટે તે મમકરે ગયા હતાં. અળવળ સરૂર કંઈ એટલે જે હોસ્પિટલો સહેરમાં હતી તે આજી પડી. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં જે જાતની સારવાર ચાલી હતી, તેથી લોકામાં ખૂબ અસંતોષ ફેલાયો. કેટલેક કેકાણે તેા માનહાનિ થતી હતી, એમ પણ ધણાને લાગતું.

એસોસિયેશનમાં ઠરાવ આવ્યો કે એસોસિયેશને એક કામચલાઉ હોસ્પિટલ કાઢવી, અને ત્યાં બધા સભ્યોએ વિનવેતને કામ કરવું; ધીરજાઈને વિનાવેતને કામ કરવામાં વધી નહોતો. પણ આવી હોસ્પિટલ ઉપાધવા સામે તેમને વધી હતો. તેઓ માનતા કે પોલીસનો સામનો કરે, તો વાગે, લોકો નાણીને મારે ખાવા જાય, તો પછી તેમાં કોઈની હ્યા ખાવા જેવું શું છે? અને સિવિલ હોસ્પિટલ છે જ. પણ બીજી હોસ્પિટલની શી જરૂર છે? તેમને ભય લાગ્યો કે આમ કરવાથી સરકાર સાથે અયથામજુમાં આવવું પડશે. એસોસિયેશનને સરકાર તરફથી મળતી ગ્રાન્ટ પણ બંધ થઈ જશે.

પોતાના વિચારો તેમણે સત્તા સમક્ષ મૂક્યા, અને છેલ્લે નજીબુલ્લાહે આમ કરવાથી એસોસિયેશન નાદક સરકારની આંખમાં આવશે, જે મોરો મંડળે મેળવ્યો છે તેને ઘોઠા પહેંચશે, મંડળને આર્થિક નુકસાન થશે કારણ કે સરકારી ગ્રાંટ મળતી બંધ થશે. બધી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મંડળના કિતમાં આ દરખાસ્ત નથી, વગેરે વગેરે.

તેમનું આલ્સ તે આ મુદ્દા ઉપર દરખાસ્તને તે કાનૂનબદ્ધ કરાવત. પણ દરખાસ્તની તરફથી કરનાર વગેરે એટલે બધો જીરુસાદાર હતો કે તેમની તેમ કરવા હિંમત આવી નહિ. દરખાસ્ત બહુ મોટી પ્રક્રમથી પસાર થઈ.

ઠરાવનો અમલ કરવાનું તેમને માથે આવ્યું. તેમને આમાં રસ હતો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે અતરથી બહુ બીરુ હતા. તેઓ રાજીનામું આપવા તૈયાર નહોતા, માનના તો તેઓ જીજ્ઞાસુ હતા. ડોક્ટરનો ધધો એવો કે જ્યાં તે હંમેશાં એમ ખતાવી શકે કે પોતે સરકારી નોકર હતા છતાં લેડિંગના જલાનું કામ કરી શકતા હતા.

તેમની સિમિલતાથી મંડળમાં ખૂબ મજાક થઈ. પુખ્તાને ખખર પડી. એક વખત ડોશી બહાર ગયાં હતાં ત્યારે તેણે એમને બધા લીધા:

“તમારાથી અળવળમાં ન પડાય તો કાર્મ નહિ; પણ એક માનવદયાના કામમાં પણ તમે પાછા પડ્યા તો તમારી ડિગ્રી અને આવડત અને ખિતાબ અને મોરો બધાં શા કામનાં? કેસ સિવિલ હોસ્પિટલમાં આવે તો તમે ટ્રીટ કરો, અને આ હોસ્પિટલમાં આવે તો તમે ના પાડો—એ કઈ જાતની તમારી ન્યાયશુદ્ધિ?”

ધીરજાઈ ખાસે આનો જવાબ નહોતો. પુખ્તાનો તેમને દર હતો, પણ પોલીસનો દર તેથી વધુ હતો.

“નવી હોસ્પિટલની જરૂર જ શી હતી? સિવિલમાં કું જોઈએ તેટલી સમવા કરી આવતી!” એ બોલ્યા.

“પોલીસ બધા કામગીરી યથેલાને ત્યાં લાવત?”

“એ ન લાવે તો લોકો લાવે. અને ઘોઠા ના પાડવાના હતા?”

“અને મને તેમ પાટાપટી કરીને વિદાય કરી દેતા અને કેસ પેપરમાં મને તેમ લખત! તમે સાચાં કારણો લખત ખરા?”

“બનાવટી તો ન જ લખત. સરકારી હોસ્પિટલ છે, એટલે બધું જોઈ નિયમીતે થાય.”

“હવાઓ બધી પૂરતા પ્રમાણમાં છે?”

“ન હોત તો મંજાવતું. લોકો બેઠે આપે તોયજી કામમાં આવત. બેઠે લેવાનું કાઈ ના પાડે છે?”

“તમે સોફાની સેવા કરવાની એક ખરી તક યુમાવી છે. બધા જાણે છે કે સિવિલમાં કામની સંભાળ લઈ શકતું નથી. ત્યાં જગ્યા નથી; માણસો નથી; ફાઈલો નથી; ઈન્ફોર્મેશન નથી. તમે શું કરવાના હતા?”

“આ તો બધી વધુપડતી વાતો છે. એકું બહું કાંઈ નથી.”

“તમે જ એ દિવસે કહેતા હતા, અમુક ઈન્ફોર્મેશન હોત તો અમુક માણસનો છાવ બચી શકત; તે નસોતું એટલે કેસ ખગાચો.”

“હોય, કાંઈ કેસમાં કાંઈ બધામાં એકું બને છે?”

ડાશી બહારથી આવ્યા.

પ્રુષ્પાએ થોડી વાર પછી ફરીથી વાત ઉપાડી.

“તમારા મંડળનો કરાવ છે. તમે પ્રમુખ છો. મંડળના કરાવનો અમલ કરવો, એ તમારી ફરજ નથી?”

“કેમ, ત્યાં પાડે છે?”

“તો પછી હોસ્પિટલ સાર કરવા માટે તબીબીકા કેમ કરતા નથી? મકાન, પેસા, બધું મળે છે. પછી દીક્રા કેમ થાય છે?”

“તું જાણે છે, આત્મ શું પરિણામ આવશે?” થોડી વાર વિચાર કરી ડોક્ટર બોલ્યા.

“શું આવશે? તમે જ કહેાને?”

“સરકારને નહિ મમે. પોલીસ હેરાન કરશે. મંડળને મળતી માંદ બધ થશે. કાયદાની સારવાર કરવા જતાં મંડળના સભ્યો—ખાસ કરીને હોદ્દાદારો—સુરક્ષામાં મુકાશે.”

“ડોક્ટરશા કાયદાની સારવાર માટે છે. જે ડોક્ટર એ કામમાં પાછો પડે એ ડોક્ટર ‘ડોક્ટર’ કહેવારાવવાને કાલક નથી. ફરજ બજાવતાં જે પરિણામ આવે તે, તેવાં જોઈએ.”

“એટલે શું મારે જેલ જવું?” ડોક્ટર મરમ ચર્ચ મયા.

“હવે તમારાથી ફરી જવાબ નહિ,” પ્રુષ્પાએ જવાબ આપ્યો.

“લાઈ, આ એકું કામ નથી એથી જેલ જવાનો વારો આવે,” ડાશી પહેલી વાર બોલ્યા.

“બને કદાચ જવું પડે તો જ શું? આટલા જવાબ છે અને આટલા મરે છે. તેમને કર નથી, અને તમને જેલ જવાનો કર છે?” પ્રુષ્પાને તોર આપ્યું.

“જેલજીવનનો તમને સોફાને શો અનુભવ છે? હું ત્યાં જઈ છું, તો બધું જાણું છું ને? નહિ કાંઈને મળવાતું, નહિ શર જેવું આવવાતું...”

“આરામ મળશે. બહો કામ બહુ પહેાંચે છે, તો ત્યાં શાન્તિ મળશે.”

“અને તબિયત બગડે તો ત્યાં આપણું કાણું?”

“આ બીજા બધા છે એમનું કાણું? એમની કાણું સારવાર કરતું હશે?”

“એમના સારવાર માટે પુરુષો પાસે રહેયું છે?” ડાશી બોલ્યા.

“કેમ?”

“એવી ખબર આવે કે તારી તબિયત ઠીક નથી; અને એમના સારવાર કરવા આવો સમીતી હોય, તો હું યોગે કરી જેલમાં આવીશ,” ડાશી બોલ્યા.

‘પતિ-પત્ની સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

“તમે બધાં મારી પાછળ પડ્યાં છે,” ડોક્ટર બોલ્યા.

“તો મંડળના પ્રમુખપદથી ખસી જાય. બીજા જેને કામ કરવું હતું તેને કામ કરવાનો અવસર મળશે,” પુષ્પાએ ઉલ્લેા દૃઢતા માર્યો.

૪.

ધીરુભાઈએ મંડળના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું. મંડળ બીજા પ્રમુખ ચૂંટ્યો. હોસ્પિટલ શરૂ કરવા માટે જરૂરી તૈયારીઓ થવા લાગી.

પુષ્પાના મનમાં ગમમયલ ચાલુ હતી. પતિને સમજાવવામાં તે નિષ્ફળ નીવડી હતી. તેમણે રાજીનામું આપ્યું હતું, એટલે ગદાર ચર્ચાઓ પણ અનેક પ્રકારની થઈ હતી. એ તકમાંથી તેણે ઠાવવાની આશા તેણે યુરી લીધી. તે જાણતી હતી, તેના પતિને તેના ઉપર બહુ વડાલ હતું, અને તેથી જ એ તેમને દબાવી શકતી હતી. પણ આજે એ દારી હતી.

પણ એમ દારી બેસી રહેવાનું તેના લોહીમાં નરોતું. તેણે બહુ વિચાર કર્યો. છેવટે તેણે મન સાથે નિર્ણય કર્યો ‘કે પોતાની જાત ઉપર કંઈ કામ લઈ લેવું’. એમ કરતાં કદાચ પતિ તેની પાછળ મસકાય—જોકે તેમાં પણ તેને બહુ આશા નહોતી.

એ દિવસ પછી એક રાત્રે એણે કહી લીધું:

“હું હોસ્પિટલમાં નર્સ તરીકે જોડાવાની છું.”

“ના, ના. એવું કંઈ કહીશ નહિ. મારી આખી ધૂનધાણી થઈ જશે, પોલીસ જાણશે તો ?... અને તારી તળિયત ક્યાં સારી છે ?”

પણ પુષ્પાએ કંઈ ગળીકાળું નહિ. બીજા દિવસે જઈ તેણે નામ નોંધાવ્યું. પછી વર્ષો પહેલાં કોલેજમાં ફરદી એઈકનું જે જ્ઞાન લીધું હતું, તે તાજું કપું. ડોક્ટરની પત્ની તરીકે થોડુંક જ્ઞાન તો તેણે મેળવી લીધું હતું. તેના સ્વભાવે અને અપજતાએ સૌને પ્રેમ સંપાદન કર્યો. ડોક્ટરને પણ તે સાથે લઈ જતી. માને નાની નાની બાબતમાં મદદ કરવાનું તેને બહુ ગમતું, અને ફરદીઓને એક રમકડું મળતું.

ડોક્ટરને આમાંનું કંઈ ગમતું નહિ.

હોસ્પિટલ ફક્ત એને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડી. તેનું ખર્ચ પણ પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછું હતું. મકાન મફત મળ્યું હતું. દવાઓ પણ ધણીખરી મફત મળતી હતી, અને બાકીની પદ્ધતિભાવે મળતી હતી. ડોક્ટરો તો હતા જ, નર્સોની જરા તાણ પડી હતી, પણ પુષ્પાની આજેવાની નીચે દસપંદર ડોક્ટરીઓ અને સ્ત્રીઓ તૈયાર થઈ હતી. ધીરેધીરે વ્યવસ્થાનો સખો બોલે પુષ્પા ઉપર આવી પડ્યો. તેની નાજુક તળિયતમાં એને આ કામ જરા અપરું પડતું, છતાં હસ્તે મેંએ તેણે કામ ઉપાડી લીધું. સાથે સાથે બીજા એકને બાઈએને પણ એ કામ ઉપાડી લેતા તૈયાર કરી.

પુષ્પાનું નામ આમમાં ગવરાવા લાગ્યું. દને પુષ્પા ડૉ. ધીરુભાઈનાં પત્ની તરીકે ઓળખાવાના જાહેર ડૉ. ધીરુભાઈ પુષ્પાના પતિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. પતિપત્ની વચ્ચે અંતર

વધતું ગયું. પુષ્પા બધું સમજતો પથ્ય તેનો ઉચાચ નહોતો. મનને મારી ને પેતાનું કામ કર્યું જતો હતો.

૫

તેઓ રહેતા હતા એ લતાવાળાઓએ એક કાર્યક્રમ ચલાવ્યો. તેમાં કોનું દાણે પાનું ગઢાવવો તેની ચર્ચા ચાલો. છેવટે બધા પુષ્પા પાસે આવ્યા, અને પુષ્પા તે કાર્ય કરાવે એમ બધાએ વિનંતિ કરી.

પુષ્પા વિચારમાં પડી ગઈ. હોસ્પિટલમાં નર્સ તરીકે કામ કરતું એ એક વાત હતી અને આ ક્રિકાકાર કરાવતું એ બીજી વાત હતી આમાં જેલવાવા નકરો આપવાની એમ એને લાગ્યું. તેણે વિચાર કરી બીજો દિવસે જવાબ આપવા કહ્યું.

ડોક્ટર ધેર આવ્યા એટલે નાની બેઠીએ વાવટો દઢાવી કહ્યું :—

“કાલે બા વાવટો કરાવવાની છે?”

“ક્યા?” ડોક્ટરે ગભરાયેલી આંખે પૂછ્યું.

“સામે.....મેડાનમાં.”

ડોક્ટરે પુષ્પા સામે નોંધું.

“બધા આને આવ્યા હતા. મને કહે મારા દાણે જ કરાવતું છે,” તે બોલી.

“તે શો જવાબ આપ્યો?”

પુષ્પાએ પ્રમતો જવાબ ન આપતાં સામે પ્રશ્ન કર્યો: “એમાં શો વાધો છે?”

“શો વાધો છે? હજો વાધો છે. જુઓ પોલીસના ચાકુસો બધે ફરે છે. મારી પાકળ પણ ફરે છે. અહીં પથ્ય ફરતા દૈત્યો, તેઓને ખબર પડી જ નથી. તેઓ પોલીસને ખબર આપશે. પોલીસ આવશે. મુખ્ય ચાકુસને પકડશે અને બીજાને મારશે.....આ હાર્ડ હોસ્પિટલમાં નર્સના કામ જેવું છે.”

“ના, એવું સાદું તો નથી. તમે કહ્યું તે બધું બને પથ્ય ખરું. પથ્ય શું ચાપે? જ્યારે બધાની ઇચ્છા છે ત્યારે ના પાડવી એ મને લાજબી લાગતું નથી.”

“એ બધાની ઇચ્છા ખરી અને મારી ઇચ્છા ખોટી.” ડોક્ટરથી ન રહેવાયું.

પુષ્પાએ ડોક્ટર સામે નોંધું. તેની આંખમાં ગ્રેમ અને દયા હતી. તે બોલી:—
“એમ કેમ બોલો છો? તમારી ઇચ્છાને હું હંમેશા માન આપતી આવું છું. ના છૂટકે જ તમને મેં દિલગીર કર્યા છે. પથ્ય આ જાગત હાલો નાખવા જેવી નથી. મારા ના પાડવાથી એમનું કામ અટકી પડતું હોય, તો મારે ના પાડવી નોંધીએ નહિ, એમ મને લાગે છે...એમાં નોખમ છે એ હું જાણું છું. મારી પોતાની જાતનો હું વિચાર કરતી નથી. તથા મહિના બાદ આવનારનો મને જલ્દ વિચાર આવે છે...અને છતાં, મને લાગે છે એ નોખમ ખેડતું નોંધીએ. હું આવનારને મારા જીવ કરતાં પથ્ય વધુ ગણી તેની જાળવણી કરીશ. તમે હા પાડો. તમે આશીર્વાદ આપી શકો તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.”

“જેલના વિચારથી મને કમકમી છૂટે છે. હું જાણું છું, જેલજીવન કેવું હોય છે. અને તું અહીં હોઈશ ત્યાં સુધી તો કલ્પ તારી સગવા સચવાશે. પથ્ય બદાર બીજી જેલમાં બંદલી થાય તો ત્યાં તારું જાણ?”

“મણુ.....તે.”

“હું જાણે. તું ક્યારે મારું માને છે ?”

“તમે બીજી વખત આવું જોશ્યા. આઠ વર્ષના આપણા લગ્નજીવનનો વિચાર કરો. મેં તમને કેઈ દિવસ દૂરબ્યા છે ? આ ચળવળ આવી ત્યારથી જ કેણું જાણે કેમ આપણા બન્નેના રસ્તા જુદા પડ્યા છે. તમે અટકા નબળા કેમ બન્યા છો ? મને આશ્ના હતી, મારા જોરે અત્યાર સુધી કુદ્યા તો આ વખતે પણ કુદશો...પણ તમારી પાસેથી એવી આશા રાખવી જો લઘુપણું છે. તમે પહેલી પંતીને ક્યારે બચાવી શકેલા ? તે રિખાતી રિખાતી મરી ત્યાં સુધી પતિ તરીકે પણ કાંઈ કરવાનું તમારાથી. બન્યું નહિ... તમારાથી નથી બનતું. તમારાથી નોકરી છોડાતી નથી. માનચાંદ છોડાતા નથી...નં છોડશો. પણ મને શા માટે શેષ છે ? આમાં શું મોટી ધાક મારવાની છે ?...એકને મરવા દીધી, તો બીજાને પણ મરવા દો...હું તમારી પાસેથી રક્ષણ માગતી નથી; દયા માગતી નથી...”

જોવાતાં જોવાતાં તે રડી પડી.

ડોક્ટર સાંભળી રહ્યા.

બીજો દિવસે પુષ્પાએ જવજ ફરકાવ્યો. સેંકડો માણસો આવ્યા હતાં. બાળાઓએ અને છોકરાંઓએ જંગમીત માધું. સૌ વીખરાયાં, પણ પોલીસે દેખા દીધી નહિ.

ડોક્ટરે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

૬

એક દિવસ એક મુલાન દિવરમેસનો ભોગ ચર્ચો હતો, તેને હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યો. તેની આંખોને ખૂબ તુડસાન થયું હતું. તે બહુ જ ઓછું દેખી ચકતો. પુષ્પાએ પ્રથમ તો તેને ન આંખોએ, પણ પછી મોઢું માંડ આવ્યું. પણ તેણે કાંઈ જણાવવા પડ્યું નહિ.

તે રોજ તેની સારવાર કરતી. પણ દરદીની તબિયત બગડતી ચાલી. આંખોની સારવાર ચાલતી હતી ત્યાં તારે મર પાડ્યું. તે ખૂબ નગણો પડી ગયો. સૌએ તેના જીવવાની આશા છોડી. તેને અલગ ઝોરડીમાં બસેવ્યો. પુષ્પાએ તેની સારવાર પોતાને માથે લીધી. એક દિવસ તે તેની પથારી કરતી હતી, ત્યારે ઓસીકા નીચે તેણે પેલી જખી દેખી. તે ચંબી ગઈ. દરદી જખી સોધવા મંડ્યો. રોજ પથારી કરવા કોઈ આવે, ત્યારે તે જખી લઈ લેતો અને પોતાના કપડામાં ચંતાડતો. આને જખી દેખાઈ ગઈ.

“શું જોઈએ છે ?” પુષ્પાએ પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિ. એક કાગળ હતો.”

પુષ્પાએ તેને જખી આપી, તેણે લીધી. થોડી વાર પછી તે જોશ્યો:—

“બહેન! હું બહુ દિવસ દલે નહિ જીવું. મારી એક ઇચ્છા છે. તે પૂરી કરશો ?”

“શું છે ? કહે, ” પુષ્પાની આંખ બરાઈ આવી.

“નાનપણમાં મેં એક પાપ કર્યું હતું. એક ભોળી છોકરીને કસાવવા મેં પેતરો રચેલો. તેની જખી મેળવી, મારી જખી તેની સાથે રાખી એક ભોળી જખી લેવરાવી હતી. મારી સાથે તેને પરણાવવા, અને નહિ તો તેને ફાંસી કરવા મેં તેના પાપને ધમકી આપેલી.”

“તે આ છત્રી છે ખરું ?” પુષ્પાથી બોલાઈ ગયું.

“તમે ખરું કહ્યું. છાત્રી તો પછી મોટી ઘર, બહુ અને પરણી ગઈ. મેં ત્યાર પછી તેને કાંઈ દિવસ જોઈ નથી. અત્યારે તે મળે તો હું જોળણું પણ નહિ. અને અહીં સામે આવી હોય, તોયે હવે તો હું કેવી રીતે જોઈ શકું ? મેંગવાને મને બરાબર સમજાવી છે.”

તે બોલતાં અટક્યો. તેની અંખમાંથી આંસુ પડતાં હતાં.

“તમારી શી ઇચ્છા છે ?” પુષ્પાની અવાજમાં પડકાર હતો.

“હા. એ કહેવાતું તો હું જૂલી ગયો. મારી એ ઇચ્છા છે કે તમે આ છત્રી એ બહેનને પહોંચાડો.”

“તે ક્યાં છે એ તમે જાણો છો ?”

“હું તો હમણાં જ આ ઘરેરમાં આવ્યો છું. એટલે મને એમનું ચોક્કસ સરનામું બજાર નથી. પણ અહીં ધોરભાઈ નામના એક ડોક્ટર છે, તેમનાં એ પત્ની છે. તેમનું નામ પુષ્પા છે. તેમને આ છત્રી જો તમે પહોંચાડશો તો હું તમારો બહુ ધન્યવાદ.”

“તેમને બીજું કંઈ કહેવું છે ? મને પૂછે કે કોણ આપી તો છું કહું ?”

“કહેજો કે હું મારા પાપની માફી માગું છું. બીજું કંઈ કહેવું નથી.”

પુષ્પાને નાનપણના દિવસો યાદ આવ્યા. આ યુવાને તેના બાપને જે કાગળ લખ્યો હતો તેનાથી પુષ્પાનું મન તે વખતે ખૂબ દુઃખાયું હતું અને તે તેના મનથી જીતરી ગયો હતો. અત્યારે પુષ્પા અહીં જૂલી ગઈ. યુવાનમાં થયેલું પરિવર્તન અને દેશના કામ માટે જાત અપવાની તત્પરતા જોઈ, એ કોઈ વિચારમાં જીતરી ગઈ. તે જોઈને બપોરે હતો, છતાં કુરબાની અને ત્યાગ માટે એ તૈયાર હતો. સદસા પોતાના મનમાં તેના પતિની સાથે આની સરખામણી તે કરવા લાગી. તેના પતિ તદ્દન બિલકલ જ હતા. પતિને ઘેર તે સુખી હતી, તે બધી રીતે સારા હતા; પણ વખત આવ્યો ત્યારે તે પાછા પામ્યા. અને, આ રખડેલ યુવાને, જાત હોમવામાં પાછું વાળાં જોડું નહિ.

વર્ષો પહેલાં તેની સામે જેમ જોતી હતી તેમ એ જોઈ રહી. એક ઘસડું બરાઈ આવ્યું. પણ તે તેણે રોક્યું.

“બહેન ?” દરદી બોલ્યો.

“કેમ ?”

“કેમ કાંઈ બોલ્યાં નહિ ? તમને એમ લાગે છે કે મને એ માફ નહિ કરે ?”

“હું તમને અહીં બોલાવી લાવું ?” પુષ્પાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ના, ના. એવું કંઈ ન કરશો. એમને હું મારું મોઢું કેવી રીતે બતાવું ? અને...”

તે બોલતાં અટક્યો.

“કેમ અટકી ગયા ?”

“એ તો મને જૂલી પણ ગઈ હશે.”

“કદાચ તમને દેખે જોળણે પણ ખરાં.”

“તો ચે, મને જોઈ એમને ઘરસો જ આવે. અને, એ મને આ દશામાં જુએ એ

મને મને પણ નહિ. પણ એ બધા વિચાર કરવાની શી જરૂર છે ? તમે મારું આટલું કામ કરશો, તો મારા જીવને શાન્તિ થશે—હું સુખેથી મરીશ. ”

“ તમે સુધ્ધ જાઓ. તમારે બહુ વ્યગ્ર ન બનવું જોઈએ. તમારું દરદર એવું છે કે તમારે ખૂબ શાન્તિ રાખવી જોઈએ. ”

તેણે ધીર રહીને તેને સુવાદ્યો.

દરદરે જામી આવી, પુષ્પાએ તે લીધી. તેનો હાથ મૂળતો હતો. દરદરને જરા નવાઈ લાગી.

“ તમને વાંધો હોય તો ન લઈ જશો, ” એ બોલ્યો.

પુષ્પાએ જવાબ ન આપ્યો. તેણે દરદરના કપાળે પોતાનો હાથ મૂક્યો.

“ તમારું નામ શું ? ” સહસા દરદરથી પ્રજ્ઞાઈ મળ્યું.

“ મારું નામ મળીને શું કરશો ? જોને તમારે આ સખી આપવી છે, તેને તે પહેલાં ગઈ છે. ”

દરદરના સરીરમાંથી એક ધુમ્મરી પસાર થઈ ગઈ. કપાળ પર ફરતા હાથ પર તેણે પોતાનો હાથ હળવે રહીને મૂક્યો.

તેના માથ પર પુષ્પાની આંખમાંથી નીકળતું એક આંસુ પડ્યું.

“ તમે રડો છો ? ”

“ ના, ” જાખરા અવાજે પુષ્પાએ જવાબ દીધો.

ખીજાં આંસુ પડ્યાં.

“ તમે રડો જ છો. ના શા માટે રડો છો ? તમે શા માટે રડો છો ? મારી દયા ખાઓ છો ? શા માટે તમારે મારી દયા ખાવી જોઈએ ? હું તો એક પાપી છું અને મારી મેળે જોડલી જ હવે તો છુટી છે. ”

“ મારી માંગવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

“ જતા તે વિના મારા જીવને શાન્તિ નહિ થાય. ”

પુષ્પાનો હાથ સહેજ દબાવી તેણે પૂછ્યું : “ મારી મળશે ? ”

“ મળી જ ચૂકી છે. ”

દરદરે પોતાનો હાથ લઈ લીધો. તેના મોઢા પર આનન્દ પથરાયો.

“ બા ” બહારથી મેળોનો અવાજ આજ્યો.

પુષ્પાએ હાથ ઊઠાવી લીધો અને સ્વસ્થ થઈ. મેળો અંદર આવી.

“ હું જઈ છું. કારે આવીશ, ” જતાં જતાં પુષ્પા બોલી.

કોઈ ન દેખે તેમ, દરદરની મેલી ચાદરમાં જામી ચીટાળી ખીજાં કપાળ સાથે તે બહુ બહાર લઈ ગઈ, અને જખોના હુકમ કરી ગરમ પાણીના બેજામાં નાખ્યા. લાકડા તરફ તે મીઠીમર જોઈ રહી.

ખીજાં દિવસે તે આવી તો, ખખર મીઠી—રાત્રે તે મુખાન મુજરી ગયો હતો.

સારંગપુર ઓટન મે.કં.લી.
અમદાવાદ.

એક અનામી સુંદરીને !

ભારદ્વાજ

શિખરિણી

તને ન્હાણું ત્યારે -

થતું કે ન્હાણી છે-લવલવથી કિન્તુ, ન સમજું :

કહું ક્યારે ન્હાણી ?

અને ક્યાં ન્હાણી છે ? કહી નવ શકું 'કાંઈ સખી એ :

નથી ઝાઝાં વર્ષો જનમ થકી આ જિન્દગી તણાં
વણાં ને એ વર્ષો મહીં અતુલવો ના બહુ થયાં :

-છતાં થોડાં વર્ષો સ્મરણપદ પેં થાય પ્રકટ
શું ને સર્વે તાજાં સપન-ગત-રાત્રિ-પ્રહર થાં :

મણાં મહેરાં ખોયાં પરિચિત : ઘણાં નિત્ય નવલાં
અરે ! હું પામ્યો છું છપનમહીં થાયે સહુ છતાં :

પરન્તુ ના ક્યાંયે લણુક મુજ આ જિન્દગી-ભવે
મુશાયે તારો લવ ચર્મ થકે સાંપ્રત મહોં ! :

ખરે ! ત્યારે - ક્યારે કઈ ખમિ પડે આપણ હકુ-
ઘણાં વર્ષો સાથે નિજ નિજની હુંદે જ વસતા ?

“અનામિ એ ઠાણું?—હશે ન આત્મને
પ્રેમી ઘણા કાળથી ને દૂંઢી રહ્યો ? ”

‘દસ’ના પ્રગતિ અંગેના પ્રાગતિક નાટક વિષે લખવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે. કદાચ તંત્રીઓને ખબર હશે કે આ માધ્યમ આનર્ત (ઉત્તર-મધ્ય-ગુજરાત)નો છે. અને આનર્ત તે તો ફેલાકે પુરાણકારે ‘નૃત્’માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે તેમ ‘મદનનર્તક-નાયકા’નો પ્રદેશ, હજી આજે પણ ભૂમિની એક તળપટ્ટી, વિચિત્ર અને કાવિવિકાસની અનેક શક્યતાઓવાળી ‘અર્ચાદ’ નામની નાટ્યસંસ્થાને જીવતી રાખનારો પ્રદેશ. એનો અર્થ એમ નથી કે આ તરફ રંગભૂમિ પૂર્ણપણે નિકસી છે. સફળ મરાઠી નાટ્યકાર મામા વરેકર ભણે કહે કે ગુજરાતી રંગભૂમિ તે મરાઠી રંગભૂમિની જનની છે. એ તો ગઈ ગુજરી. પહેલા મહાપ્રદ્યુમ્ન સમૃદ્ધિની ઊભા ઊભી હતી. ‘સુંદરી’નું ઉપનામ પામેલા વિરલ કલાસિદ્ધિસંપન્ન અભિનેતા જમણકરને ‘સોભામણ્ડરી’માં કે ‘નૂતન’ની ભૂમિકામાં જોવા દેકે કરાચીથી આખી ને આખી રસપલ માડીઓ યુગ્મ આપતી, આજ એ જ જમણકર ‘સુંદરી’ પ્રાચીન આનર્તપુર પાસેના ગામમાં ઘીનો વેપાર કરે છે। જૂને એણે હજી નાટક કંપનીઓ ચાલે છે. નવી દબે કોલેજનિશાળોમાં વાર્ષિક રત્ન-સંમેલન પ્રસંગે અનેક યુવકયુવતીઓ પ્રયોગો પાછળ અદભૂત સક્તિ ખરવે છે—કદાચ આપણા દેશમાં ઇક્ષિત ઓછા આટલા મોટા પ્રમાણમાં જાગે જ પીજે કમર્સ રંગભૂમિ પર ધર્મન ફેટી હોય. છતાં બને વર્ગ વચ્ચે અમાપ અંતર છે. કંપનીઓ સાહિત્યિક નાટકોથી યુગાય છે, અને ભનપ્રધારી (amateur) નવનિર્મિતે પણ શીડિત ‘સુંદરી’ જોવા નિષ્ણાતની રારવણીનું સહભાગ્ય ઝાપી લેવાનું સહનું સરખું નથી. પરિણામે એવું જોવા મળે છે કે—

એ બજવાય છે તે નાટકો તથી અને નાટકો છે તે બજવાતાં નથી.

આ સ્થિતિ આપણી ઘણી ભાષાઓના સાહિત્ય માટે કાચી હોવાનો દર છે. અલખત, જાદુ રંગભૂમિએ મુખ્યગાં પારસીઓને દાણે સાધેલા વિકાસ કુલાય એવો નથી. આધુનિક મરાઠી રંગભૂમિની આસાજનક સ્થિતિ ગુજરાતીઓને તો અજાણી ન જ હોય. અને બંગાળી રંગભૂમિની સજ્જતાની વાતોય વાપરી સાથે આ તરફ આભાં કરે છે ખરી. પણ એકંદરે પશ્ચિમના દેશોમાં સિનેમાના પ્રચંડ આકર્ષણ સામે પણ અનેક ઉપાયો અજમાવીને રંગભૂમિ દહી રહી છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની વિચિત્રતાને સમૃદ્ધ બનાવતી રહી છે, ત્યારે આપણે ત્યાં તો પ્રજાજીવનની પ્રથિતિમાં રંગભૂમિએ ઊઠાવવાની જવાબદારી શી છે એ વાતની ઉપેક્ષા જ થઈ છે એ નિઃસંશય.

યું પ્રાગતિક, યું કાઈ પણ પ્રકારના, નાટક માંગનું રચાત રંગભૂમિ ઉપર છે. નાટક એ જોસાતો ચબ્દ છે. એટલે એક સાહિત્યકાર તરીકે તે બાબતી, અસ્તિત્વોત્તર, પૂરો પૂરો કાદો વાસ્તવતા, વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ ધારણ કરે છે, અને તેના પ્રયોગમાં જોલાતા ચબ્દ ઉપરાંત અભિનયનિ અશોધી એની અસરકારકતા વધારે મોટ સાધી શકે છે. ખીન્નું એવું નોંધપાત્ર લક્ષણ એ છે કે તે સમૃદ્ધભોગ્ય કળા છે: આ લક્ષણોથી નાટક એકીસાથે

● આક્ટોબર ૧૯૪૨ ના અંક માટે. તે અંકપ્રકાશનને વિશંભ થયાથી જુલાઈ ૧૯૪૩ના દશમાં આ લખાણ દિલીમાં પ્રગટ થયેલ.

માનવજીવનની સૌન્દર્યમંદિત અભિવ્યક્તિ તેમજ લોકચૈતન્યને સ્ફુરતાવી પ્રેરણા આપી રહે છે તો પછી આશ્ચર્ય શું કે નાટક વિષે ગેટોનો ઉદ્ઘાર આમ નીકળી પડે: 'મે' અનેકવા કહ્યું છે અને ફરી ફરી કહેવા સંજ્ઞા હું કે મનુષ્યની સર્વ સંસિદ્ધિઓમાં દૃશ્ય કાવ્ય-નાટ તે મૂર્ધાભિવિદ્યા છે અને તે સૌના પરિપાકરૂપ છે'.

જે આપણા પ્રમજીવનને તબક્કે આ મહાન સંસિદ્ધિનો ઠીક રીતે સાબિત કરવા આપી આવે તો આજની વિષમ પછે પ્રજાના ભાવિનિર્માણ માટેનું એક અમોઘ સાક્ષ આપણ દામમાં આવી જાય; સર્વ પ્રત્યક્ષો આમળા અને સર્વ સમય માટે સુંદર કલાદેહે ઝીલ રહેવાની એને તક મળે તે નકાર્યા.

નાટકનું આટલું મહત્ત્વ છે તો મનુષ્યસંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં તેનું વારંવાર પ્રાગટ્ય પણ દેખાતું નથી. જાડની નગર નાખતાં, સંસ્કૃત નાટક, ગ્રીક નાટક, રોમનિપરની કૃતિઓ ઇબ્રહિમની કૃતિઓ—આમ નાટકના મુખ્ય મુખ્ય વલ્લુ ચાર છુટ જ દેખાય છે. તેના અનુ સંધાનમાં પ્રાગૈતિક નાટકનું સ્થાન તત્ત્વદિષ્ટિએ ક્યાં અને કેવું એ ટૂંકામાં વિગતારીએ.

(૧) સંસ્કૃત નાટક મનુષ્યજીવન જેનું આદિ અવ્યક્ત છે અને અંત અવ્યક્ત છે તેના વ્યક્ત મધ્ય ભાગને પોતાની સામગ્રી બનાવતી વખતે બંને અવ્યક્તો—આદિ અને અંત—ને મંગલમય તરીકે સ્વીકારી લે છે, અર્થાત્ 'નાન્દી' થી શરૂ થઈ 'ભરતવાક્ય' મ પરિણતિ પામે છે, વચલી લીલામાં પણ તેની શ્રદ્ધા નિયતિની કેવલ કલ્પાણાભિમુખતામ જ છે, તે નિયતિની છાયા નીચે મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ યથાકામચાર માટે મથે છે તે બંનેન વિસ્તારદામાંથી નાટક જન્મે છે, કેમકે નિયતિને સર્વથા અનુકૂલ એવું આચરણ મનુષ્યને શક્ય નથી. તેના જોડાંને અનુકૂલ થવા જતી વખતે પણ મનુષ્ય તેના બીજા હોઈકે અંશ દુભવી બેસે છે, પ્રજાનુરંજન કરવા જતાં પતીધર્મ રાગ ચૂકી બેસે છે. પ્રણયને વશ થઈ જતાં આદ્યધર્મનું અતિધિર્મયમાં શકુંતલાનું સ્ખલન થાય છે. દારિદ્ર્યના સમુદ્રમાં દુબકે મારી આગુસ્ત વસંતસેનાની વિરલ પ્રીતિરૂપી મોલી પામે છે; પણ કારુણ્યમૂર્તિ ધૃતીન પુત્રને પાંડોરાની જેમજોડેલાં રોનાની ગાડીએ રમે ત્યારે મારીની ગાડીએ રમવું પડે છે એ દૃશ્ય વસંતસેનાની આંખે આપ્યું ને ખટક્યું, એને નહિ. નિયતિને સર્વથા અનુકૂલ રહ ન શકવાને પરિણામે મનુષ્યની સ્વેચ્છાચારી સંકલ્પશક્તિ જોડાનું ચોર વેતરી બેસે છે. સલા મત રચેથી જોનાર આપણને—પ્રેક્ષકવર્ગને સર્વત્ર મિથ્યા જીવનદાસ, જીવનનાશ જ દેખાય છે. ચાર દિવસના સહવાસ પછી અજમાન ઉચ્ચારતા પતિદેવનું મુખદર્શન થયું તે જ સાત વરસ સુધી શકુંતલા જગતને હોઈ ખૂલે પડી રહે છે. વનવાસ ને લંકાનિવાસ પછી મુખની બે ધડી મળી ન મળી ત્યાં જ સીતા વિશેષ પામીને બાર વરસ પછી રામનું મુખ પણ જોઈ શકે છે. આગુસ્ત તો ગિચારા વધરતજની પણ જામજમી કરી આવે છે. પણ સંસ્કૃત નાટકની શ્રદ્ધા છે કે આ બધી લીલા નિયતિની જ છાયા નીચે જ ને દેખા તો, નિયતિ સ્વયં કલ્પાણાભિમુખ હોઈ, અતે સૌ સારાં વાનાં થવાં જોઈએ.

* મુખ્યાત્ માટે બીજાં બધાંદરૂં કારણ પણ દેખાય છે. ભરત નાટકને 'ક્રીડનક' સમકક્ષ અને કાલિકાસ 'માતવિશ્વમિત્ર'માં 'સમસ્તપક' (entertainment આપનાર) કહે છે તે ઉપરાંત નાટકને હેતુ પ્રેક્ષકને દેખાતી રીતે પ્રવર્તિત કરવાનો છે એમ સમજાય છે. (આમજ 'સમાધાન' વિષયક દેખવેનો મત પણ જુએ.)

(૨) ગ્રીક નાટકની આલોચના એરિસ્ટોટલને દાઢી ચડેલી છે. નિયતિ—અરુ અટળ નિયતિ—સામે આત્મગીરવયાં મનુષ્ય પોતાની નિર્બંધ સંકલ્પશક્તિને સચાલિત કરે છે. પણ તે કલ્પ કેવું છે? જાણે પ્રલંભેય રાગે વનરાજની ગર્જના, એમાંથી પનાજ્ય અને પગલું દશા જ પરિણમવાનાં. નિયતિ અથવા વિચિત્રતા ચાલક મહાનિયમ, અંત (Superhuman Order) તે પોતાની ઉપરનું બ્લડી ફક્ત આંકમણ સાંખી લેવા રાજી નથી. એવા આક્રમણ-દુર્લભ રમ્પસન (Tragic Flaw) મટિ તે સદા જગરુક અંત મનુષ્યની સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિ (Free Will) ને કચડી ઘૂળ મેળવી પોતાને મુપ્રતિષ્ઠિત કરે છે. આથી પ્રેક્ષકના ચિત્તમાં લોભિ અને અનુકંપાની વૃત્તિઓ સંચાર અનુભવે છે અને એ પ્રક્રિયામાં મનુષ્યની એ બે વૃત્તિઓનું વિરેચન થાય છે.

(૩) શૈક્ષિપયરની કૃતિઓમાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ એવી કટુપરખાવસાથી નાટ્યરચનાઓ (Tragedies) તેના એરિસ્ટોટલને ચીસે ચાલીને કરેલા દર્શનમાં બેસી એ વસ્તુ ઉપર બાર ચૂકે છે કે મનુષ્યની સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિ નિયતિકર્મનો જેટલા પ્રમાણમાં જંગ કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં જ બદાબર માખીને જેને શિક્ષા થતી નથી, પણ બણીબધી થાય છે. આથી પ્રેક્ષકના મન ઉપર પડેલી અને હેઠલી છાપ પડે છે તે મેથુમાર જીવનદાસ (metaphor) ની હોય છે. એરિસ્ટોટલ પણ ટ્રેનેડીના તરવના સમર્થ પર્લાચાલક હોયે પ્રથમ ખ્યાન એમ્બુ હવે કે પ્રાચીન નાટકમાં જે સંધર્ષ હોય છે તે સર્વસામાન્ય બિનજાત પ્રકારનો હોય છે, જ્યારે શૈક્ષિપયરમાં અને તે પછી અંગત પ્રકારનો દેખવા મળે છે. પ્રામિથિયસની મનોવાતનાના પ્રકારને છૂટસની મનોવાતના સાથે સરખાવે અથવા અંધ રાજા હર્ડિપસની અને ગાંધા રાજા હીઅરની દશાઓ સરખાવે. એકની વાતના પાછળ રપટ દોષ વિશાળ વિશ્વકેતુ રહેલો જણાશે, ત્યારે બીજાની બાજતમાં અંગત હેતુ પાછળ એ વાત કાર્મિક કાંપી ચર્ષ મથેલી દેખાશે.

(૪) પદ્મસનનાં નાટકોમાં એક રીતે આ અંગત પ્રકારનો સંધર્ષ વિચપણે દેખાય છે. લોકચાસનથી વ્યક્તિને મતાધિકાર મળ્યો, પણ એની સંકલ્પશક્તિ તો અનેક પાણથી બંધનયુક્ત જણાઈ. ‘સ્વતંત્ર’ સંકલ્પશક્તિ જેવું કાંઈ દેખાઈ જ નહીં થયું. માણસ આંખ ઉઘાડીને જુએ તો તેની સંકલ્પશક્તિનો તાંતણે તાંતણે બદમતીની તેની સંકલ્પશક્તિઓના સંકુલ તંતુઓ સાથે ગૂંથાઈ ગૂંથાઈ મથે છે. બીજા બાબુ, જીવન ઉપર, પૃથ્વી ઉપર આકાશ, એ રીતે છાઈ રહેલા કોઈ નિર્ધારિત કે અંત જેવા એક અને અવિતીય પરમ તત્ત્વનું દર્શન પણ, ધર્મશ્રદ્ધા વિજ્ઞાનના આગમનથી સિધ્ધિ થતાં, મુશ્કેલ બન્યું. આમ, નિયતિની સામે સ્વયંરૂપે સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિના હુકારમાંથી નાટક મેળાવવાપણું ન રહ્યું. પણ દેશાસનકેને, જેને બદલે, હવે સમાજરચના અને નિર્ણય જાક ધર્મશ્રદ્ધા જેવી જીવનમાસી યંત્રણાઓથી વ્યક્તિની સંકલ્પશક્તિનો તાંતણે તાંતણે જકામથેલો હોય ત્યારે તેની આત્મવેદનાની માંચા કેટલી હદે વધી ગયે છે તેમાં નવા નાટ્યપ્રકારની પ્રેરણા દેખાઈ. નિયતિ અને રમ્પસનથી સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિના સંધર્ષને ટેકાણે સમાજ અને વ્યક્તિનો ‘સંધર્ષ’ નિરૂપણે હુકેલ દત્ત, દેમકે સમાજને નિર્ધારિત જેવું અરુ, તરવ લેખી ચકાપ એમ ન હતું અને વ્યક્તિની ‘સ્વતંત્ર’ આસરણની શક્તિ બણી જ કૃતિ જણાઈ.

આમ કાતરનાં બંને પાનાં છુટી થઈ ગયેલાં દેખાતાં એટલે સમજિનાં બંધનથી નિર્ધનિત વ્યક્તિના કોઈ વિશિષ્ટ આચરણ માનમાંથી નહિ પણ સમગ્રપણે વ્યક્તિને જે સંકલન કરવું પડે છે તેની ગહનતામાંથી નહું નાટક પ્રસર્યું. વર્ણવર્ણના લલા ભોળા ઉદ્દગાર 'what man has made of man?' મનુષ્યે મનુષ્યનું શું બનાવે મૂક્યું છે !— તેમાં આ નવીન નાટકનો પ્રધાન સુર પકડી આપનારું સૂત્ર મળશે.

પ્રાગતિક નાટકનું ઉપાદાન ઉપરની વિચારણામાં એક પગથિયું આગળ વધતાં મળશે, છતાં કદિ અને નિર્ણય છવનરચના નીચે રિખાતી કોઈ રહીરખી એકાદ વ્યક્તિ જ નહિ પણ અસંખ્ય વ્યક્તિઓ છે. જે ધીમેધીમે સ્પષ્ટ થતું મધું. અને વ્યક્તિનું સંકલન કરવું અંગત પ્રકારનું ન રહ્યું. કેમકે ધીમેધીમે તેને જે પણ દેખાયું જ કે પોતા અને પોતાના જેવાં ઉપર લક્ષ્યેલી છવનરચના પાછળ સમાજનો એક અંશ છે એનો એની યતના ટકાવી રાખવામાં પૂરા સ્વાર્થ છે, અને પોતે જો એનો સામે પોતાના જેવાં શૈ માટે માથું ઊંચકે ને તેમ કરતાં કોઈ સંકલન કરવું પડે તો તે અંગત નહિ પણ સર્વસામાન્ય દિતાર્થે જ સંકલન કરવાનું થાય. આમ એક મનુષ્યત કિલ્લેબંધીનાળા અને વિચક્ષણ તેમજ નિત્યગમ્યત બળની સામે સામાન્ય દિતાર્થે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિભૂત ટકરાય અને જે સંઘર્ષ જામે તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા અનિવાર્ય છવનરચાનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ ઝીંચે તે 'પ્રાગતિક નાટક !'

આ જાતના નાટકનું બધારણ ગ્રીક નાટકના બધારણને મળતું આવે, તો એમાં જાણકારોને નવાઈ નહિ લાગે. નવીન અગ્રીમ કવિઓનાં નાટકોમાં ઇંગ્લાન્ડ (chorus) આદિથી એ જ સચિત શાય છે, શૈક્ષરિયરની અને તે પછીની નાટ્યકૃતિઓમાં જે અંગત રાગાવેગોની સંકુલ સંઘટના સ્વચ્છ હતી તે અત્યારે બહુ સ્વચ્છ દેખાતી નથી. તે પણ નવકવિઓની કૃતિઓથી સમન્વય છે, વ્યક્તિ કરતાં જોડા નાટકકારનું વધારે ખ્યાન એમાંનાં લાગે છે. તેમ છતાં નાટક તો જામે જ છે, કેમકે ઉપરની અર્થાથી એક વાત તો હોવા એની સ્પષ્ટ થઈ દર્શી જ કે નાટક જમવા માટે મનુષ્યછવનના નિષ્કારણ વિપુલ દ્વાસ (waste) જેવું લાગ્યે જ ખીલું કોઈ ઉપાદાન હોય. એવા દ્વાસનું લાન મનુષ્યને જેવું આજના સમયમાં ઉત્કટપણે થયું છે, તેવું જાગ્યે જ અગાઉ કદી થયું હોય. જીગ જખોમાં, આજે 'પ્રાગતિક નાટક'ની સામગ્રી જ્યાં નજર નાખે ત્યાં ઊઠરાય છે; એને ઉપાડી લેનાર ચીનટકારી—અનુક્રાહરો આંખની જ ખોટી છે, જગતમાં જે કોઈ બની રહ્યું છે તેનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સંવેદન (seismographic record) થઈ શકે તેમ છતાં વિવેકપુષ્ટ કલાદષ્ટિના નિયમનથી જે અકળાઈ ન જોડે એવા હૃદયતન્નનીજ ખામી છે.

નાટ્યકાલગત સંઘર્ષ તે અનિષ્ટ અને ઇષ્ટ તરફો વચ્ચે જ હોવો આવશ્યક નથી, જે ઇષ્ટ તરફો વચ્ચે હોય તોપણ નાટક તો જામે. એવો આપણે મતે, રાખલા તરોડે, જે અનિષ્ટ તત્ત્વ હોય તેના નિરૂપણમાં સતત ઘેરા રંગો પૂરવામાં મંદયા રહેવું નહાયું છે. સ્વીડન સ્પેન્ડરના 'Trial of a Juvenile'માં જે કોઈ અનિષ્ટને લાગતુંવળગતું છે તેની ઉપર જે રીતે હાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રાગતિક નાટકના એક મહત્વના લાચર્યાનનું સૂચન છે.

ખોલું પણ કવચરચાન છે : બંને બળો માનવી પાન દ્વારા મૂર્ત થાય તો જ રંગભૂમિ ઉપર મૂકવા યોગ્ય નાટક થવા પામે. તેમ જ યર્ષાચક્રે ને માત્ર તે તે બળો જ જોળ જોળ રૂપે નિરૂપાય તો તે રંગભૂમિ ઉપર ધુમ્મસ જ ફેલાવ્યા જેવું થાય. અદ્યતન અંગ્રેજી રચનાઓ જોવાથી આ વાતનું પણ કાંઈક સૂચન જરૂર મળશે.

પ્રાગૃતિક નાટક તત્વતઃ સુખાન્ત જ રહેવાનું. નાટક માત્ર અતે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સમાધાનની લાગણી પ્રેક્ષકમાં જગાડવા વગર રહેતું નથી, એ હિંમલનો અભિપ્રાય મધ્યમ છે. પણ ઓક નાટકને અતે પરમ વિશ્વનિયમ, મનુષ્ય કરેલા તેના અતિક્રમણ માટે અને દંડીને પોતે સ્વરચ બની તેમાં અદ્વા રાખનારા તત્કાલીન ઓક પ્રેક્ષકના મનમાં સમાધાન પ્રેરતો હશે તેમાં અને આપણા નાટકના સમાધાનમાં ફેર છે. જે સહન કરે છે તેને જીવનદૂષના નિમિત્ત અને સાક્ષી લહે બનતું પડે, અતે તો એમાંથી પરમ સંવાદશીલ બૂદત જીવન પરિણમવાનું, એ અદ્વા આપણા પ્રેક્ષકના ચિત્તસમાધાનનું કારણ બને છે. આપણું નાટક નાન્દીથી સરૂ થતું નથી પણ કોઈ મૂકે ભરતવાક્યથી જરૂર અંત પામે છે. પણ આ ભરતવાક્યની પ્રેરણા સંસ્કૃત નાટ્યની આખતમાં જોયું તેમ રંગભૂમિ ઉપરની વ્યક્તિઓ કે તેમની કૃતિઓ વા ભાવનાઓથી વ્યતિરિક્ત એવા કોઈ તત્વમાંથી નહિ, પણ તે સર્વ-માંથી જ હોવાની. શોષિત માનવ માયું જન્મે છે, પડે છે-આખડે છે, મથે છે, વેડે છે, તે સર્વને પરિણુમે જ આ પૃથ્વી ઉપર વિસંવાદ યોડે. યશ અને મનુષ્યને રહેવા જેથી એ યશ એ આજની—ઉત્કાન્તિને જે નિર્દુષ્ટે આપણે લેલા છીએ તેને વફતાર એવી—આપણી અદ્વા છે. ઉત્કાન્તિના હવે પછીના સોપાને આર્થિક શોષણનાં પડપત્રો નાબૂદ થયાં કરે તે વખતે નાટકનું ઉપાધાન આ જ નહિ રહે—કલાત્મ માનસશાસ્ત્રગત મૂલ પ્રશ્નોમાંથી મળી રહેશે—એવું આપણને સમજાય તોપણ પેલા ભરતવાક્યની અદ્વાને મોળી પાકવાની જરૂર નથી. ‘પ્રાગૃતિક’ અને ‘નાટ્ય’ એ એકમેકને છેલ્લે ઉઘાડી દેનારા સબ્બો છે એમ કહી, કલાદષ્ટિને નામે આજની આ અદ્વાને જ કોઈ કવચરચાન રજીવાવે, તો તેના કરકમલમાં ઓક નાટકનો થોક પરી દેવો ડીક છે. ઓક નાટ્યકારોની અદ્વા તે: આજે-કાની અદ્વા છે? તેમ છતાં તેની આપીલ આજે પણ આપણને છે તેમ આજની અદ્વા વાનિષ્યના લાવકને આપાદપ થશે જ એમ માની લઈ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાતઉભા કરવાં સારા નહિ.

*

આ તો યર્ષા હવાઈ વાતો. સૂત્ર (Formula) ઉપરથી ઝોાઈ જ નાટક રચાય છે? આપણા નાટકો રચાતાં જશે, તેમતેમ પ્રાગૃતિક નાટકનું ચક્રાત્મ સ્વરૂપ આપોઆપ સમજાવા માંડશે, ત્યારે જ સમજાવા પામશે. ઉપર તો કામચલાઉ વિચારણા જ રજૂ કરી, અને તે નિરૂપ નિરૂપણ માગી લે તેવી હોવા છતાં સંક્ષેપના જોખમભર્યા રૂપમાં ચૂકવા પાછળ આશય માત્ર એ જ કે આ અંતરત મહારવના પ્રમોને જોવાનો એકાદ દષ્ટિકોણ મૂકી રાકાય તોપણ બસ.

તો, રંગભૂમિ તરફ જ ફરી ફરીને નજર કરવાની રહે છે. ત્યાં અને નહિ કે ચર્ચા-ચર્ચામાં પ્રાગૃતિક નાટક શોધવાનું છે. પ્રેક્ષકવર્ગની ધીરજ અને સહાનુભૂતિ પ્રશંસાપાત્ર

જોવામાં આવે છે. કદાચ એનાં ખોટાં લાલનપાલનથી નવીન રંગભૂમિ ખાલી થઈતી હોય એવો અહીંની સ્થિતિથી તો કદર રહે છે. People's theatre કે એવી પ્રવૃત્તિએ રાષ્ટ્રીય ભદ્ર પ્રેક્ષકવર્ગના એવા લાલનથી બચીને આવવામાં સલામતી છે. બીજું એ સચ્ચું છે તેમ નાટક તે સમૃદ્ધભોગ્ય—લોકભોગ્ય કલા છે. કવિતા તમે જોડેન કે મેકેની હોય લખશો તો હજી નબરો, પણ જેમ પરદેશના મિલ્લસાંચા લાવીને હેવડે આપણા લોકો રુમિની સાઠીધોતી જ કાઢવાની રહે છે, તેમ રંગભૂમિ, ખાસ કરીને 'લોક-રંગભૂમિ,' આ બુનિયત 'અવાઈ' આદિ સંસ્થાઓના પોતાની હશે તો જ લોકરુચિને સદશે અને કરશે. નાટકની સામગ્રીમાં પણ તેની લોકભોગ્યતાને કારણે સમગ્ર કથાકાર સંસ્કૃતિના તાર મણુમણુવાળી પોતાનું ચનમાન્યું સંગીત હિપબવશે. આ જગ્યાનાના એક સર્વોત્તમ, કંઈ નહિ તો તેના વૃદ્ધાનને કારણે પણ પ્રાગતિક નાટક 'Murder in the Cathedral' માં ઇલિયટે જે હનર વરસ જૂની છુદ સામે મારે ધરેલાં પ્રલોકનોનાની કથા (જુદે આજ સુધી કોઈ અહીંના લેખકને એ ખબ ન આવી.) માં પ્રતિષ્ઠિતિની નોકાનોક મ કાલીન રાજ્ય અને ધર્મ વચ્ચેની અંટસ, ધર્મની આત્મનિર્ભરતા ન્યારે રાજ્યની ઉ સમસ્યા સાચા દેખાવાની લોલુપતા, અનુક્ર બોળાં જનવૃદ્ધિના જીવનસરોવરમાં બાસપાત આ આમાતોયી જિહ્વી લદરીલીલા—એ બધું જ એકીસાથે બાધમાં લેવા કેવો પ્ર કર્યો છે!

ખરે જ પ્રાગતિક નાટક આપણી ભાષાઓની પ્રતિભાને ખાફાન દેતાર વરતુ છે.

બીજું ફરેહમંદ વર્ષ

૦ ૧૯૪૨ ૦

ના વર્ષનું નવું કામકાજ

રૂ. ૯,૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.

હિંદની સૌથી વધુ મોટી અને સૌથી વધુ સદર જિંદગીની સંસ્થાની

સેવા અને સલામતીમાં

મજાનાં વિશ્વાસ અને વધતી જતી શ્રદ્ધાનું એ પ્રતીક....

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેંટ સિક્યોરિટી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું. લીં

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

બ્રાંચ ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ,

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

બ્રાંચ સેક્રેટરી : શ્રી. હંદ્રવદન ચુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ બી.

ચીની નવલકથા

લેખિકા : પર્લે બેક

અનુવાદક : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

[અમેરિકન લેખિકા પર્લે બેકને ૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરની દસમી તારીખે સ્ટોકહોલમમાં સાહિત્ય મંડિતું નામિક હતામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ મંદિત ઉપર આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :—“ચીની નિહત-શવતતાં સાચા અને સમૃદ્ધ મહાકાવ્યો અને ઉત્તમ જીવનની કથાઓ માટે.” એ સમારંભપ્રસંગે એમને સાહિત્યને લગતા કંઈ વિષય ઉપર યોજવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, એટલે જેમાંથી એમને નવલકથા લખવાની પ્રેરણા અને કળા મળી તે ચીની તળપદી નવલકથા વિષે જ એમણે યોજવાનું પસંદ કર્યું. અહીં એ વ્યાખ્યાનનો સાર આપવામાં આવે છે.]

એકે હું અમેરિકામાં જન્મેલી છું, અને હવે અમેરિકામાં જ રહું છું, છતાં નવલકથા લખવાના મારા પ્રયત્નોને ધન્યાર અમેરિકન નહિ પણ ચીની નવલકથા છે. ચીનમાં આવ્યા પછી જ મને વાર્તા એટલે શું, અને વાર્તા કેવી રીતે કહેવી અથવા લખવી તે સમજાયું. પણ એટલા એ જ એક અંગત કારણસર તમારી આગળ ચીની નવલકથા વિષે યોજવા એસવું એ બરાબર નહિ. પણ ખીણું પણ એક કારણ છે. મને લાગે છે કે પશ્ચિમની નવલકથા અને પશ્ચિમના નવલકથાકારોને ચીની નવલકથામાંથી કંઈ જાણવાનું મળે એમ છે.

ચીની નવલકથા એટલે તળપદી ચીની નવલકથા. આજના ચીની લેખકોએ પોતાના દેશની સમૃદ્ધિના જ્ઞાન વિના વિદેશી અસર નીચે લખેલી વર્ણસંકર નવલકથા નહિ.

ચીનમાં નવલકથા કદી કલાસર્જન ગણાયું નથી. નવલકથા અને કળા વચ્ચે ત્યાં હરેશા ભારે અંતર રહ્યું છે. ચીનમાં સાહિત્ય એટલે કેટલાક પદિતોએ એકબીજાને મારે લખેલું સાહિત્ય. એમાં નવલકથાને સ્થાન નહોતું. પ્રાચીન કાળમાં ચીનમાં આ પદિતોનું પ્રબળ ખૂબ હતું, એમને જ લખતાંનિષ્કર્તા આવડતું હતું અને તત્કાલ, સાહિત્ય વગેરે તેમના જ હાથમાં હતી. એ લોકો આખું જીવન ‘પ્રાચીન-કાળમાં પોતાં વાંચવામાં અને ઉતારવામાં ગાળતા અને તેના ઉપરથી કળાના નિર્માણ તારવતા. એ જૂના લખાણમાં કંઈ નવલકથા આવતી નહોતી અને એમના સમંપ્રદાયના સામાન્ય લોકો જે નવલકથા રચતા હતા તેના તરફ એમની નજર નહોતી, એટલે એમને મન નવલકથાનું સૌહિસલ્લેખમાં કયાં અસ્તિત્વ જ નહોતું.

આમ પદિતો લોકોની અવગણ કરતા હતા, તે લોકો પંચ પદિતોની મરંકરી હકાવતા હતા. પદિતોની મરંકરીના કેટલાય દુયમ્મઓ ચીનમાં પ્રચલિત છે. અહીં એક આખું છું : એક દિવસે જગલી પ્રાણીઓ શિકાર મારે ભેગાં થયાં. તેમણે એવું નક્કી કર્યું કે સૌએ જુદીજુદી દિશામાં શિકાર કરવા જવું અને દિવસને છેડે જે કંઈ માણું હોય તે એણે કરી સૌએ વહેંચીને ખાવું. સાંજે અધાં તો કંઈ ને કંઈ શિકાર લખને આવ્યાં પણ વાંધ ખાલી હાથે આવ્યો. ‘આમ કેમ ?’ એવું જમારે તેને પૂછવામાં આવ્યું, ‘સારે તેણે જવાંજી હોય :—’ પ્રેરણામાં મને એકે નિશાળિયો મળ્યો હતો, ‘પંચ’ અને ‘લાંચ’ કે ‘તમને’ એ

બહુ કુમળો પાશે, પછી બપોર સુધી કાંઈ મળ્યું નહિ. બપોરે એક ધર્મગુરુ મળ્યો. પણ મેં તેને જવા દીધો, કારણ એ તો નર્મ પવનથી ભરેલો હોય. પછી તો એક સંજ પડવા આવી ત્યારે મને એક પંડિત મળ્યો. પણ હું આજુતો હતો કે તેને ઉપાડી લાવવામાં કંઈ લાભ નથી, કારણ તે એવો સુકો હશે કે જો આપણે તેને ખાવા જઈએ તો આપણા હાંત જ લાંબી જાય. ”

આ પંડિતો કંઈ પણ નવું કે મૌલિક હોય તેને વિચારતા, કારણ એમણે જોયેલી કાંઈ શૈલીમાં તેને નાખી સકાય એમ હોતું નથી. અને જોને જૂના વર્ગીકરણમાં ન નાખી સકાય તે સારું હોય જ નહિ, મદાન હોય જ નહિ એ વિષે તેમને પૂરી ખાતરી હતી. આમ એમના વર્ગીકરણ બહારની નવલકથાનું એમને મન અસ્તિત્વ જ નહોતું.

ચીનના મોઢામાં મોઢા વિવેચકોમાંના એક યાએક નાઈજી ૧૭૭૬માં સમસ્ત સાહિત્યના પ્રકારો આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : નિબંધો, રાજકીય ટિપ્પણો, જીવનચરિત્રો, મૃત્યુલેખો, સૂત્રો, કવિતા, અંત્યેષ્ટિ બ્યાખ્યાનો, અને ઇતિહાસ. આ સમયે તો ચીની નવલકથા સામાન્ય લોકોમાં સૈકાએતો વિકાસ પામી પામીને ખૂબ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ચૂકી હતી, છતાં અહીં તેની ગણતરી નથી. ૧૭૭૨ માં બાદશાહ ચિયેન હુંગના આદેશથી સુ કે ચુયેનચુએ ચીની સાહિત્યનો વિશાળ વિષેષણ તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં પણ નવલકથા શામી જ હતી નથી.

પણ આમ નવલકથાને પંડિતોએ સાહિત્યમાં ન ગણી એ બહુ સારું યથું. નહિ તો તેમણે પોતાના જ નિબંધો વડે એ જીવંત વસ્તુને ગૂંચળાવીને મારી નાખી હોત. એ લોકોને ક્યાં ખબર હતી કે કથા એ કાંઈ સ્થિર અને અપરિવર્તનશીલ વસ્તુ નથી પણ એ તો નિત્ય નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરનાર, અને દસકા જેટલા ટૂંકા માળામાં પણ પરિવર્તન પામનાર વસ્તુ છે !

પણ કેટલીક વાર જ્યારે કાંઈ નવલકથાગ્રંથો જુવાન બાદશાહ આદીએ આવડતા, ત્યારે આ પંડિતોની દયા કોરાડી ચલી અને લાંબી લાંબી ગોળગોળ ફનોતો કરીને તેઓ આખરે કહેતા એમાં સામાજિક રહસ્ય છે એટલે એને સાહિત્યમાં ગણી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે તેઓ નવલકથા વિષે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા.

સાહિત્ય કલા છે.

બધી કલામાં સામાજિક રહસ્ય હોય છે.

આમાં કંઈ સામાજિક રહસ્ય નથી.

મરે એ સાહિત્ય નથી.

આમ ચીનમાં નવલકથા સાહિત્યમાં જ ગણાતી નહોતી.

આવા વિચારોના વાતાવરણમાં હું ઉછરેલો. અને પંડિતોએ એવું જ સીખવેલું અને હું એવું જ માનતી કે શુદ્ધ સાહિત્યને અને નવલકથાને કંઈ લેવાદેવા નથી. સાહિત્ય તો વિદ્વાનોની નિર્મિતિ છે અને અને જીવનના ગંભીરતમ પ્રદેશમાંથી જન્મતા પ્રતિજ્ઞાના મુક્ત ઝરણાના પસારને કાબૂમાં રાખનાર નિબંધો તો વિદ્વાનોના મગજમાંથી નીકળેલા છે. પ્રતિજ્ઞા નાની હોય કે મોટી હોય, પણ તે ઝરણા સમાન છે. કથા છે એ એક સુંદર ઘાટ છે. જો વિદ્વાનો અને વિવેચકોને ખુશ રાખવા હોય તો પ્રતિજ્ઞાના એ ઝરણાને દિવ્યમાન્ય

પ્રાચીન કે અર્વાચીન એવા કાંઈ બીજામાં બળજબરીથી લાખલ કરતું નોંધ્યે. પણ ચીનના લોકોએ એમ ન કયું. ત્યાં તો નવલકથાની પ્રતિભાના બળ યથેચ્છ રીતે ખળભળ કરતાં બહાર ધસી આવ્યાં અને કુદરતી પદાર્થો અને વૃક્ષોએ હોવાં એમ વહેવા લાગ્યાં, કેવળ સામાન્ય જનતા જ તેને કાંઈ જાણી તૃપ્તિ જિપાળી આરામ અને આનંદનો ઉપભોગ કરવા લાગી.

સામાન્ય લોકો જ ચીની નવલકથાના સર્જક હતા, અને એની ભાષા પણ વિદ્વાનોની નહિ પણ લોકભાષા જ હતી. એ ભાષા એટલી તો પ્રવાહી અને સુવાચ્ય હતી કે વિદ્વાનોને લાગતું કે એમાં તો કાંઈ સેદી ફેળવી જ ન સકાય.

પણ આ ભાષાતમાં કેટલાક વિદ્વાનો અપવાદરૂપ હતા. હિંદુસ્તાનથી નો બૌદ્ધ વિદ્વાનો આવ્યા, તેમણે જોયું કે અહીં તો સાદિત્ય લોકોથી દૂર આશુ મળું છે, લોકોનો સંપર્ક ખોઈ ગયું છે, અને નિયમોના બંધનમાં રૂધિરિતે મરવા ગયું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ બૌદ્ધોએ કયું કે અમારો હેતુ સાદિત્યના નિયમો અને સૈદ્ધાંતોને અનુસરવાનો નથી; પણ અમારે નો કહેવું છે તે લોકોને સમજાવવાનો છે. આમ આ લોકોએ નવલકથામાં વપરાતી સહેલી ભાષામાં પોતાનો ઉપદેશ મૂકવા માંડ્યો, એટલું જ નહિ તેમણે વાર્તાને જ ઉપદેશનું સાધન બનાવ્યું, કારણ લોકોને વાર્તા ગમતી હતી. ‘શુ શુ ચિંગ’ નામના પ્રખ્યાત બૌદ્ધ પ્રવચકની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે “દેવોની વાણી આપણી હોય તો તે ખૂબ સહેલી રીતે આપણી જોઈએ.” ચીની નવલકથાકારનો આ જ જાણે સુદાસેષ છે.

ચીની નવલકથાએ લોકોને આનંદ આપવાને લખાતી હતી. આનંદ એટલે માત્ર રમૂજ નહિ પણ સમગ્ર મનને રોડી દે એવો રસ—ચિત્તને જીવનનાં ચિત્રો અને જીવનનાં રહસ્યથી પરિચિત કરતું તો. કથાના નિયમો દ્વારા નહિ પણ કુદાનુદા જમાનાના લોકો વિશે વાર્તા કહીને એટલે કે લોકો આજળ લોકોને જ રજૂ કરીને આત્માને ઉત્તેજિત કરવો તો.

પણ ચીની નવલકથા સામાન્ય લોકભાષામાં લખાઈ તેનું ખરું કારણ તો એ હતું કે તે લોકોને સમજાવાનતાં આવડતું નહોતું. આથી નવલકથા એવી ભાષામાં જ લખવી જોઈ એ કે જો કાંઈને મોઢે સંજ્ઞાઓ પણ લેતા સમજી શકે. ખસો માણસની વરેલીવાળા ગામમાં ભાગ્યે એકાદજે જણને વાંચતાં આવડતું હોય—એટલે રજાના દિવસોમાં કે કામ પત્યા પછી સાંજે તેઓ ગામલોકોને વાર્તા વાંચી સંજ્ઞાવે. આમ ચીની નવલકથાની સરખાત અર્થ. આવા કાપરામાં વાર્તા વાંચનારનું મળું મુકાતું હોય તો તેને આ પાવા ઉકારાઈ થતું, અને જો વધારે પૈસા ભેગા થતા તો પછી પૈસા માણસ વાર્તા કહેવાનો જ ધંધો લઈ ખેસતો. અને ત્યારે તેને રાજ રાજ કહેવા માટે વાર્તાઓ પૂરતી. એટલે પછી તે પ્રાચીન ઇતિહાસ, દંતકથા, ચાહુ જીવન વગેરેમાંથી પ્રસંગો શોધી કાઢી કલ્પનાતા રંગો પૂરી તેમાંથી વાર્તા બિખવતો પણ સૈદ્ધાંતો દબેશ સરલ જ રાખતો. વર્ણનો પણ દૂંધાં અને પ્રસંગને કે અર્થિતને તાદર્ય કરવા પૂરતાં જ વાપરતો. વાર્તામાં શેકાણુ નાખે એવાં નહિ. વાર્તા તો આલતી જ રહેવી જોઈએ. કારણ લોકોને વાર્તા જોઈતી હતી.

પણ વાતો એટલે કેળવે અર્થદીન બનાવેલી ધમાધમી નહિ. ચીનના લોકો એની પાસે આદવા મળ્યા હતા. તેઓ તેા નવલકથામાં સ્થાયી પહેલાં પાનાલેખન માગે છે, જેથી દરેક પાન સ્વતંત્ર જોળખી શકાય. 'શિ હુ મ્વાન' ચીનની મોટામાં મોટી નવલકથા લેખક છે. એને વિષે ઉત્સાહમાં લોકો કહે છે કે એનાં એકસો તે આઠ પાનામાંથી કોઈ એક પણ જોલવા મારે એટલે તે કાણ છે તે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આપોઆપ જ તેના સ્વદેશ ઉપરથી જ પરખાઈ જાય છે. આ પાનાલેખન લેખકના વર્ણનમાંથી નહિ પણ પાના વચન અને કાર્યોમાંથી જાગતું જોઈએ. એ એ લોકોની બીજી આગણી છે.

એક ખાનૂ જેમ આ-ધરમાં અને ધારાઓમાં નવલકથા લીધેલી જતી હતી. તેમ રાજમહેલોમાં પણ એ જ અણધાર રીતે એ ધમાતી જતી હતી. દરેક રાજને નગરચર્ચા જાણનાર માણસો હતા. તેઓ વેશપલટા કરી લોકોમાં ભળતાં અને લોકોની વાત જાણી લાવતા, અને રાજને કહેતા. પણ રાજખટપટ કરતાં વાર્તારસ-રાજ્યોને પણ વધારે રુચિર થઈ પડતો અને એ સમજી જઈને ચાર લોકો પણ લોકજીવનની ચોતે સંબંધો અનેક વાતો રાજને કહેતા અને લખી પણ રાખતા. વળી એ લોકો રાજને જ વાત કહેતા એમ નહિ, રાજની વાત ગ્રજને પણ કહેતા. રાજરાણીના શત્રુતે ન રવાને કારણે અમ્માં, રાજમહેલના કાવાકાવા વગેરે તે લોકોને કહેતા. આમ લોકોને રસ પડે એવા દરેક વિષયની હંતકથા અને પૌરાણિક કથા, ગ્રેમ અને કાવાકાવા, તૂટારા અને લડાઈઓ, દુઃખમાં જોડ્યા કે તીચા લોકોનાં જીવનનાં સર્વ પાસાંઓ વિષેની વાતોઓ રચાવા લાગી.

આ ચીની નવલકથા કંઈ થોડા મહાન લેખકોને હાથે ધમાઈ નથી. ચીનમાં કોઈ ક્રિસ્ટ-સ કે ચૅકર, ચેરિટિય કે હાર્ડી હતા જ નહિ. છતાં ત્યાં જગતની મહાનમાં મહાન નવલકથાઓ જોડે ગેસે એવી નવલકથાઓ લખાઈ છે. તેા એ લખી કાણે ?

ચીનમાં નવલકથાકાર કરતાં નવલકથાનું જ મહત્ત્વ વધારે હતું. આથી એમની મોટામાં મોટી નવલકથા 'શિ હુ મ્વાન' કોઈ એક માણસે લખી છે કે સૌઓ દરમિયાન પહેલે હાથે લખાઈ, ગોઠવાઈ, સંપાદિત થઈ આજનું રૂપ પામી છે, એ નક્કી થઈ શકતું નથી. દરેક લેખક પોતપોતાના જમાનાની વાતો લખતો અને પોતે અજાત રહેતો. તેને વિવેચન, સમાલોચના કે સમાશેલોચના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની કંઈ પડી જ નહોતી. તે તે પોતાને સૂઝે અને મમે તેમ લખ્યે જતો હતો. કોઈ વાર તેનાથી ખૂબ સાદું લખાઈ જતું, તેા કોઈ વાર વળી એટલું સાદું ન પણ લખાતું. આમ પોતાની પાછળ પોતાની કૃતિ મૂકીને તે પાછો અલોપ થઈ જતો. અલણ લોકોની જીએ તેની નવલકથા જીવતી.

'શિ હુ મ્વાન'ની પાછલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં એ નવલકથાના પક્ષતરમાં જોતો સારો સરખો હાથ દતો તે સિદ્ધ નામવાન કહે છે: "મારે જો કહેવું છે તે લોકો સહેલાઈથી સમજે એમ હું હમ્મું છું. વાચક બધો હોય કે ઓડો, બહેલો કે અબંણ, કોઈ પણ આ ચોપડી વાંચી શકે છે. ચોપડી સારી રીતે લખાયેલી છે કે નહિ એની કોઈએ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. અરે, હું જ સરવા સરળભલો છુંને ! મારા પછી આવનારા એ ચોપડી વિશે શું કહેશે તે હું શી રીતે જાણી શકું ? બીજા જ-અર્માં હું પોતે જ એને વિશે શું

ધારીય તે જ હું ! હી શકતો નથી ને ! ત્યારે હું વાંચી શકીય કે કેમ તે પણ કોણ જાણે છે ! તો પછી મારે શું કામ ચિંતા કરવી જોઈએ ! ”

ફેટલીક વાગ કોઈ કોઈ વિદ્વાનોને પણ અસહનતામાં નવલકથાકારોની ઈર્ષ્યા આવતી અને તેઓ પણ વિદ્વાનો અંગ્રજો હિતારી-સરસ અને સ્વાભાવિક શૈક્ષીને આશરે લખી ઉપનામ ધારણ કરી નવલકથાઓ લખતા. નવલકથાકારની કોઈ ચોક્કસ શૈલી ન હોવી જ જોઈએ, પણ જેવું વસ્તુ તેની શૈક્ષીમાં તેણે લખતું જોઈએ, એમ ચીનાઓ માને છે. આથી જ કોઈના લખાણ ઉપરથી પારખી શકાય કે આ તો કલાસુતું છે, તો તે તેની જિજ્ઞાસ ગણાય, તે તેની શૈક્ષીમાં જકડાઈ ગયો ગણાય, આથી ચીની નવલકથાકારો વસ્તુ પ્રમાણે શૈક્ષી બદલતા જ રહે છે.

આપણે ધ્યાનમાં રાખે માગીએ તો એ ચીની નવલકથાઓ આપણને સંપૂર્ણ ન લાગે. એ કથાઓમાં આદિથી અંત સુધી કોઈ એક યોજના (Plan) નથી હોતી, તેમ તેની ગૂંથણી પણ દૃઢબંધ (compact) નથી હોતી. મહા વાર તો તે અતિશય લાંબી હોય છે, તેમાં બનાવો પણ હજી ઉપરોત્તર બધાં હોય છે, પાત્રોનો પણ પાર નથી હોતો, વસ્તુ પણ હકીકત અને કલ્પનાના ખીચકા જેવું, અને રીતિ પણ વાસ્તવવાદ અને રામાન્દ્રિસિદ્ધાન્તના સંકર જેવી હોય છે. જૂનામાં જૂની ચીની નવલકથાઓમાં દંતકથાઓ—લોક-કથાઓ (folklore) પુણ્ય આવે છે, કારણ તે કાળમાં એ લોકો લોકકથાઓની રીતે જ વિચારતા અને સ્વપ્નો સેવતા હતા અને જેણે આ જૂની નવલકથાઓ વાંચી ન હોય, તે ચીનાઓના મનને સમજી નહિ શકે. કારણ એ નવલકથાઓએ જ એમનાં મન ધોડ્યાં છે.

હજારો વર્ષના જીવનથી તરવરતા અને વાર્તારૂપે બ્યક્ત થતા આ લોકમાનસમાંથી જ ચીની નવલકથા ઉમેલી અને વહેલી છે. અને એથી જ એ મહાન કથાઓનો કોઈ એક લેખક જાણીતા નથી. એક વાર તરીકે શરૂ થઈ નવે નવે હોયે નવા નવા ઉમેરોઓ પાતાં થતાં તેમાંથી એક મોટી નવલકથા બની જતી. એક દાખલો લઈએ. ‘ સફેદ સાપ ’ અથવા ‘ પી સ્વે વ્વાન ’ ટાંગ રાજાઓના કાળમાં કોઈ અજ્ઞાત લેખકે લખી હતી. તે વખતે તો એક સફેદ સાપની જ એ અતિપ્રાકૃત વાર્તા હતી. ત્યાર પછીના સૈકામાં એ સાપને બદલે દુષ્ટ સ્ત્રી જેવું મુખ્ય પાત્ર બની ગયું. પણ ત્રીજું સંસ્કરણ વળી વધારે માનવબાવ-બર્ણું અને કોમળ છે. એ દુષ્ટ સ્ત્રી પણ પતિપરાયણ પત્ની બની જાય છે, પતિને મદદ કરે છે, અને ધુવતે જન્મ આપે છે. આમ વાર્તા નવાં પાત્રો ઉમેરે છે, એટલું જ નહિ, નવાં અંગો પણ ઉમેરે છે, અને અતિપ્રાકૃત વાર્તા મરીને માનવોની કથા બની જાય છે.

આમ ચીનના જૂના કાળનાં પુસ્તકોને નવલકથા નહિ પણ નવલકથાની સામગ્રીના બંકાર કહેવા જોઈએ. જોમાંથી શક્તિશાળી લેખક નવાં નવાં રસો જગતને ધરી શકે, આમાંનાં બધાં પુસ્તકો તો લેખ પાખ્યાં છે, પણ ફેટલાકે ટકો રહ્યાં છે. મિંગ વંશના કાળમાં મહા વારો એક વા બીજો રૂપે ‘ તાઈ પિંગ ક્વાન શી ’ નામના વિશાળ વાર્તા-સંક્રમમાં જળવાઈ રહી છે. એમાં વહેમોની વાર છે અને ધર્મની ચે છે, દયાની ચે છે, જાણ-કૃતની ચે છે, અને સારામાફા કરોના બદલાની ચે છે, સ્વપ્નની અને અમરકારોની ચે છે, અને રાક્ષસો અને દેવદેવીઓની ચે છે, ધર્મગુરુઓની ચે છે અને વાલ્મીકીની પણ છે, દેહા-

તરની થે છે અને મૃતસજીવનની થે છે. પણ આ બધી વાર્તાઓ તે તે કાળનું પ્રતિબિંબ પાડે જ છે. જેમકે હાન વંશના સમયની વાર્તાઓ ખૂબ પૌરુષમયી, અને આખી પ્રજાના પ્રશ્નોને ચર્ચનારી હોય છે, અને કોઈ મહાન વ્યક્તિ કે વીરપુરુષની આસપાસ ગૂંથેલી હોય છે. એ સુવર્ણયુગમાં હાસ્યરસ પણ બળવાન, પાર્શ્વિક અને મસ્તીભર્યો હતો. પછી જેમ જેમ હીણતા અને સડો પેસતાં ગયાં, તેમ શૈલીમાં પણ નખખાઈ અને મિઠાશ વધતાં ગયાં અને વિષયો પણ દુઃસ્વદ્ધ બનતા ગયા. ચીનાઓ કહે છે કે, “એ જમાનામાં લોકો ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ વિશે લખતા, કોઈ સ્ત્રી વિશે, કોઈ ઝરણા વિશે કે કોઈ પાંખી વિશે.”

ચીનના ઇતિહાસના વિખ્યતુસ સમા દગિકાળમાં રૂપેરી પ્રેમકથાઓ લખાઈ. એ જમાનો જ પ્રેમનો હતો. સૌદર્યવંતી યોગ કુષ્ઠ ફી અને તેના જેટલી જ સુંદર રાજ્યની માનીતી મો કોની આસપાસ દબલેરા પ્રેમકથાઓ રચાઈ. આમાંની જેટલીક કથાઓ તો સમગ્રતા અને બલિહતાની બાબતમાં અધિમની નવલકથાના આદર્શને પણ રપથી જ બધ છે. તેમાં આપણે કાળનો ઉપાદ, વળાંક અને મુક્તિ બધું જ રપષ્ટ નહિ તો સચિત્ત જોઈ શકીએ છીએ. ચીનાઓ કહે છે કે આપણે દોઢ કાળની વાર્તાઓ વાંચવી જોઈએ, ‘કારણ જોકે તેના વિષય ક્ષુદ્ર હોય છે તોપણ તે એવી ઠલમલાવી નાખે એવી શૈલીમાં લખેલી હોય છે’ કે આપણી આંખમાં આંસુ આવી જાય છે. આ પ્રેમકથાઓમાંનો લઘુભરી તો લગ્નગદારના પ્રેમની જ હોય છે. અને જો કોઈમાં લગ્ન આવે છે તો તેનો અંત હમેશાં દુઃખમય જ હોય છે. ‘પી હી સી’ અને ‘શિયાઓ ફંગ ચી’ નામની બે પ્રખ્યાત વાર્તાઓ તો ગણિ-કાઓની ઐજતા બતાવવા જ લખાયેલી છે.

આ જિતિ દલાડે દિવસે એટલી પ્રખળ થતી ચાલી કે આખરે રાજકર્તાઓએ એવી વાતોને ક્રાંતિકારી અને નેપથ્યકારક ગણીને ચિકારો કાઢવા માંડી. કારણ એ વાતો ચીની સંસ્કૃતિના પાયા સમી કુટુંબવ્યવસ્થા ઉપર જ પા કરનારી હતી. થળી જીનવાણી આદર્શની વાર્તાઓની પણ જોટ નહોતી. ‘કુષ્ઠ ચેન ચી’માં એક સુવાન પદ્ધિત યોગ યોગ નામની એક સુંદરીના પ્રેમમાં પડે છે અને પછી તેના ત્યાગ કરતી લખતે કહે છે: “અસધારણ સ્ત્રીઓ બધી જ વાધર હોય છે. તેમજ પેતાનો તેમ બીજનો પણ નાશ કરે છે. રાજ્યોને પણ તેમણે પાશમાલ કર્યા છે. હું કંઈ રાગ નથી, એટલે હું એનો ત્યાગ કરું એ જ બરાબર છે.” યોગ યોગ પણ કહે છે: “તું મારો સ્વામી છે, તું મારે ત્યાગ કરે તો એ તારા અધિકારની વાત છે, હું તારો હોય નથી કંઈતી.” પણ પાંચસો વરસ પછી ચીનના લોકોએ આ વાતને ફેરવી નાખી; તેમાં આંત્ર અને યોગ યોગ બંને પતિપત્ની બને છે, અને પત્ની આખરે કહે છે: “આખી દુનિયાના પ્રેમીઓ સુખી લગ્નમાં જોડાય એવી આશાથી અને પરણીએ છીએ.” ચીનના લોકો એવા પીરજવાળા છે કે એક-વાતનો સુખી અંત જોવા માટે પાંચસો વરસ શહ જોવી એ તેમને મન કંઈ જ નથી. ચીનની આ એક અતિ પ્રસિદ્ધ વાત છે અને તેણે જમાને જમાને નવાં નવાં રૂપો-મીલિનાટપ, છદોપદ વાતો ધારણ કર્યાં છે. ચીનનાં બાળકો પણ આ ચાંક સેનને જોળે છે. [અપૂર્ણ]

સહકારી સિદ્ધાન્તોથી

અને

અમદાવાદ શહેરના

નાગરિકોની

દેખરેખ નીચે ચાલતી

આપ આપની બચત

ક્યાં રોકશો ?

શહેરના વેપાર ધંધા તથા નાના
હિલોગો ખીલવવા માટે, તેમજ ગરીબ
વર્ગને દેવામાંથી છોડાવવા તથા મધ્યમ
વર્ગને ધરવાળા કરવા શું કરવું જોઈએ?

ધી

અમદા-

વાદ

પીપલ્સ

ફો-

ઓપરે-

ટિવ

બેંક

લિં

રેસિડેન્સ

નંબર

૩૨૪૪

આ બધું કરવા આપ આપની બચત આપની
પોતાની જ બેંકમાં, સહકારી સિદ્ધાન્તો અને
શહેરોમાંની દેખરેખ નીચે ચાલતી આપની પોતાની
બેંકમાં જ રોકો.

આ બેંક અમદાવાદ શહેરના લોકોને જ તેમના
વેપાર માટે તથા નાનાં શુદ્ધિલોગો ખીલવવા
માટે નાણાં ધીરી મદદ કરે છે.

આ બેંકમાં રૂ. ૫૦ થી ચાલુ ખાતું ખોલી
શકાય છે તેમજ રૂ. ૧૦૦ થી ખાંધી સુલતની
ડિપોઝીટ મૂકી શકાય છે.

આ બેંકે પાંચ વર્ષના કેશ-સર્ટિફિકેટ્સ
રૂ. ૧૦, રૂ. ૫૦, રૂ. ૧૦૦. અને રૂ. ૫૦૦ ના
કટકમાં કાઢેલા છે, જે ઉપર બ્યાન્ક ટ ચાર
ટકાથી વધુ મળે છે.

સેવીંગ્સ ખાતાંમાં ખોલવામાં આવે છે અને
તેના ઉપર બે ટકા બ્યાન્ક આપવામાં આવે છે.

બ્યાન્કના દર તથા વધુ વીગત માટે ફાઇલ મળે.

બારકર સેતલવડ

મેનેજર

પીપલ્સ બેંક બિલ્ડીંગ : કારંજ :: અમદાવાદ

ગીતામાં દેહત્યાગને જૂનાં કપડાંના ત્યાગની સાથે સરખાવ્યો છે. પણ ખરી રીતે જૂનાં વસ્ત્રોના ત્યાગ દેહત્યાગ જેટલો સહેલો નથી—વધારે વસત્રો છે. દેહત્યાગ કરવાની ધરીએ માણસને બાન નથી હોતું કે પોતે હવે દેહત્યાગ કરે છે; જ્યારે જૂનાં કપડાં ત્યાગતી વેળા આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ. એવો સહાન ત્યાગ કલોરા-ફોર્મ વિના કરેલાં આપરેશન જેવો અત્યંત દુઃખકર લાગે છે. કારણ એ છે કે જૂનાં કપડાં સાથે આપણું તાદાત્મ્ય સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયું હોય છે, નવાં અને જૂનાં કપડાં વચ્ચે એ ફેર છે. નવાં કપડાં જાણે કે આપણાથી અજાણાં, અતડાં રહેવા માગતાં હોય તેમ લાગે છે, નવાં કપડાં શરીર ઉપર હોય ત્યારે કપડાં પહેર્યાં. બાન આપણને રક્ષા કરે છે, ને આપણી સ્વચ્છતા દરી લે છે. જૂનાં કપડાંમાં આપણે ખૂબ સ્વચ્છ રહી શકીએ છીએ અને સ્વાભાવિક રીતે વર્તી શકીએ છીએ. એ આપણાં અને આપણે તેમના ઘર્ષ થયા હોઈએ છીએ. આ કારણથી જૂનાં વસ્ત્રોના લાગ લાગ્યા સંકલ્પાસ પછીના સ્વચ્છતા ત્યાગ જેટલો દુઃખદ નીવડે છે.

વળી આપણા બક્ષિત્વને જૂનાં કપડાં સાથે બનિષ્ઠ સંબંધ છે. જૂનાં વસ્ત્રો લાગીએ ત્યારે આપણું તે વખતનું બક્ષિત્વ જાણે કે તેમાં સંધારાઈ રહી જતું હોય તેમ લાગે છે. તેથી જ મહાન મુત્સદ્દીઓ નિવૃત્તિ લેતા ત્યારે પણ પોતાનાં જૂનાં કપડાં સાચવી રાખતા. અને તેમાં જાણે કે પોતાની મુત્સદ્દીગીરી સંધરી રાખતા. જરૂર પડે તેવા મુત્સદ્દીઓ પોતાની નિવૃત્તિ ત્યાગવા તૈયાર થઈ જતા અને તેની નિયાનીરૂપે સૌથી પહેલું કામ પોતાનાં જૂનાં કપડાં પહેરી લેવાનું કરી પછી જ પોતાનું જૂનું કામ કરતાં. જૂનાં કપડાં વિના તેઓ આમ ન જ કરી શકે. જૂનાં કપડાંનું એ જાણુ છે. હું પોતે પણ મહામહેનતે ત્યાગેલ મારાં જૂનાં વસ્ત્રોમાંથી એકાદ નોંધી ખાસ સાચવી રાખું છું અને જૂતકાળમાં વિચરતું હોય ત્યારે તે પહેરી લઉં છું. જસ, તે જ ધરીથી હું વર્તમાન જૂલી જૂતમાં કમવા લાગું છું અને એ સંસ્મરણોથી રાગી રહું છું.

જૂનાં કપડાં, વૃદ્ધ માણસની જેમ લગભગ નિરુપયોગી અને ત્યારે પણ પ્રિય તે ખૂબ લાગે છે. જાણી જોતું ઘર્ષ થયેલું અને ઢેકઢેકાણે કાણાવાણું જૂનું કપડું જાણે કે આપણા પિંડની બહાર સાથે એકતા કરવા મથે છે. કેટલાક માણસોના સ્વચ્છતા જેમ રહી રહીને વૃદ્ધાવસ્થામાં પહોંચે છે, તેમ જૂનાં કપડાંની સફેદી [ખાસ કરીને ખાદીની] ફાટવા યાજે ખીલી બીજે છે. તેની સાથે આમ આપણો પ્રેમ જામે છે.

અલખતા, કેટલાક વધુ જૂનાં વસ્ત્રો, જૂનાં નોકરની જેમ ફાટી જાય છે અને સમાજમાં આપણને ઉધાસ પાડે છે તે વખતે આપણી પ્રતિષ્ઠા ભારે લાગમાં આવી પડે છે. એક વખતે મુસાફરીમાં સાથે લીધેલું માટું જૂનું પોતિયું એકાએક ગોઠણેથી ફાટ્યું હતું. સ્વામ-

મેલની વચ્ચે ડોકાતા સ્વેત ચંદ્રની માફક સ્વેત વસ્ત્રની વચ્ચે મારા સ્વામ જોડવણને જોઈ મારે શરમાતું પડ્યું હતું. બધી વેળા તો જૂનાં વસ્ત્રોની નફાઈ [કે ફટાઈ?] જોઈ એ આગળ જમ છે. આપણાં જ જૂના વસ્ત્રોથી આમ ઉધાડા પડીએ ત્યારે આપણને તેનું શું થીવી લેવું પડે છે.

પણ જીવન એવી વિચિત્રતાઓથી—દુઃખદ વિચિત્રતાઓથી—ભરેલું હોય છે કે આપણે થુલ પ્રેમ આપણી પ્રતિષ્ઠાની સાથે મેળ ખાતો નથી. જૂનાં વસ્ત્રો પ્રતિષ્ઠાને ધાતક ગણાય છે, એ પણ આવી એક દુઃખદ હકીકત છે. તોપણ આપણા પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા બન્નેને નિભાવવા માટે આપણે જૂનાં વસ્ત્રને ધીમડાં મારીએ છીએ. પણ પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠાનું આ દંડયુદ્ધ લાંબું ચાલી ચકતું નથી. આખર માણસ બિમારો નબળા મનનું પ્રાણી છે. તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ખોવા તૈયાર થતો નથી. અને પરિણામે એક દુઃખદ દિવસે પોતાના જૂના વસ્ત્ર તરફનો પ્રેમ જરા એ જોછો થયો ન હોય તોપણ, દુખાતે દિવે તે તેનો ત્યાગ કરે છે. આપણે સૌ તેમ જ કરીએ છીએ. દુઃપણ તેમ જ કરું છું અને મારા જૂનાં કંપડાં જ ત્યાગી વેળા મારા મનને મનાવવા કર્તવ્ય લવલેસની પેઠી લીટીએ માદ કરું છું.

'I could not love tho, Dear so much,
Loved I not honour more.'

નેપથુન

રાય અને રંકની

સરખી માનીતી કંપની

પ્રથમ

૧૯૩૨

પ્રિમિયમની આવક ... રૂ.	૭,૦૦૦
બ્યાજની આવક .. રૂ.	૧,૨૨૫
લાઇફ ફંડ ... રૂ.	૧૨,૨૯૮
કુલ અરકવામત ... રૂ.	૭૬,૦૦૦
ખર્ચાનું પ્રમાણ ... રૂ.	૮૧ ૮૩૧

વાર્ષિક રિપોર્ટ અને એજન્સીની
માહિતી માટે લખો :—

પ્રથમ દરકાની સંકળતાનો ઇતિહાસ

આચારે

૧૯૪૨

પ્રિમિયમની આવક ... રૂ.	૬,૫૫,૦૦૦
બ્યાજની આવક ... રૂ.	૯૪,૭૬૫
લાઇફ ફંડ ... રૂ.	૧૮,૮૧,૩૯૭
કુલ અરકવામત ... રૂ.	૨૨,૩૨,૦૦૦
ખર્ચાનું પ્રમાણ ... રૂ.	૨૮ ૮૩૧

નેપથુન એસ્યુરન્સ કંપની લિ. નેપથુન ઇન્ડિયા, લેટ, મુંબઈ
ગુજરાત—કાલિયાવાડ પાસે એફિસ : પાંચકુયા, અમદાવાદ.

મોલેરિયા માટે :-

ઝંકર, વૈધ અને જનતાને અત્યંત ઉપયોગી

કિવનાઈનને બદલે સુપર્ણા

સુપર્ણા સાત્વિક વનસ્પતિમાંથી જનાવવામાં આવી છે, કે જે દાહિયા તાવ થર અકશીર છે. આ દીકડીઓ તાવ હોય કે ન હોય તો એ દિવસમાં ચાર વખત લેવાની હોય છે. દીકડીઓ લીધા બાદ કદાચ ફરી તાવ આવે તો એ તેનું જોર ઓછું જ રહે છે, પરંતુ બીજી વખતે તો તાવ આવતો જ અટકે છે. દીકડીઓ કડવી હોવાથી પાચન સુધરવું, બૂખ લાગવી, દસ્ત સાફ આવવો વગેરે સુધારો પણ થાય છે.

ખાંસી માટે કારકે

કારકેની સ્વાદિષ્ટ દીકડીઓ દર બેત્રણ કલાકે મોઢામાં રાખવાથી ખાંસીનું મૂળ કારણ દૂર થઈ ખાંસી સર્વતર નાશ પામે છે.

દવાઓ શુદ્ધ અને તાજી વનસ્પતિમાંથી બનેલી હોય સારતી અને શરીરને ફાયદાકારક હોય છે. વિગતપૂર્વક મંગાવો:-

આયુર્વેદાશ્રમ હાર્મસી લિ., અહમદનગર

☆ ગૂજરાત અને ઉત્તર પાચા બિસ્વાના સોલ એજન્ટ: ☆

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, વાસ્કર લેન, શુભેશ્વર, હરગોવિંદ હસાઈની બાડી : મુંબઈ નં. ૨.

એજન્ટ—શ્રી. ચંદુલાલ પ્રેમચંદ, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

મિસર્સ પી. શિવદત્તની કં., કોડી રોડ, વડોદરા.

શ્રી. મોહનલાલ પ્રભુદાસ શાહ, વધુડા.

શ્રી. હિંદી વસ્તુ વાંકાર, કપૂરી, સુરત.

લીલાં શાક ફેમ રાંધવાં ?

[ઇંગ્લેન્ડની મેડિકલ રિસર્ચ કાઉન્સિલની એકસેસરી ડૉ. ફેક્ટસ કમિટીએ લીલાં શાક રાંધવાં તેમાંનાં વિટામિન અને શ્વારે શી રીતે જળવવા એ ઉપર એક નોંધ તૈયાર કરી છે, તે ઉપરથી જણાવાથી નીચે ઉતારો છે.]

વિટામિનની જળવણી

આપણે લીલાં શાક રાંધવામાં પ્રચલિત ધણીખરી રીતોથી વિટામિનો નકારમાં જાય છે અથવા તો નાશ પામે છે. આ લઘુમત્ત સમયે ખોરાકમાંથી બને એટલાં વધુમાં વધુ રોષક તરતો જળવવાની જરૂર છે, એટલે ખોરાક પકાવવામાં એવી રીતો વાપરવી એક એ કે જેથી વધારેમાં વધારે રોષક તરતો સચવાઈ રહે.

લીલાં શાક રાંધતાં તેના વિટામિનો ઉપર કેવી અસર થાય છે, એ બાબત અમને જો તાન છે તે ઉપરથી આ સામાન્ય નિયમો તારવ્યા છે. આ સિદ્ધાંતો ઉપરથી કેટલાક સામાન્ય નિયમો આપ્યા છે, અને લીલાં શાકો રાંધવાની રીતો પણ બતાવવાં આવી છે.

ઘરખીમાં જોગળા જનું વિટામિન 'એ' ને કશી હાનિ થવાનો સંભાવ નથી. પાણીમાં જોગળનાર વિટામિન 'બી' અને 'સી' ને મોટે ભાગે રાંધવાની ક્રિયા દરમિયાન નેક્રાઈ જવાનો વધારે ભય છે. આનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આ વિટામિનો પાણીમાં જોગળી જાય છે. તેથી પલાળવાના કે રાંધવાના પાણીમાં જોગળી જાય છે. વળી શાકના રસમાં પણ તે આકારમાં જાય છે.

(૨) કાર્ય શાકોમાં Enzymes હોય છે. તે વિટામિનોના નાશ કરે છે—ખાસ કરીને કાચું શાક રગકાચું હોય કે કાપીને રાખી મૂક્યું હોય સારે રાંધવાની ક્રિયા દરમિયાન ગરમી એટલી હદે પહોંચે કે જ્યારે આ પદાર્થો પોતે જ નાશ પામે, તે પહેલાં તેઓ પોતાનું વિનાશ કરી વધારેમાં વધારે જોરથી ચલાવે છે. આ હદ ઝીકળિયુંદુધી થોડા જ અંશે જોઈ હોય છે.

(૩) પાણીમાં જોગળી જવાનાં વિટામિનો ગરમીથી આપોઆપ જ નાશ પામે છે. એનું પ્રમાણ ગરમી કેટલી અને કેટલો સમય અપાય છે એના ઉપર આધાર રાખે છે.

(૪) રાંધ્યા પછી રાખી મૂકેલાં શાકમાંનાં પાણીમાં જોગળનારાં વિટામિનો નાશ પામે છે.

(૫) રાંધવા પહેલાં મીઠું કે ખાંડ નાખવાથી કે અને ૪ કારણોથી થતો નાશ જોઈ શકાય છે.

(૬) ખટાસ (acid) હોય તો વિટામિન 'એ' અને 'બી' જળવાઈ રહે છે. આથી પછી વાર સરકો નાખવામાં આવે છે. આદકલી (કાર્બોનેટ કે બાઈકાર્બોનેટ ઓફ સોડા) ઉમેરવાથી વિટામિનો વહેલાં નાશ પામે છે.

લીલાં શાકો રાંધવા રાખવે જ્યવદાર સૂચનાઓ

(૧) જેમ બને તેમ તાત્કાલ શાક લેવાં.

(૨) કસાઈ ન જાય (wilting) માટે ઢંકી અને જોગળી જવામાં રાખવાં.

(૩) લાવના લઈ જવામાં ઈચ્છા ન પહોંચે-કસાઈ ન જાય, ઊંઘાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખવી.

(૪) જો શાક પકાજનું હોય તો પાણીમાં મીઠું નાખવું (એક શેરમાં બે ચમચી).

(૫) જો શાકને કચુંગર માટે છીલું છાંયુવાનું હોય અથવા નાનાં કેટલાં કરવાનાં હોય તો ખીરસા પહેલાં જ દરવા.

- (૬) રાંધવામાં ઝાઝામાં ઝાણું પાણી વાપરવું.
 (૭) શાક ઝારવા પહેલાં અધિભૂ આવવા દેવું.
 (૮) શાક ઝારવા પહેલાં મીઠું નાખવું.
 (૯) પાણીનું અધિભૂ આવ્યું ત્યારે ઝાક ધોમે ધોમે અથવા રફતે રફતે ઝારવું.
 (૧૦) શાકને નરમ બન્યા પછી જરા પણ વધારે એકવર્ગ નહિ.
 (૧૧) રાંધવાની ઝાકનણુ એવી કરવી કે શાક રંધાઈ રહે કે તરત પીરસી દેવાય.
 (૧૨) રંધાઈ રહ્યા પછી પાણી રહ્યું હોય તો તે કાઢી લેવું અને મૂપ વગેરે બનાવવામાં વાપરી નાખવું; અથવા જો એક પછી એક ધાણુ રંધાતા હોય તો તેનું તે પાણી વાપર્યો કરવું.

વિરામિત ' સી ' ઝાઝામાં ઝાણું નાશ પામે તેવી રીતો

- (૧) મીઠાવાળાં અધિભૂ આવેલાં થોડાં પાણીમાં ઝાઝામાં ઝાણું વખત બાકતું વધેલું પાણી બીજું શાક રાંધવામાં અથવા મૂપ વગેરે કરવામાં વાપરી લેવું.
 (૨) સાકની ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી અને ૬ ઈંચ પહોળી કાતરી નાખવી, અને મીઠું નાખેલાં થોડાં તેલમાં અરધીથી એક મિનિટ સુધી ઝટપટ ચેકવી નાખવું. (સાધારણ કઠની કાતરી માટે બે ચમચી તેલ અને અરધી ચમચી મીઠું બસ માય.) પછી થોડું અધિભૂ આવેલું પાણી ઉમેરવું (અરધાથી એક પ્યાલા જેટલું), અને લાંબીને ફેંક મિનિટ ચાલા દેવું. જરા પણ વરાળ ચાલી ન ત્યારે એમ લાંબું. શાક જ્યારે રંધાઈ રહે ત્યારે બહુ જ થોડું પાણી રહેવું જોઈએ. આ રીતે ચીન ભપાન અને હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર વપરાય છે.
 શાકને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધતો દ્વારા વરાળ આપવાથી પણ ઉપલી રીતના જેવું સંતોષકારક પરિણામ આવતું નથી.

ઉપરની સામયેલીઓ જરાબર લેવામાં આવે તો શાકમાં રહેલા દારો પણ ખરાબર જળવાઈ રહેશે.

વિટિરા મેડિકલ જર્નલ; ૫ જુલાઈ, ૧૯૪૧.

૪૪

શુ જ. રા. ત. નાં
 અનેક કુટુંબોમાં
 વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની
 ચા વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ

સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દૃષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૭

પોપ-મહા : ૨૦૦૦

અંક ૩-૪

‘ઉત્તરરામચરિત’ વિષે થોડુંક

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

આપણા વિદ્વિજ્ઞાનમયિ સ્વ. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરને એક પત્રના તન્ત્રીએ એક વાર પૂછ્યું, “આપનું સહુથી મિય એક પુસ્તક કિયું?” ડૉ. ભાંડારકરે તુરંત જ ઉત્તર આપ્યો, “ઉત્તરરામચરિત”. ‘ઉત્તરરામચરિત’ વિષે ભારતવર્ષના પંડિતહૃદયની પરંપરાગત ઉત્તરેશી માન્યતા ‘ઉત્તરે રામચરિતે મયમૂર્તિર્નિર્ણયતે’ એ એમ મુખ્ય છે કે કચ્છીરસના આલેખનમાં ભવમૂર્તિને તોટા જડે તેમ નથી. સદાકવિ કાલિદાસનું ‘સાકુન્તલ’ નાટક જે જગતનું “એક પરમ અદ્ભુત” છે તેના કરતાં પણ કાવ્યના નિરૂપણમાં ‘ઉત્તરરામચરિત’ મૂર્દસ્થાને છે એમ એ ‘ઉક્તિ’ તાત્પર્ય છે.

મંકોસેએ શેક્સપિયરના “આંથ્રો”ને મનુષ્યની હૃદયદ્રાવક કૃતિઓમાં સર્વોચ્ચ કહેલ છે. વર્ડઝવર્થે આંથ્રોને, શેકેટિસના પ્લ્યુની પ્લોટાએ લીધેલી નોંધ અને સર આર્થર એક વોલ્ટનનું જીવન ‘હર્મીટ’નું જીવનચરિત એ પ્રસંગે જગતની સહુથી વિશેષ કંચુકનક કૃતિઓ ગણાવી છે. પરંતુ સહાય વાચકને ‘સીતાવનવાસ’નો પ્રસંગ જગતની સર્વ કંચુક પ્રસંગોમાં અમરચાતે જણાય તો તેમાં લેઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. રામવનવાસનું દુઃખ પણ સીતાવનવાસ પાસે ફોફું લાગે છે. જે એક રથળે કહ્યું છે તેની પુનરુક્તિ કરું તો “રામ અને સીતાના પ્રેમ અને વિયોગના ગીતો મનાર આદિકવિએ પરમાત્મા અને જીવાત્માના વિરહની અવાના ગીતો ગાયાં છે અને તેથી જ ભવમૂર્તિ જનકીને “કલ્પસ્ય મૂર્તિઃ અંયથા કારીરિણી વિરહમ્બય, કલ્પિને એ શૈલિક વિયોગનું સ્વરૂપનિરૂપણ કરે છે. આ સનાતન કાવ્ય અનુભવતા પ્રત્યેક આત્માને ‘ઉત્તરરામચરિત’માં વિશેષ રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે.” પરંતુ આજે જે જ પ્રથમ જવા લુહી દૃષ્ટિએ નોંધ્યું. રામને કચ્છીરસ બધું છે; રામજ નથી. હૃદયગત કરતાં એ નૈતિક વિશેષ છે. એટલે એક રીતે સમજાય તો એ સીતાના પ્રેમગતાલર્થા કચ્છીરસથી પણ વિશેષ દરજ્જા અને છે. સીતાને હૃદયથી જીકું દુઃખ વારંવાર અનુભવવું પડે છે; રામને શુદ્ધિ અને કલ્પવાના મહેશમાં સદતઃ વેદના રહ્યાં કરે છે. તેથી જ રામ કહે છે, “કુલતલેવદનાર્થેન રમે ચૈતન્યમર્ષિતમ્”.

અર્થાત્ દુઃખના નિરંતર સંવેદન અર્થે જ રામમાં ચેતન્ય મૂકાએલું છે. ભવભૂતિ નાટકમાં આગળ જણાવે છે તેમ રામનો કરુણરસ અનન્યસાધારણ છે. એનું સ્થપન દુઃખ અનંતરમાં જોડું વ્યાપેલું છે. તેથી જ એ કહે છે

અનિર્મિલો ગમીરત્ત અન્તયુદ્ધપનત્તમઃ ।

યુદ્ધપાત્ક્રાંતીકામો રમસ્ય કરુણો રસઃ ॥

રામના આ ભવ્ય કરુણરસમાં એક મહાન સત્ય એ મંજી આવે છે કે આ સંસારમાં દુઃખમાં પણ પરમાત્માએ સુખનું તત્ત્વ મૂક્યું છે. શેલી કહે છે તેમ, "Our sweetest songs are those that tell of saddest thought" અર્થાત્ જે મધુરતા દુઃખમાં દેખાય છે તે સુખમાં જોવામાં આવતી નથી. રામચંદ્રજીને આપણે 'મગ્ન' નો અથવા પરમાત્માનો-અવતાર માનીએ છીએ એનો અર્થ એ જ કે વિશ્વની વિશાળતા પોતાના જીવનમાં એમણે એટલી બધી બરી હતી કે સીતાના આત્મનિતક વિયોગદુઃખમાં પણ જીવનથી ન કંટાળતા જીવનનાં વિવિધ કર્તવ્યો પૂરું ઉત્સાહથી એ કરે છે. કોઈવાર પંચવટી જેવા પ્રદેશમાં એકાન્તમાં રહી જવાય છે તો 'પ્રસીદ્ધ' 'લગ્નભાગ', એમ કહી લોકોની એ ક્ષમા માગે છે. જેના જીવનમાં દુઃખનો મહાસાગર ઉલટયો છે તેને 'સીતાવનવાસ' ના દુઃખ પાસે 'રામવનવાસ' તો સુખથી બરેલો ભાસે છે અને પંચવટીનાં સીતાનાં સહવાસનાં સ્મરણો બહુ સુખદ લાગે છે. મનુષ્યના અનંતરના જોડાં ભાવો જણનાર અમોજ કવિ ટેનિસન યોગ્ય જ કહે છે, "A sorrow's crown of sorrow is remembering happier things of sorrow."

*

*

*

મસ્તાવના પૂરી થયા પછી તુરંત જ કર્તવ્યના અનુક્રાંતનો ઉદ્દેશોપથી 'ઉત્તરરામ-ચરિત' નો આરંભ થાય છે:—

કિં ત્વનુશાનનિલયં સ્વાતન્ત્ર્યમપકર્ષતિ ।

સંવ્યસારિવાગ્મીનાં પ્રત્યાયૈર્જેહ્વારભઃ ॥

સામાજિક કર્તવ્ય અને સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્યનો સમન્વય કરવો કેવો દુષ્કર છે એ સદ્વ્યાતમાં જ ભવભૂતિ દર્શાવે છે. આરે આશ્રમેમાં મુદ્રરથાશ્રમ સહુથી અડિયાતો છે— 'ચતુર્થામાધ્યમાર્ણ ચ મુદ્રસ્પસ્તુ વિશિષ્ણતે'—એ વાત સાચી પરંતુ એની હિતમતા એનાં અનેક કર્તવ્યોને લીધે જ છે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. 'ખડાની ધાર' ઉપર ચાલવું અને મુદ્રસ્થાશ્રમની ફરજો બાળવવી, એ બંને સમાન છે. નાટકનું પ્રથમ દશ્ય રામચંદ્રેશમાં સીતાજીના આવાસમાં રામચંદ્ર ધર્માસન ઉપરથી જોડી જનક રામના જવાથી શોકમગ્ન બનેલી પ્રિયતમાને આત્માસન આપવા પધારે છે. પ્રિયજનોના નિયોગો એ સંસારીજનોનું કાળજી કાપી નાંખે એવા પ્રસંગો છે અને તેથી તો જાનીઓ સંસાર છોડી વનવાસ સેવે છે એમ રામચંદ્ર સીતાજીને કહે છે એટલામાં તો 'અણવાક પધાર્યાં છે' એમ સેવક આવીને નિવેદન કહે છે. રામે પોતાનો સર્વ સામ્ય સીતાને સમર્પણ કર્યો છે તે વારે અણવાક આવ્યા છે એટલે શું કરવું એ મનમાં સ્ફેદન એ વિચાર કરે છે ત્યાં તો સીતા સત્વર બોલી બેઠે છે, "આર્ય, તતઃ કિં વિક્ષ્યન્તે"—આર્ય, ત્યારે વિચાર કેમ કરો છો ?

સીતાનું આત્મવિશ્વાસન અને પતિના કર્તવ્યપાલનમાં પત્નીને પરમ સમસ્યા કેવા સાચા અને જોડા બંધથી પ્રકટ થાય છે ! તત્કાલ રામ કહે છે, “ભરિતે પ્રવેશય”-નુરત જ પ્રવેશ કરાવે.

અષ્ટાવક કુલચુર વસિષ્ઠે સીતાને આપેલા સંદેશ સંભળાવે છે:

વિશ્વંભરા મગવતી મવતીમણ્વ
તાસઃ પ્રજાપતિ સમો જનકઃ પિતા તે ।
તેષાં કુલે ત્વમસિ નન્દિનિ પાર્થિવાનાં
યેષાં કુલે ચ સવિતા ચ મુદ્ગૈર્મયં ચ ॥

‘રઘુવંશ’માં યુનિ વાદમીક્રિએ પણ સીતાને પોતાની કુટિરમાં સ્વાગત કરતાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો વસિષ્ઠના સંદેશને મળતા જ છે:-

તત્તોર્યોર્તિઃ શુશુરઃ સલા મે
સતાં મવચ્છેદાફરઃ પિતા તે ।
શુરિસ્થિતા ત્વે પરિદેવતાનાં

કિં તન્વેનાસિ મમોદુહમ્પ્યા ॥

ભાષાર્થ કે સત્યુરોના જન્મજન્મમાન્તરના ફેરા દાળવા સમર્થ છે એવા ઉત્તમતાની જાનકરામણી તું પુત્રી છે, અને જગતને પ્રકાશ અને સક્રિય આપનાર સંપદિવ જે કુલના આદિ પૂર્વજ છે અને મારા જેવા જેનો ધર્મચુર (spiritual guide) છે તે કુલની તું કુલવધૂ છે. વળી બીજી સી આશિષ આપીએ, કેવળ વીર પુત્રની માતા થજે.”

આ જગતમાં જે પાપનો-દુષ્ટતાનો-વિનાશ કરી સાધુતાનો વિકાસ કરે તે જ વીર, લગ્નનો પરમ હેતુ અને તેનું ઉત્કૃષ્ટ ફલ વીર સંતાનનો જન્મ છે. વસિષ્ઠ યુનિને અનુગ્રહ સ્વીકારતા રામ કહે છે:

લોકિકર્તા દિ સાધુતાં સર્વવાલુચરિતે ।

કર્મણાં પુનરાશનાં ધ્યનમયોઽનુવર્તેતે ॥

અર્થાત્ લોકિક સાધુઓની વાણી અર્થની પાછળ જાય છે, પરંતુ આજ કાલિઓની વાણીને અર્થ અનુસરે છે. આ શોકનો વાન્વાચ્ય સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ભવશ્રુતિની કલા પરત્વે એમાં જોડો જ્વન પણ સંભળાય છે. ભવશ્રુતિ કલાની ભાષામાં વિચાર પ્રકટ કરે છે. શબ્દ અને અર્થ પ્રત્યેકદું તેમજ ઉત્તમતા પરસ્પર સંલેપદારા-કોઈ અપૂર્ણ સંધાશુદ્ધારા-એ સાન્દર્ભ-કલા-પ્રકટ કરે છે એ પણ આ શોકનો સ્વરૂપ છે.

રામચન્દ્રજીને વસિષ્ઠ કુલચુરએ નીચે પ્રમાણે સંદેશ કહેવરાવ્યો છે:

જામાતૃયત્ને પયં નિરુદ્ધાઃ ત્વં યાઃ એવાધિ નવં ચ રજ્યમ્ ।

સુપ્તાઃ પ્રજાનામતુરજ્જને સ્વાત્ તસ્માદયસો ચત્પરમં ધર્મવઃ ॥

આ શોક તે સમયના રાજધર્મની ભાવના ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખે છે. એક મનુષ્યની હકુમત ન્યાં હોય ત્યાં એના ઉપર અપાર અંકુશ મૂકવામાં આવતો. રાજધર્મ એ અગ્નિની ધગધગતી જ્વાળા સમાન હોતી કારણકે રાજના વર્તન ઉપર પ્રજાના સુખનો

રામ ‘સુખ’ને ‘વીજી’ ગણાવે છે. હવે સુખનો આધાર ઉપર જણાવેલા રનેક અને દુઃખ ઉપર ‘અવલોકે’ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને સુખનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે. પરંતુ સુખ એ અંગત બાબત છે. એમાં પરાવાઈ રહેવાનું મનુષ્યને મન થાય છે પરંતુ તેથી કતબપાલનમાં લાગ પડે છે. એટલે રામ સુખને લેખવા તત્પર અને છે. પરંતુ એ તો પોતાનું સર્વસ્વ-અનકીને પણ-જે પ્રાણ-વ્યોડગિ પ્રિયાડમવત’ પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે, અને જેની સાથે જીવનનું-આત્માનું-પરમ ‘અદૈત’ છે અને તે એટલે સુધી કે વાલ્મીકિને અનુસરોને હાવગૂતિ કહે છે તેમ ‘હૃદયં ત્વે જાનાતિ પ્રીતિયોગે, પલ્લવમ્’-મને વચ્ચે બે નહિ પણ એક જ હૃદય છે-તેને પણ પ્રસંગ આવે એ લખવા પોતે તત્પર છે, અને તેમ કરતાં પોતાને દુઃખ નહિ થાય એમ જણાવે છે. સીતાનો સાજ એટલે રામના જીવનના પ્રયોજનનો અંત-અથવા પર્વકસર્વ જીવિતપ્રયોજનં રમત્વ’-એ આ રીતે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. વળી સીતા નહિ પણ ‘જાનકી’ એમ કહેવામાં કેટલું ઔચિત્ય છે એ પણ વિચારવા જેવું છે. સીતા જનક જેવા મહામાની રાજાની પુત્રી છે અને જેની સાથે બાવનાનું સગપણ છે અને જેની પાસેથી અખિલ ભારતવર્ષને એક મહાસંસ્કૃતિમાં ગૂંથવાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો છે એવા જીવનચરિત જનકની એ પુત્રી છે એ પણ અત્રે કવિનું તાત્પર્ય છે.

સીતાજી પણ રામચન્દ્રની ઉત્કટ રાજબાવનાના ઉદ્ધાર પછી મુરત જ બોલી જો છે: જત એ આર્ય રાજાજીવર: “-તેથી જ આર્ય રાજાઓમાં પુરુષર- છે. આમ કહીને પ્રમતુરજનની રાચની બાવનાને સીતા સર્વબાવથી સત્કારે છે. આમ એક તરફ લોકોનું આરાધન અને બીજી તરફ સીતા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ અને આદર-એ બે વિશેષી વચ્ચે રામચન્દ્ર બેઠા છે. કતબ અને પ્રેમનો આવો ઉત્તર વિરોધ બાળે જ કાંઈ પણ અન્યમાં જોવામાં આવે છે.

રામનો સીતા પ્રત્યે કેવો પરમ પ્રેમ અને કેટલો પૂજ્યભાવ હતો એ ‘ચિન્દશન’માં જ્યારે “કયાં સુધી ચિત્ત આવ્યું” એ રામનો ઉત્તરમાં લક્ષણ કહે છે કે સીતાની અમિશુદ્ધિ સુધી-એના ઉત્તરમાં રપષ્ટ સમજાય છે. રામ એકાએક બોલી જો છે: “સીતામાંથી પવિત્રતા પોતે જન્મી છે; સીતાને પવિત્ર કરનાર બીજું કાણ છે?” ત્યારે આવી પ્રિ આવી જે મહાન સતી છે અને જેના આદર્શને ‘લક્ષ્મણ’ રાખીને પાવંતી, રાકુન્તલા વસન્તસેના આદિ પાંચે મહાકવિઓએ સર્જ્યા છે-અને અત્યાપિ પર્વત જેવી ભાવના અનંત કોટિ માનવ સમુદાયને પવિત્ર કરી રહી છે અને જે વિષાસથી રામના ઉત્તરચર ઉપર જાણે છે અને સ્વપ્નમાં પણ ‘આર્પિત કયાં છે!’ એમ કહે છે તેને અત્યાની લોકોની નિન્દાથી લખવી એ ચોખ્ખું છે! વળી રામ અને સીતા-બંને વચ્ચે રહેલી જોડી પ્રીતિનું શું? એ ‘આપતસત્તા’-સમજાવે છે એ પણ ખ્યાનમાં નહિ લેવાનું? રમુકલના બાધી બીજનું શું? એમાંથી તે કુષ્ટોનું વિદારણ અને લોકોનું કલ્યાણ થવાનું નિર્માણ થયું છે તેનું શું? આ બધા પ્રશ્નોનું શું? પરંતુ રામ એ સામાન્ય રાજા નથી. એ ખ્યાનગી અને નહેર પત્ની વચ્ચે તફાવત કરતા નથી. એના રાજ્યનો સિદ્ધાન્ત (Principle of Government) નીચે પ્રમાણે છે:

સત્તાં કેતપિ પર્યેય લોકસાત્પર્નં મતમ્ ૧.

‘સત્કૃતિ’ હિ તત્તેન માં ચ પ્રાણીય મુચ્ચતા ૨.

“ગમે તે કાર્યનાથીએ પ્રગળે રાખવી ખુશી” એવો રાજધર્મનો એમનો અતિ ઉત્તમ ખ્યાલ હતો. અંતિમ નિર્ણય કરવામાં સીતાના પ્રેમને વચ્ચે લાવવો એ સ્વાર્થ-ગણ્યામ. તેથી જ્યારે દુર્મુખ કહે છે “કથં હુર્જનવચનાત્ સદમનાર્થમભ્યવર્તિતં દેવેન” હુર્જનના વચનથી આ અનાર્થ કર્મ કરવાને આપ કેમ તૈયાર થયા છો! તે વખતે રામ પુરત જ કહે છે : “ચૂપ, લોકો હુર્જન કેમ હોય ?” આમ આખો પ્રશ્ન લોકોના દૃષ્ટિબિન્દુથી રામ જુલે છે. લોકોના દોષ એ કાલતા નથી પરંતુ કહે છે કે :

इत्वाकुलंशोऽभिमतः प्रगल्भी

जातं च देवाद् वचनीयं भीमम् ।

ચણદ્વુત્ત કર્મ વિગ્રુદિ-ચલે

પ્રત્યેતુ કસ્તદ્ અતિવુરત્તમ્ ॥

લાવાઈ કે ઈક્ષ્વાકુનો વંશ પ્રગળે ધૃષ્ટ છે; દેવને લીધે નિન્દાનું ખીજ ઉત્પન્ન થયું છે; સીતાની વિશુદ્ધિ વખતે જે અદ્ભુત કર્મ થયું તે દર દર અતિદૂર-લંકામાં-અન્યું; તેનો અયોધ્યાના જનોને વિશ્વાસ શી રીતે પડે ?” આમ રામ પોતાના દુઃખમાં દેવની-અદૃષ્ટની-શીલા જુલે છે. જે કાઈને રામ કપકા આપતા હોય તો એ પોતાની જાતને જ આપે છે :

“मत्सम्बन्धात् कमला निवदन्ती

स्वाधिदैस्मिन् हन्त धिम् मामधन्यम् ।”

ઉવરે, કાઈ પણ ભોજે લોકોનું આરાધન કરવું જોઈએ એ નિશ્ચય. રામને યાદ છે. સીતાત્યાગ સિવાય ખીજે કાઈ પણ ઉપાય એમને સહતો નથી. પોતાના એ કાર્યને ‘હૌનિકો શુદ્ધાદન્તિધ્’-કરાઈ પાળી પોપો કપોતી ઉર નિર્ધય દેછરી’ એ રીતે એ વણુંવે છે.

આમ જ્યાના પ્રેમને પણ એ બાજુએ ખૂંદે છે. સીતાને ધરમાં રાખું તો હું પોતે પાપને ઉત્તેજન આપું છું એમ લોકો માનશે તેથી જ્યા છોડી સુકુમાર સીતાને એની નાજુક અરરધામાં પણ ત્યજવી એ એક જ માર્ગ રામ સ્વીકારે છે. એ પોતાના સુખનો ત્યાગ કરે છે અને મહાસાગર જેવા ‘અચલપ્રતિષ્ઠ’ રહે છે. અપાર આત્મનિન્દા કરીને પણ રામ આખરે લોકમતને “સત્ય કરતાં અધિક” ગણે છે. આથી પોતે “મર્પદા પુરુષોત્તમ” બને છે; તથાપિ એ સુકોમળ પ્રેમની આદૃતિ આપીને ઉમ રાજધર્મ પાળે છે. બીજું સર્વ ગૌણ કરીને રામ આદર્શ રાજા જ રહે છે.*

ॐ

રવિવારનો દિવસ હતો એટલે નોકરી ઉપર જવાનું હતું નહિ. રામપ્રસાદ શાસ્ત્રી પાંડોશીને આભાસનં આપતા બેઠા હતા.

“શાક નથી, પછી જમતી વખતે ખૂબો પાક્યો!” અંદરથી શાસ્ત્રિયાણીનો અવાજ આવ્યો.

“હા, હાઈ આવું” કહી શાસ્ત્રીએ પાંડોશી સાથેની વાત ચાલુ રાખી, “હાઈ, જીવન એવું છે : સંસારમાં થઈ સુખી નથી.”

“હા, પણ મારા જેવું કોઈ દુઃખી નથી! આટલી નાની ઉંમરમાં આટલાં છોકરાં અને તે આવીં તોફાની!”

“તોફાની છોકરાં હોશિયાર નીકળે.”

“હોશિયાર શું, બાપનું નામ બોલે નહિ તો સારું. એ વાત જવા દો. ઘેરીતી બાબત જુઓ. તે આટલી મિલજી શાથી?”

“છોકરીથી કંદાજે એટલે ચીમપ. મિલજળ જેવું એમનામાં કયાં છે! બાપને ઘેર સુખ લેએકું એટલે જરા લાગે. બાકી ખીજું કંઈ નથી.”

“મારા પગારનો વિચાર કરો. બહુતર અને આવક મુજબતાં શું મને આટલો પગાર મળેલો નોંખે! અને તોફારી કેટલી જૂની થઈ! મારી સાથે વાણીતા સાહેબો મળે ગયા અને મારી સાથે રખડતા એકી અફસવાળા શેડિયાઓ બની ગયા! અને નથી લાગતું કે જીવનમાં હું કદી આગળે આવી શકું. કમકામ નહિ તો આને ખીજું શું કહેવાય?”

“પૂર્વજન્મનું કંઈ દરો. આ જન્મમાં દુઃખી થઈ આવતા જન્મમાં લોભવવાનું થશે. બહુ વિચાર કરીએ તે બોલું. જીવનમાં આવું બન્યા કરે છે સમજી જીવન ચલાવવાનું.”

“એવું સમજતું હોય તો સુખી થઈ જઈએ તે!”

“સંસાર, અંબાસ, અનુભવ—”

“અરે, પછી વાતો કરીએ તે!” શાસ્ત્રિયાણીનો ફરી અવાજ આવ્યો. “બપોર થશે પછી શાક કરાવે કરીશ?”

“આ જોકો!”

“આ નહિ, હમણાં જ જોડો!” શાસ્ત્રિયાણીની વાકાધારા ચાલુ રહી. “તમને વાતો કરવાની એવી રેવ પડી છે કે કદી તે ખૂટે નહિ! રાત પડી મઈ હોય, રસોઈ કંડી થઈ જતી હોય કે કંઈ લાવવાનું હોય, તમારી વાતો પહેલી. હું તમને કપાં લાવી આપીશ ત્યારે જ તમે જોવાના!”

“જોકો બાપ!—નું કદી પ્રતી શાંતિથી વાતો કરવા દેવાની નહિ!” શાસ્ત્રીજી બોલ્યા. “આજે એટલું શાક લાવી ઘર ભરી દઈ કે કદી તું શાક માગે નહિ!” તે પાંડોશી તરફ ફર્યો. “આપણે પછી વાતો કરીશું. તમે આવજો બપોર પછી અથવા રાતે. હું જરા શાક હાઈ આવું.”

“હા, હાઈ આવો. હું ફરી આવીશ.” પાંડોરો ગયા.

શાસ્ત્રી કપડાં પહેરી બહાર નીકળ્યા. ક્યું શકે એવું તેનો તે વિચાર કરતા હતા. રોજ બટકાં ખાઈ ધરાઈ ગયા. રસ વિના કારેલાંમાં મળ ન આવે. ફૂલા ઊંડા મળે તો કારું. એના સંભારમાં સ્વાદ આવે એનો ખોળ કયામાં નહિ. એક એક મોંમાં મૂકતા જઈએ અને આખું ગળે કોતરવું જ નવાં મોંમાં પાણી લાવતા તે ઉતાવળે સાકરખર તરફ જવા લાગ્યા.

સ્તંભમાં એક નાનું ટોળું ઉમેલું હતું. ટોળા વચ્ચે બે શિખારીનાં છોકરાં લાતી દતાં. લાઈઝ એવી સખત ચાલતી કે બંને છોકરાંની આંખોમાં આંસુ હતો તથા તેમનાં ચરીર પર લોહી છંટાએલું હતું. શાસ્ત્રીએ છોકરાં પર દયા આવી. કંઈ નહીં બાળત મોઢે લાતી દસે. તમાચા માફ તેમની લાઈઝ જોતા ટોળા પર તેમને રામ ચાચો.

“અરે, તમે લોહી જોવા જોયા શું જોઈ રહ્યા છો ?—આ શિખારાં છોકરાં લટી મરે છે તે જોતા નથી ?” તે એલ્યા.

ટોળું આ પરદુઃખાવળન તરફ દાઢ્યભરી નગરે જોઈ રહ્યું. શાસ્ત્રીએ લાગ્યું લાઈઝ અઠાવવામાં કોઈ મદદ કરશે નહિ. તે સીધા છોકરાં પાસે ગયા અને બોલ્યા, “અભ્યા, શું છે તે આંતું લડો છો ?”

છોકરાંએ શાસ્ત્રીએ ન સાંભળ્યા હોય તેમ જોઈથી લડવાનું આજુ રાખ્યું.

તેઓને કેમ છાંપવા તે શાસ્ત્રીએ સમજાયું નહિ. તે છોકરાંની વધુ નજીક ગયા.

“અરે, તમે ક્ષો તો ખરા, હા મોઢે લડો છો ?”

હજુ છોકરાંએ અટક્યાં નહિ. શાસ્ત્રીના પત્નો પ્રત્યે ટોળું હસવા લાગ્યું. શાસ્ત્રીએ આ ક્ષતિ ગમી નહિ. ટોળા પર ચીડાવાનો વખત હતો નહિ. નહિ તો તે ચોપાત. તેમને થયું છોકરાંએ આમ લડતાં અટકશે નહિ. પોલીસ બોલાવવાની ઘડી થીક પડશે. “તમે લડતા અટકો છો કે નહિ, નહિ તો પોલીસને બોલાવું ?”

પોલીસના નામની અસર વીજળી જેવી સધ. પોલીસ નજીકમાં તો નથી ને એમ લડતાં છોકરાં જોવા લાગ્યાં. ટોળું પણ આવગેલ બની ગયું. સાથે આ આજુ કચાંચી આવ્યો. તે પોલીસની વાત કરે છે ! લાઈઝ જોવાની કેવી પ્રગ્ન હતી ! સાથે વેરાઈ જઈએ, નહિ તો લાઈઝના સાકી તરીકે જવું પડશે ! શાસ્ત્રીએ સમજાયું આ દીકનુરકો જાયો જ.

“હાં બોલો, લડવાક ક્યાની છે ?” હવે તે છોકરાંને પૂછવા લાગ્યા.

“મારો પેસો એવો હાઈ લીધો !” એકે બોળને જતાવનાં કહ્યું.

“મારો હતો ને મેં લીધો !” બોળે બોલ્યો.

“બન્નું શું હતું ?”

“એક થેક ગાંડીમાં એસી જતાંતા. મેં પેસો માગ્યો. તેમણે નાખ્યો. મારો હાઈ લીધો !” પહેલાએ કહ્યું.

“નહિ, મેં માગ્યો હતો, પછી તેમણે નાખ્યો ! હું જ લડું ને ?” બોળે, બોલ્યો.

“હા-હા-હા !” શાસ્ત્રીજી લાઈઝ સમજી ગયા. “આમ, હું તને એક પેસો આપું છું.” તેમણે પહેલાને એક પેસો આપ્યો. “બોલો, હવે બધું પતી ગયું ?”

કનિયાનું સમાધાન થઈ ગયું. છોકરાંએ ખુશ થતા ચાલ્યા ગયા. ટોળું જગ

જાળવાયું પડી વેરાવા લાગ્યું. જ્યાંમાં શાસ્ત્રીજી આટો આદર દેખાશે, એણે પૈસો ઠેાઠથો ખરો. સંકર્ષથી સંતોષાતા શાસ્ત્રીજી આગળ આજ્ઞા.

ઉનાળાનો દિવસ હતો. તાપ વધતો હતો. હજુ દૂર જવાનું હતું. રવિવારનો દિવસ હોવાથી શાસ્ત્રીજીએ સવારમાં નારતો કર્યો હતો. તેમને તરસ લાગી હતી. ક્યાં તરસ જીવાવતી તેનો તે વિચાર કરતા હતા, ત્યાં બાલુના એક વિશ્રાંતિગૃહમાંથી તેમણે કાઠની જૂમ સાંભળી. એક સ્નેહી તેમને બોલાવતા હતા. શાસ્ત્રી અંદર ગયા.

"આવો, શાસ્ત્રીજી! ધણા દિવસે મળ્યા!" સ્નેહીએ તેમને આવકાર આપ્યો.

"હા, ધણા દિવસે મળ્યા!" શાસ્ત્રીજીની ઇચ્છા એમ હતી કે થોડું પાણી પીવા મળે તો નીરાંત થઇ જાય. તે સ્નેહીની બાલુની ખુરશી પર બેઠા.

"બેઠો, શું લેશો?"

"કંઈ નહિ, સાહેબ! હું ત્યાં પીતો નથી. થોડું પાણી મંગાવો તો પાંડે."

"પાણી શું, કંઈ પીવું જોયું. શું લેશો! સોડા, લેમન, આરેન્જ, શરબત કે હાથ?"

"પાણી જ બસ છે."

"નહિ, કંઈ-લેવું પડશે! કહો તો તાબે લોણનો શરબત મંગાવું. તાપમાં જ્યના જેવું સાડું કંઈ નહિ. મારે જો જ પીવાની ઇચ્છા છે. મંગાવું છું."

છત્રે રજા શાસ્ત્રીજીને વારસામાં મળેલો. દેશકાળ બદલાતાં તેમના આટો મજમાનો તરફથી મીઠાઈઓ બધા થઇ ગયા હતા. અહરમાં નોકરી કરવાનો વખત આવતાં તે પણ તેમણે ફરીકારી હતી. અત્યારે કાંઈ સ્નેહીની મહેરબાની થતી તો છત્રે સંતોષવાનું તે બુદ્ધતા નહિ. અહરમાં રજા એટલે બધું ચલાવી લેવું પડે વિચારી તેમણે વિશ્રાંતિગૃહમાં મળતા શરબત તરફ ઠેાઠ, દયાવી નહિ.

શરબત આવ્યો. સ્નેહી અને શાસ્ત્રી શરબત પીવા લાગ્યા. બરફથી ઠંડો બનેલો સ્વાદિષ્ટ શરબત તરસ્યા શાસ્ત્રીજીને અત્યંત જોવે લાગ્યો. તાપથી તપેલાં તેમનાં શરીર અને મગજ ઠંડા પડી ગયાં. એક જાતની તૃપ્તિ તે અનુભવવા લાગ્યા. આવેલ સાહેબ શરબત પાવા મટિ સ્નેહી તરફ આભારવશ થઈ તેમને કંઈ વાત કરવા ઇચ્છા થઈ.

"શરીર સાદું છે ને?" તેમણે પૂછ્યું.

"સરસ."

"બાળ-બચ્ચાં વધેર?"

"જ્યાં જ્યાં રહેતાં."

"જાણે-પાણી?"

"થોડો સાહેબ! -આ કોન્ડાકટ છે તેમાં જો લાખ મળી ગયા અને જોખ જો લાખ મળશે!"

"હું!" સ્નેહીને સહાધિપતિ થયા જાણી શાસ્ત્રીનું તેમના તરફનું માન વધ્યું. આવેલ માણસ કાંઈ વખત ખપમાં આવે તેની સાથે સંબંધ પાડા રાખવો. "થોડું સાડું થયું. તે જાણી મને પ્રબળ આનંદ થાય છે! બાળની આંતરું પ્રદિગ્ધ ખસતાં કંઈ વાત લાગે છે! મારે જોગ કંઈ કામકાજ હોય તો કહેશો!"

“કામકામ બીજું શું હોય? એક ઇચ્છા રહે છે. કોન્ટ્રાક્ટ પૂરો થાય સારું. સંતો નારાયણની કથા કહેવાવડી છે. અધુરોટ્ટા પાવા પર ગોઠવવું છે. તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ.”

“હો ત્યારે તૈયાર. તોફારીમાંથી બે દિવસની રમલઈ લઈશ. ક્યાનો કાર્યક્રમ ફતેહમાં બનાવવો એ મારું કામ. મને કહેવાનું ચૂકી નહિ, શું?” એક સાંતું જમણુ. ઉપર મોટી દક્ષણ એ વિચારે શાસ્ત્રીજીનું હૃદય નાચવું હતું. ક્યાનું કામ બીજા કાઈના હાથમાં ન ગયે તે તેમને સાચવવાનું હતું.

“ચોક્કસ, એ કામ તમને જ સોંપવાનું છે. કોન્ટ્રાક્ટ બેએક માસમાં પૂરો થશે. તમે મને મળતા રહેજો. હું પણ તમને અગર આપીશ. ચાલો, હવે ઊડીશું?”

શાસ્ત્રી રોહો સાથે ઊઠ્યા. આવા મેસાપાત્ર, રોહો, ચરખત પાનાર. લંબિધ્યમાં દક્ષણ તથા જમણુ આપનારથી શાસ્ત્રીજીને એકદમ છૂટા પડતું ઠીક ન લાગ્યું. તે સમજતા હતા કે સાલુસ પૈસાદાર થાય છે ત્યારે તેને ખુશમત કરનાર સોજતની વધુ જરૂર રહે છે. રોહોને તેના ધર સુધી વળાવવામાં ક્યાણુ હતું. એમ સંબંધ પાશે થાય અને ટીકે. રોહો પસાથે વાત કરતા શાસ્ત્રીજી રોહોના ધર તરફ ચાલ્યા. રોહોનું ધર દૂર હતું એટલે વખત ખગડતો હતો. હશે, રસ્તામાંથી શાક લઈ લેશો? તે ટીક રોહોના ધર સુધી આવ્યા.

“અહીં સુધી આવ્યા છો તો થડી અંદર બેસીને જ ગયો!” રોહોના ધરમાં વેશવ નવો હતો એટલે તે શાસ્ત્રીને બતાવવાની રોહોની ઇચ્છા હતી. શાસ્ત્રીજી ના નહિ કહી શક્યા. તે અંદર ગયા.

રોહોએ અડઅડ કરી ધર બતાવ્યું. નવી વસાવેલી બીજી બતાવી, બધામાં કેટલા પૈસા ખરચ થયું તે ગણાવ્યું. વારાફરતી ઊઠ્યાં બેઠાંની તેમનું શાસ્ત્રીજીને ઝોગખાણુ કરાવ્યું. ઊઠ્યાં કથા ધારણમાં બજે છે, તેજો કથા વિષયમાં હોશિયાર છે અને તેમના માટે કેવા કેવા શિક્ષક રાખ્યા છે તે કહ્યું. ઓમતી નવીનં દળનાં કપડાં અને જજીસો કેવાં અને કેટલાં પહેરે છે તે ઓમતીને બોલાવી દર્શાવ્યું. શાસ્ત્રીજીને મોઝાખી મોઝા નારતો કરાવ્યો. શાસ્ત્રીજીએ બધું જોઈ વાદ વાદ પોદારી. ઉચ્છેદે આવા સદર સંબંધો પોતાને હોવા માટે ફેનકૃત્ય થતા તે ધેર જવા નીકળ્યા.

શાક લેવાનું તે ભૂલી ગયા હતા. પેટમાં થોડું પેચું હતું અને ઉનાળાના મખાનનો તાપ હતો એટલે અત્યારે તેમની એકમાત્ર ઇચ્છા ધર પહોંચી, શાસ્ત્રીયાણીને ક્યાંની વાત કહી થોડું જમી વામઝીએ મવાની હતી. તે ઉતાવળે ધર તરફ ચાલ્યા લાગ્યા.

રસ્તામાં એક વટેનારું મળ્યો. ખિચારો સંધારનો કાઈનું મકાન સોપતો હતો. તાપ અને રમકપટોથી તે ચઢિલો હતો. શાસ્ત્રીને કચો ચહેરો જોઈ તેને ચડું કેં આ સાલુસ ઠીક છે, તે મકાન બતાવશે. તેજે શાસ્ત્રીને થોડો મળગળા અવાજે પોતાની કોમડીની જગાનો રસ્તો પૂછ્યો. “હે હનુમાન ગલી અને કેશવજીવ વડોલ? અરે આ તો મારી બાજુમાં જ, ચાલો મારી સાથે!” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

વટેમાર્ગે તેમને પ્રથમના ફૂલ કલા. અને ઉનાંવળા ચાલતા હનુમાનની પોળમાં આવો ગયા. વટેમાર્ગે કેશવજીવ વડોલને ત્યાં ગયો; શાસ્ત્રી પોતાને ત્યાં પહોંચ્યા.

તાપથી તે આકળવિહળ થઈ ગયા હતા. ઉતાવળમાં તેમણે કપડાં કાઢ્યાં.

શાસ્ત્રિયાણીને તેમણે કથાના સુખ સમાચાર આપ્યા. તે ચૂપચાપ તેમને સાંભળી રહ્યાં પછી કહ્યું કે થાળી પીરસી છે. શાસ્ત્રી જમવા બેઠાં.

થાળીમાં નજર જતાં શાસ્ત્રીના મિનનજ ગયા. પોતે આજે આટલા સારા સમાચાર લાગ્યા છે, અને શાક નહિ? અને તે સ્વિચારને કિયસે? તેમણે ઓસ પાચી, “શાક કેમ નથી?”

શાસ્ત્રિયાણી ખડખડ દસવા લાગ્યાં.

“હું હજુ છું શું?—શાક કેમ કહ્યું નથી?”

“તમે શાક લેવા ગયા હતા તેવું શું થયું?”

“હે!—હા!” તેમને માફ આવ્યું; પોતે કેટલા વહેલા શાક લેવા ગયા હતા અને શાક વિના કેવા પાછા આવ્યા! “જલ્યો મારો સ્વચાવ!” આટલું બોલી નીચું જોઈ ખાશ દીસે તે રસોઈ જમવા લાગ્યા.

થોડી વારમાં તેમણે કદાચિયં તમેયો જમવો સંભળ્યો. પછી તેમને શાક પીરસતાં હતાં!—શાક બીડાના સંજારનું જ હતું!

“હે, ક્યાંથી?” શાસ્ત્રી આવર પામ્યા.

“હું તમારા સ્વચાવ સમજું ને? તરત પાછા ન આવ્યા એટલે જરૂરું કંઈ લાપ વાળી હતી. પાછળની ડુકાનેથી અંગાણી લીધું. કંઈ નહિ, જમો દહે દીધ આપ્યા વિના.”

પથુ શાસ્ત્રી આનંદથી જોઈ શક્યા નહિ. કેટલા વખતથી તેમના માટે આંતું બનતું આવ્યું છે! પોતે કેટલી તખત પરિતાપ કર્યો છે! એ સ્વચાવ કેમ બહાતો નહિ હોય? માણુ અને અમૂલિ સાથે ભણુ શું તેમના માટે અંત સુધી આંતું રહેવાનું હતું?

૭

શુ જ રાત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચા વાપરો.

જોજાન્ટસ: જહાંગીર પ્રધર્સ

સ્ટેશન સાથે : અમદાવાદ.

(૧)

મને આકર્ષે તું,
છતાં ના તર્પે તું : અહીં જઈલ ઠેવી જ સમસ્યા ?
શિલા જેવી - જાણે - જલનિધિતટેના પાકકની
વહી ઝીલી ઊર્મિ સુખ અરવ ને નિઃશ્વલ વાળી.
રહું મારે માત્ર સુખર બનવાનું શત વસા.
અરે આ તે કેવું અદ્ભુત વિધિનિર્માણ ગણવું ?
રહેવાનું તારે અડગ જડ. ને મૂક પાકક—
અને મારે બીકયે જવી સતત ઊર્મિની થકક :
ખરે આ વૈયગ્યે કશું પ્રભુપ્રસાદ્ય બનવું ?
નહીં. એથી તો છે ઉચિત વધુ આ ધર્મજી તણ,
જવું મારે મારી અસજ તણપાતાલશુદ્ધમાં,
પુરાઈ બંધાઈ વહન તણ નિરપેદ દુહમાં
સમાવું સૌ મારી વલસન, મહા મૌનજ સણ.
તને આત્મોપચયે સુખ હૃદય શું એક કરવા
હવે મારે ના ના પળપળ ઉછાળા ઉભરવા.

(૨)

અરે, લોળા લોળા પિયુ, હૃદય માડું ન સમજ્યો,
સુગોથી હું તારા શુભચયનમાં પોલી તદ્દપિ ?
ઝિલો એકે એકે તવ છલક મેં લસ અવધિ,
છતાં તારે હૈયે ગહન ધન આટોપ ન તજ્યો !
શિલા હું, તું ઊર્મિ; સ્થિર હું, છલતો તું : ઉગયના
રચાયા આ ધર્મે વિષમ અમ કે જેતુ જ હયો.
હવે પાછા જવું ? પ્રકૃતિજનનો રૂઢ બનયો—
શિલા મુકો દુખખી, હિમધર ધયો ઊર્મિલયના.
હતાં એકી રૂપે અશુભમય પૂર્વો નિધતિ મહી,
શિલા ન્હોતી, ઊર્મિ પણ નવ હતો ગદ તમસો.

ત્યહી આનંદાથે ધસતી પ્રકૃતિ પૂર્ણ રહ્યો
ખની તુંમાં-હુંમાં થત વિષમતા પૂરિત મહી.

હવે જાહેર જાહેર ચડવું જયહી આ લેહકલકે
નવા કોઈ એકથે પરમ રસ, કે લગ્ય છલકે,

❧

એક પત્ર

[સાવનગર મળ્ય અને કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદ '૭૧' છેલ્લું અધિવેશન તા. ૨૦-૨૨,
નવેમ્બર ૧૯૪૩ ના રોજ કરી. ઇન્ડુલાલ ચાવિડના પ્રમુખપણા હેઠળ સાવનગરને આંબણે કરાણે
તે વખતે તે અધિવેશનમાં હાજરી આપના અંગેના આમન-તણુનો સાક્ષરમી. અવવન્તરામ
કાકરે આપેલા જવાબ નીચે છાપ્યો છે.] —સંચાલક]

૧૪-૧૨-૪૩ રવિ ૩૬ શાપારી રોડઃ ઝુંબાર્ડ ૭

શા. રસિકલાલ શુક્લ; પ્રમુખ-સ્વામી કમિટીઃ કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થીપરિષદ, -સાવનગર
બાણકી,

આ પરિષદના પ્રમુખ ભેળે ત્હમે મહારા આજન્મ રોઢી શ્રી છુલાલ માલિકની વરણી
કરી તે જોઈને આનંદ થાય છે. એમને માથે ખૂબ વીલી છે. વિપત્તિ પર વિપત્તિ સામે
જયંતી ખૂબ પ્રાપ્ત છે. એઓ ત્હમને એકમે મુખ્ય સાચી સલાહ આપે અને વિદ્યાર્થી
મુજરાતીઓમાંથી એ સલાહ પાળનારાની સંખ્યા વધે—એમ ઈચ્છું છું.

હું પોતે ત્યાં એ તારીખો પર આવી શકું એમ નથી તે દરમુજર કરીશ. આવત
તો ત્હમને સાને કહેતાં—

૧. હું સાડેક વર્ષ મોટા ત્હમે સાડેક વર્ષ હોટા, તેથી ત્હમે મૂર્ખ હું માની એમ
હું તો નથી માનતો, જોતો ય નથી. મહારામાં જ કેટલીક મૂર્ખાઈ અતિ કાણુ લગભગ
પ્રાપ્તો જેથી બધાઈ થયેલ હું તો જોઈ શકીશું છુંઃ માટે જો કંઈ કહું (કાંઈ પણ ત્હમને
જો કંઈ કહે) તે ત્હમે સ્વતંત્રપણે વિચારી જોશો, જાત અતુલમે કસી જોવાની ટેવ કેળવશો
તો જ તો જ ત્હમે સત્ય મેળવવાની શક્તિને પીરપીર છૂટી શકશો.

૨. નવજુવાન અને જુવાન મુજરાત પોતાની જવાબદારી વિશે જોશે છે વધારે;
વધારે સમજતો થયો છે ખરા ?

૩. દક્ષણ અને ઉત્તરદિગના વિદ્યાર્થીઓને મુખ્યમંત્રે મુજરાતી વિદ્યાર્થીવર્ગ ત્હમને
ચારી નમો, સદનશક્તિએ જોડો, સ્વાસ્થ્યમાં પછાત, જાવના સ્વપ્નેમાં વધારે મરમુલ,
રેરણીમાં વિલાસી અને પતંગિયા જેવો, કરણીમાં અંગચેર નથી લાગતો વાડુ કે આ એના
હોયો એ પોતે જોતા થાય તો જ તે ધટાકરા અને જાતને સુધારવાના મંથન બણી એ
દહતામી વળે, અને સાથે એના અને દેહનો પણ દી વળે.

અસવંત ક. શહેરના જન્મ જન્મ.

તા. ક. મુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં કેટલાક શુભો પણ છે, બેચક; પણ તે એને
સંભળાવનારા અને તેની અતિથયેક્ત પ્રશસ્તિઓ લલકારનારા તો એને બણા મળે છે,
વારંવાર મળે છે; એટલે તે વિશે ત્હમારો મહારો સમય નહીં મુમાલું. —બ. ક. કા.

❧

સ્વભાષાને જોયે મૂડી-દેવી એ. ફરીસ કોઈ દેશમાં, કોઈ યુનિવર્સિટીમાં—આપણા દેશ સિવાય સ્વીકારી લેવાય એ માની અણ વેળ નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અમુક ગણિત-સાહ્ય વિના ન ચાલે, અમુક વિદ્યાનંદાસ વિના તે અધૂરું મહુવાય, સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણની અમુક પ્રાચીન ભાષા વગર તેમાં ખામી રહે, માત્ર સ્વભાષાના આવશ્યકતાનાં કારણો સાહિત્યથી અદાન હોવામાં કાંઈજ અગત્ય નહોતું એમ માની ઉચ્ચ શિક્ષણનો કેમ ગોઠવાય અને તેમાં આપણા જ સુસિક્ષિત પ્રરુષો એમ કહે કે આપણી ભાષામાં સાહિત્ય જ ક્યાં છે કે તે સોજવાની જરૂર હોય. આથી વિશેષ શોચનીય શું હોય? બીજી ભાષાને પ્રમાણે જોઈને સાહિત્ય હોય માટે તેટલું પણ અભ્યાસ-ક્રમમાં ન મૂકવું અને તેને અવગણવું એ વસ્તુ સાહિત્યની ખીણવણીને આટલાવનાર મર્દપડે એ સ્વાભાવિક છે. જગતના કોઈ દેશના શિક્ષકમંડળમાં પોતાની ભાષાની અવગણના કરવામાં આવે એવું એવામાં નથી આવતું. ઈંગ્લેંડમાં ગયા જગતનામાં કોઈ દેશિનને ને મહત્ત્વ અપાતું તે હાલ અપાતું નથી અને અંગ્રેજીને જ પ્રાધાન્ય અપાય છે. અને જ્યારે કોઈ દેશિન શ્રદ્ધ શિક્ષણનું એક અતિઆવશ્યક અંગ મળ્યાતું ત્યારે પણ અંગ્રેજી ઉપરાંત તેના અભ્યાસ થતો, અંગ્રેજીને ઊડીને નહોતું, એ તો આપણે સદુ જાણીએ છીએ.

આપણા દેશની ખાસ પરિસ્થિતિને લીધે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આવશ્યક છે, એટલે વધારે જોગે ઉઠાવીને પણ સ્વભાષાનો અભ્યાસ ક્યાં સિવાય આપણો છૂટકો નથી. જો એ ભાષાથી ન ચાલે એમ મનાતું હોય તો ભલે ત્રણ ભાષા શિખામ, પણ સ્વભાષા-ઊડી દેવી જોના જેવું આઠઘણતક કાંઈ જ નથી.

આટલા પ્રસ્તાવ પછી જે મુખ્ય મુદ્દા સંબંધી આપ સર્વની સમક્ષ યથાશક્તિ અને યથામતિ રજૂ કરવા માગું છું તે બાબત તે આપણી પોતાની યુનિવર્સિટી છે. યુનિવર્સિટી એ અંગ્રેજી ભાષાનો સંજ્ઞ છે અને મધ્યમમંડળ પુરોપમાં હાલ જે આપણી પોતાની અર્થમાં આપણે વાપરીએ છીએ તે કરતાં કાંઈક જુદા અર્થમાં વપરાતો—તેનો અર્થ કોઈપણ સંબુક્ત મંડળ એવો થતો ત્યારપછી સત્ય તેમજ ધર્મસંસ્થાએ માન્ય કરેલું અધ્યાપક મંડળ એ અર્થમાં સંજ્ઞ વપરાવા લાગ્યો. વખત જતાં યુનિવર્સિટીનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતાં તેના અર્થમાં વિશિષ્ટતા આવી અને હાલના અર્થમાં એ સંજ્ઞ વપરાવા લાગ્યો. આપણી યુનિવર્સિટીનો ખ્યાલ મેળવવા થોડુંક વાંચવામાં મેં અધમ શોધ્યું કે શિક્ષણનું માધ્યમ—અથવા હવેથી વાદન શબ્દ વાપરવાનું થોડું માની વાદન—શું હોય તે માટે પાનાં ઉઘલાવ્યાં. અલગત, આ અમ નકામો જ હતો. કોઈ દેશ કોઈ પ્રજા કે કોઈ કાળમાં સ્વભાષા સિવાય શિક્ષણનું વાદન, બીજું કોઈ શકે એવી કલ્પના પણ કરાવી નજરે પડી નહીં! એવી અસંમતતા આપણા દેશમાં જ પ્રવર્તે છે અને તેનો ખ્યાલ કરવા આપણામાંના ધણા નીકળી પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે વર્ષ દરમિયાન દિલ્લી કેળવણીને લગતાં કમિશનો, કેળવણીકારોના અભિ-પ્રાયો અને દેશકલ્પિતકર્તાનાં મંતવ્યો એક-અવાજે એમ જ કરાવે છે કે તમામ શિક્ષણ

સ્વભાષાદ્વારા જ આપણું નેષ્ટિ. એટલે કે આજ જે સ્થિતિ છે તેનો જનતા ત્વરાએ એક આજ્ઞાવાની અર્થતંત્ર જરૂર છે. ત્યાંસુધી આ સત્ય આપણા મનમાં કસતે નહીં. સાંસુધી આપણે શિક્ષણમાં આજળ વધી શકવાનાં નથી. આપણાં બાળક અને યુવકોનાં અમૂલ્ય વર્ષ, તેમની શુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિનો એટલો બધો નાહક વ્યય થાય છે કે તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. યુરોપ અમેરિકાની શાળામાંથી શિક્ષણ પૂરું કરી નીકળેલા યુવકો એટલા બધા ઉપયોગી વિષયોમાં પારંગત થાય છે કે કાર્યક્ષમ થયા માટે તેમની લાયકાત નિશ્ચિત થઈ ગઈ હોય છે. આપણી શાળા-ત-મેટ્રિક પાસ થયેલો યુવક કાચું અને અશુદ્ધ અંગ્રેજી અને ગ્રામણ્ય બોળ વિષયોનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. અભિયાર વર્ષ શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પિત્તીષ બહાર નીકળે છે. તેને પરભાષાદ્વારા વિષયો શીખવા પડે છે અને એ કાચું *proficient work* એટલે કે કુચર અર્થવા જેવું મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આપણે માટે અનિવાર્ય છે એ સ્વીકારવા છતાં એ ભાષાદ્વારા વિષયોનું શિક્ષણ કેવળ નિરર્થક છે, એટલું જ નહીં પણ એ વિદ્યાર્થીની વિચાર કરવાની શક્તિ તેમ જ કલ્પનાશક્તિને કચડી લખ્યી નાંખે છે. આ પદ્ધતિની વિવરીતતાનું જોઈને માથે ચોંટાળ્યા અગળ પડતા વિદ્યાર્થી પરથી આપણને કાંતવાની ટેવ પડી છે. પરંતુ સાથે સાથે સંકટોને દળારો વિદ્યાર્થીઓનો જે કચરપાણી નીકળી જાય છે તે વરસ આપણે દુર્લભ કરતાં આપ્યાં છીએ.

સ્વભાષાનાં વાક્યન માટે ચારણ કહેવા સાથે એ કહેવાની જરૂર છે કે અંગ્રેજી ભાષાને અભ્યાસ આપણી શાળા-પાઠશાળાઓમાં અનિવાર્ય છે. એ ભાષાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ દિતાવડ છે, એટલું જ નહીં પણ જગતકાર સાથે સંપર્ક સાધવા અંગ્રેજીની આવશ્યકતા માટે એ અનિવાર્ય છે. એટલે અંગ્રેજીની બિલકુલ જરૂર નથી એવા બીજા ઉકાના મત ધરાવનાર સાથે હું સંમત નથી એ નમ્રતાથી કહેવું ચોખ્ખું ધારું છું.

યુરોપ અમેરિકાના લોકો જુદા જુદા દેશોની યુનિવર્સિટીનું જેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે સામાન્ય લક્ષણો ઉપરાંત દરેક દેશનાં પોતાનાં એવાં લક્ષણો તે તે યુનિવર્સિટીમાં હોય છે જ. પ્રાજકીય સંસ્કૃતિ, પ્રાજકીય જીવન, અને પ્રાજકીય યુનિવર્સિટીના સ્વરૂપ વિશિષ્ટતાની તેમાં છાપ હોય છે. આપણા દેશમાં જુદી જુદી પ્રાંતિક વિશે ચોખ્ખવટ યુનિવર્સિટીઓ છે, પરંતુ તેમનાં જેઠાં આવા મૂલ્યવત નથી. એ યુનિવર્સિટી તે જાહારથી આપીને નવી ભૂમિમાં રોપેલા એક જ બેવડા ઊંડા જેડી છે. એટલે તેમાં પ્રજાનું પોતાનું તત્ત્વ ઝાઝું પણ પ્રકારે પ્રતિષ્ઠિત થાય એવી શક્યતા નથી. માટે જો આપણે પ્રાંત માટે નવી યુનિવર્સિટીનો વિચાર કરવો હોય તો સ્વભાષાના પ્રથમ સિદ્ધાંત પછી આપણા પ્રાજકીય જીવનનું પ્રતિબિંબ જેમાં સુરેખ હોય તેવી તે યુનિવર્સિટીની રોજના હોવી જોઈએ. આજના પૃથ્વિ ઉપર દશવિધી બાબતોને બીજી રીતે કહીએ તો યુનિવર્સિટીનાં સામાન્ય લક્ષણોમાં ચાર પ્રખ્ય વસ્તુઓ હોવી જ જોઈએ: (૧) જ્ઞાનનું અને વિચારોનું સન્નિધ્ય; (૨) તેમના અર્થનું નિરૂપણ; (૩) સત્વરનું અન્વેષણ; અને (૪) એ સર્વની વિશદિ થાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ.

આ સામાન્ય તરતો તો પ્રત્યેક યુનિવર્સિટી માટે અનિવાર્ય છે. નેવા જમાનાની

યુનિવર્સિટીની ખોજ જરૂરિયાત તે સમાજજીવનને તેના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાની આવશ્યકતા એ છે. જૂના વખતમાં શુદ્ધ જ્ઞાન, તરવજ્ઞાન, કુદરતનું જ્ઞાન એ ઉચ્ચ અભ્યાસમાં વધારે લાગે ચોગ્ય ગણાતી. પરંતુ જીવન સાથે તેનો અંશે સંબંધ ન હોય. અભ્યાસ એ અલગ વસ્તુ હોય એવો એક કમ થઈ ગયો હતો. પરંતુ જે જ્ઞાન જીવનને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જનાર છે, જે અભ્યાસ સમાજને ઉન્નત દશાએ પહોંચાડવાનું ક્ષેત્ર રાખે છે તેને સમાજ-જીવનથી જોડે પાડી નાખવામાં આરે એ આત્માધાતક છે. એટલે નેચર યુનિવર્સિટીમાં સમાજજીવન, (હાલના Arts ને વિસ્તૃત કરીને) કુદરત અને Aesthetics-સંતેહનશાસ્ત્રનો જોડો અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એ થતનું પ્રતિપાદન થઈ ચૂકું છે. મહાત્મા ગાંધીજીની આજ દહિંજી આ સભ્ય જોઈ લીધું હતું અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના તેમજો દેશની યુનિવર્સિટીના એક અંગ તરીકે કરી હતી. ગુજરાત યુનિવર્સિટી રાજકીય કારણોને લીધે એ સંસ્થા બરોબર પોષાઈ નહીં, પરંતુ એ સંસ્થાએ થોડાં વર્ષોમાં પણ જે મહત્વની સેવા બાબતે છે તેમ જ જે એક આદર્શ રજૂ કર્યો છે તે સંતત આપણી સમક્ષ રાખવા જેવાં છે. તેમાં પ્રસતત્વ-સંશોધન તેમ જ નવીન શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી. એ યોજનામાં જે કંઈ જણપો લાગતી હોય તે પૂરી કરી આપજો આપણી યુનિવર્સિટી માટે વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

વડોદરાના સદગત મહારાજાએ વડોદરા યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર કરેલો અને તેની પૂર્વતૈયારીઓ તરીકે કમિશન પણ નીમેહું. પ્રાંતના અમરવ્યવિદાનો અને જ્ઞાનલ્પી-કારોની જુગાનીઓ લેવરાવેલી. પ્રથમપત્ર-કારેમાં અને પોતાના 'સદગત સયાજીરાય રાત્રની સંપત્તિ વડે એક આદર્શ યુનિવર્સિટીનો આરંભ ગાયકવાડના મનેરજી કરવા મારેહું. આ વિચારકાર્ષ અગ્રાત કારજોથી પડી બાંધેલો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીથી પરંતુ વડોદરાને બદલે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાય એ વધારે ઈચ્છુ છે. ગુજરાતમાં વડોદરાનો સમાસ તો થવાનો જ છે. તેમામ દેશી રાજ્યો પણ તેમાં આવી જવાનાં એટલે બ્રિટિશ હકુમત નીચેની પ્રજા, તેમ જ નાનાંમોટાં દેશી રાજ્યોએ મળીને ઉપાડી લેવાનું આ કર્તવ્ય છે.

આ રચને એટલું કહેવાનું હોય છે કે આપણા અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજનું મોટું સ્થાન રહેશે. અંગ્રેજને ગિલકુલ તજ દેવાની યોજના મારા મનમાં નથી. અંગ્રેજી ભાષા એક બીજી ભાષા (Second language) તરીકે જરૂર અંગ્રેજીની જરૂર રહેશે, રહેવી જોઈએ. યુરોપની યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને એ પણ બીજી ભાષા તથા ભાષાઓ શીખવાની આવશ્યકતા હોય છે. તે મુજબ અંગ્રેજી શીખવાનું અહીં ફરજિયાત હોતું જ જોઈએ. એ ભાષાના અભ્યાસ વિના જગત સાથેના સમાગમમાં આવવું અસંભવ છે, તેમ જ દુનિયાના આગળ પધતા સાહિત્યને અભ્યાસ આપણા પોતાના ઉત્કર્ષ અર્થે અતિ અમત્યનો છે.

સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપતી આપણી યુનિવર્સિટી હોય તો તેને બંધબેસતો અભ્યાસક્રમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં રચાવો જોઈશે. અનેક દુર્ગવણીકારોની આર્થિક સહાયતાની જરૂર પડેશે. એ આવી મળશે એ નિઃસંશય છે. ઉચ્ચ આપણી યુનિવર્સિટી શિક્ષણને લાગે તેવાની તૈયારી તરોડે સમસ્ત પ્રયત્ન શિક્ષક કરવો અનુરૂપ શરૂઆતનો જોઈશે. એકંદરે આ માણસ બચેલાં હોય એ કંગાલ સ્થિતિ જેમ શિક્ષણક્રમ જોઈશે અને તેમ વહેલી દૂર થાય એ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાના છે.

તાજેતરમાં કોંગ્રેસ સરકારે અક્ષરજ્ઞતાની યોજના કરી, પરંતુ એ સરકારના કાર્યકારના અંત સાંધે એ યોજના બેરખે પડી છે એ ઉપાદી મેલી જોઈશે,— ગ્રામજાસોજીને માટે—જેમની સંખ્યા કરોડોની છે—તેમને સમભવ તેવાં પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકાલયો વગેરેનો પ્રાપ્ત કરવાનો પડેશે. એકંદરે તમામ પ્રાંતમાં બનવૃત્તિ આવે એવા શિક્ષણનો પ્રચાર થવો જોઈશે. માત્ર સારી સ્થિતિમાં શુદ્ધચેત્રા બંધ સંખ્યામૂલ—, વસતીના પ્રમાણમાં—ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ બેસી રહે તેથી સતોષ પામવાનો નથી. ચાલોસ કરોડ દિવેશો મનુષ્યો અને ગુજરાતને બાંહે આવનાં એક કરોડ કરતાં પણ વધારે દેશી શાઈ-બહેનોનાં જીવન ઉત્તમતમ કરવા માટે સર્વ સુશિક્ષિત ગ્રામજો તથા બહેનોને ધોતાના કર્તવ્યજ્ઞ બનાવવાની જરૂર છે.

શુદ્ધની હાલની નિષમ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે રાજ્યકર્તાના હાથ હવેશ કરતાં પણ વધારે લોકમાં હોય ત્યારે યુનિવર્સિટી જેવી અતિ અગ્રણી યોજના અમલમાં મૂકવાનો સંભવ સ્વપન્નવત્ છે. પરંતુ લક્ષ્યને જ પરિણામે અદ્યત્ત કમાણી યુનિવર્સિટી માટે કરનાર વેપારીઓ ધારે તો એક રાતમાં આ નાણાં બિચાં કરી દિલ્લચાલનો બારંબ શકે. એ ન બને તોપણ શુદ્ધ પંજીની પુનર્જનના માટે પણ કરે.

અત્યારથી જ વિચાર કરી મૂકવાની જરૂર છે. મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી માટે પણ સરકારે લક્ષ્ય પૂરી થયે મદદ માટે વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું છે. મહારાષ્ટ્રની વિચારણા પહેલાં જેનો વિચાર થયેલો તે ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે હવે તરમ પ્રવર્તે નહીં ચાલે. એ દિલ્લચાલને વેગવંત બનાવી એવી સ્થિતિએ પહોંચાડવી કે વહેણમાં વહેતો તક એ બ્યાવહારિક સ્વરૂપ ધારણ કરે. નહીન યુનિવર્સિટી માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન જ્ઞાનસમૃદ્ધચર્ચામાંથી એવી સુશિક્ષિત રચના કરવાની જરૂર છે કે જે માટે પ્રતિજ્ઞાશાળી બંધિતજોની મળજસક્રિયજોનો ફેરોએ સમગ્ર શકશે. આપણી સંસ્કૃતિને યોગ્ય મંજૂ અને નૂતન ઉદ્ભવિતિ (conscientization) માંથી અનુકરણ કરવાયોગ્ય સર્વ કાંઈ સુધે બહારી સકાય એ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

આ પરિવહ એવી બળવાન યોગણા કરે. એવાં જગજગર ચાન્દોલનો જગાવે, એવો ઉત્સાહ પ્રેર કે આપણા પ્રાંતમાં આપણને સર્વથા અનુકૂળ એવી ઉપસાંહાર યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવા આપણે સક્રિયમાન થઈએ એ શુભેચ્છા સાથે આ બ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું.

આજનો ગુજરાતી સાહિત્યકાર જુદો જ પરિસ્થિતિમાં છે. સમાજ સાથેના એના સંબંધો પણ જુદો જ રીતે રચાયેલા છે. જૂના જમાનાના ઋષિમુનિની એની પાસે દષ્ટિ નથી. અને એવી એની શક્તિ પણ નથી. એ ઋષિ મુનિ કે કાન્તકર્ણ કેવિ રહ્યો નથી. એ ગમે તેટલું ગૌરવ રાખે પણ છેવટે તો એ શિક્ષક નામનું વસ્તુ છે કે ખડુ બહુ તો તંત્રીની એક કૂંડે ડોડી બાથ એવું વર્તમાનપત્રનું પાખીડું છે. પણ વ્યક્તિની આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિએ તે હોય, છતાં એનામાં આંદરથી બહાર એક મહાસમર્થ જીવનપ્રવાહ હોઈ શકે છે, તે ગુજરાતી સાહિત્યકાર પણ જીવશે કે મરશે કે સમાજને કાંઈક માર્ગદર્શન આપશે એનો આધાર એની પાસે કેટલી અર્થની સમૃદ્ધિ છે એના ઉપર નથી, પણ ભાગ્ય હશે છે તેમ, અંધાર્યની સમૃદ્ધિ ઉપર છે. એનામાં સામાજિક જીવનમાં એાતપ્રોત યદને પોતાના સામર્થ્યની પ્રતિબ્ધ રચાવવાનું ગળ હશે તો જનતા—એ તો છેવટે ઘેલીમંડળી છે! હા, એ ઘેલીમંડળીના અભિપ્રાયો ઉપર પોતાના મસ્તકને ગર્વાન્વિત રાખનારો પોતાની ખીણને કેપશે ત્યારે મરશે. પશુકુંડ મારું કામ કરું છું—મારામાં ને હતું, હું ને આપી શકવા સમર્થ હોય, ને સમાજમાં હું જન્મ્યો, જીવ્યો, શ્વાસ લીધો ને રહ્યો એ સમાજનું ને સામાજિક ઋણ હતું તે મેં ચૂકવી દીધું—એમ માનનારો, તરીને પાર જતરશે. મહાત્મ સાહિત્યકાર વિના પ્રભને મહત્ત્વેના સંદેશો કાઢી આપી શકું નથી. જનવિદોપન વિના કાંઈ મહાત્મ યદ શકું નથી. ગુજરાતને સાચા અર્થમાં સાહિત્યકાર—એવા સાહિત્યકારોને આજે ખપ છે. એક જમાનો એવો મયો કે જ્યારે પશિત-અપશિત વચ્ચે, સાહિત્યકાર—સમાજ વચ્ચે, એક ખંખાતી અખાત સરખાયો, ત્યારે સાહિત્યનાં દાર ઉપર ખંખાતી તાળાં હતાં. આજે એનાથી ઊંધો જ વાત આવી છે. આજે દરેક જણ કહેતો આવે છે કે હું સાહિત્યકાર છું. એને કાણુ કહે કે ભાઈ તું હજી સાહિત્યકાર નથી. પણ આ અવ્યવસ્થા એ બહુ આશ્ચર્યક લવિષ્યનું ચિહ્ન છે. જનતામાં સાહિત્યનો શોખ જન્મ્યો છે. લેખો, સાહિત્ય માગે છે. ખરી રીતે તો સાહિત્યકારો હજી સાહિત્ય આપી શકતા નથી. જેમ રીતેમાની પાસે અવિનયકારો ન હતાં માટે એમણે કંઈતો આપારી માર્યા લીધો, ને વાર્તા ન હતી માટે જૂના જમાનાના નાટકની ચેટ મોઢક દસ્યો જીમાં કર્યા—તેમ સાહિત્યકારો પાસે આજે વિચુલ સમૃદ્ધિ નથી—ને જનતાની ચૂપ જગી છે—એટલે સારું નરમ, સારું ખોટું સાહિત્ય આપવા માંડ્યું છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કેવળ અધિભૂતી જેમ ઉપેક્ષાગ્રસ્તી બેઈ રહેવામાં તો એકદરે સિદ્ધસાહિત્યના પ્રચારો મોટું લુકસાન છે. આ પરિસ્થિતિ સૌ સાહિત્યરસવાંજીઓની ગંભીર વિચારણા માગે છે. હજી મુખે ઉત્તમ સાહિત્ય આપવાનો કાંઈ પ્રયોગ આર્થિક દષ્ટિએ સફળ થયો નથી. પણ ઉત્તમ સાહિત્ય વિશેની માન્યતાને યોદ્ધીક વિસ્તૃત ને રાચક જનાવવામાં આવે—ને પુરપતા ધણુ વિદાનો પરિભ્રાષાની આવશ્યકતા હોય એવા વિષયોને પણ, રાચક લેલીએ મુખવાની લદણ શીખવામાં કાંઈપણ પ્રકારની લયુતા માનતા નથી, એ ઉદાહરણથી ગ્રેસર્જને, ચોટાવણી આવશ્યક ફરકાર, વિગત શ્રેષ્ઠો ને વિદાનો પ્રત્યે કરવાનું ઉદારપણું, વિદાનો સ્વીકાર, તો, આ પ્રયોગ સફળ ન જ થાય એવું કાંઈ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યને શી રીતે વેગ આપે—એને શી રીતે વધારે વિસ્તૃત કરવું અને શી રીતે લોકની સમક્ષ એને લઈ જવું એ પ્રશ્ન અમારે સૌથી વધારે અગત્યનો છે. એને તપાસી લેવાની જરૂરિયાત છે. એ પ્રશ્નના બે હેતુ હતાકામ છે: એક એનો એવો ઉદ્ધાર છે કે લોકોને સારું સાહિત્ય તો ધીમે ધીમે જ સમજાવ; લોકોની રસરસિતા ન કેળવાય ત્યાં સુધી નિરાશ ન થતાં વિદ્વાનોએ તો એમની હેલો પ્રમાણે કામ કર્યું રાખવું; બીજો માર્ગ લોકને ધીમેધીમે ઉપર લાવવા માટે પોતાં 'બોલુચોલુ' નીચે ઊતરવું એ છે. કુદરતી રીતે જ વિદ્વાનો પહેલો માર્ગ સ્વીકારે છે. અને માને છે કે લોકમાં સાહિત્ય સમજવાની ચક્તિ નથી. ખરી રીતે આ બંને માર્ગ સ્વીકાર્યે જ હૃદય છે. આજે નહિ તો વહેલે મોડે. એ સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો જ નથી. આજે એક દિશામાંથી લોકસાહિત્ય ઉપર, નવલકથાઓ ઉપર, નવલકથાઓ ઉપર, ને વધતી જતી અનેક પ્રયાસોનો ઉપર, તેમજ સાહિત્યની લોકપ્રિયતા ઉપર એક પ્રકારની પૃષ્ઠાસ્પર્શ તીખાશ જોવામાં આવે છે. આવી તીખાશ વૈયક્તિક સંજોગો કરતાં સામાજિક કલ્યાણની બાવનાને પણ વધુ આજારી હોઈ શકે. એમાં સાહિત્યના ક્ષાસ પ્રત્યેનો પ્રુથ્વપ્રકાશ પણ હોય. દરેક જાણીતું બાળક સાહિત્ય બની ગય એ શક્ય પણ નથી. તેમ જ આવા બાળકો પ્રવર્તીમાં ગંભીરતા મધ્ય પ્રણી એમની હોય છે એ સમજાવ તેવું છે—પણ દુનિયાભરના સાહિત્યમાં નવલકથાઓએ થોડાં વર્ષોમાં જ અવનવાં સ્વરૂપો બતાવ્યાં છે. ને ઝીણમાં ઝીણા માનસિક પૃથક્કરણના માર્ગથી માંડીને મોટામાં મોટા સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની જણાવટ, અત્યંત મનોરમ હોયથી માંડી છે, એ સ્વરૂપને જ નવલોદિયાઓ અગાડી નાખે છે એમ લાગતું હોય તો વિદ્વાને જ શા માટે એ અપનાવી લેતા નથી? એક સામાજિક અગ્ર તરીકે તો એનો સ્વીકાર ત્યારે જ થશે. ને સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ એની ગણવટ ત્યારે જ વધશે.

કહેવાનો આવાર્થ એ છે કે સાહિત્ય અધિકારની લેશ પણ ગૌરવશાનિ દર્શાવિના સાહિત્યકારોએ સમાજ અને સાહિત્ય વચ્ચે સેતુ જેવો સંબંધ સ્થાપવાનો સમાય આવી ગયો છે. યુગના સામર્યને નિચાર કરીને, વિદ્વાનોએ પોતાની શેઠીને નવેસરથી પઠ્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી. સંકુત માનસનાપાર રસાવવા માટે સંકુત જ વાંકચર્યના જોઈએ—એ જમાનો આવશે ગણા. આજે ગુજરાતી બાળકું ગૌરવ જે લોકો અજાણી રાખ્યા માગતા હોય તેમની સમક્ષ એક વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. બાળક અત્યંત સાદી બની છે—ને બનતી ગય છે. શબ્દ અને અર્થનો વિવેક જુસાતો ગય છે. એકની એક વાત વારંવાર બારપૂર્વક કહેવાની બાળજુરીથી આવતી ગય છે. એ વખતે કોઈ સિદ્ધકરત લેખક, પોતાના નૈસર્ગિક ગૌરવથી રંગીને, સાદી વાણને, જો વાપરી બતાવશે, તો બાળકને એ અધિક પ્રકારનો અર્થવિહીન સાદાઈનો એક મળ્યો છે, તેમાં ફેરફાર થઈ જશે. કવિતાની પણ એક બાળ્યા છે કે કહેવાયેલી વસ્તુ કરતાં વધારે ઉપયોગી તો કહેવાની * રીત છે. આવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યનો, આધુનિક સામાજિક ઘટનાઓને વિચાર કરીએ, તો કેટલીક વાતો આપણી મંભીર કિયાતમક નિચારણા તરે લાવવા જેવી લાગે છે. સર્જનાત્મક સાહિત્ય આજે સમાજના અંગ તરીકે જ રહી શકે તેમ છે. કોઈપણ સાહિત્યકાર પોતાની કૃતિને સર્વોત્તમ માને, તો પણ, એની નકલે ઉતારી ઉતારીને પોતાને ત્યાં પઠારમાં સંધરી

રાખે એટલો બધો અભ્યુદયારુ દહી સુધી તો લેવામાં આવ્યો નથી. એનો અર્થ એ થયો કે આજના આપણા જીવનઅવહારમાં સર્જનાત્મક-સાહિત્ય વિષે વિચાર કરતાં એને અનુભવી ખીજ અનેક જાગતાને પહેલું સ્પર્શ્યો પડે. એમાં અસાહિત્ય જેવું કંઈ નથી.

(૧) ગુજરાતી ભાષાને મુનિશક્તિથી સ્થાન આપ્યું છે એ ખરું; પણ એ સ્થાનને દહી ગૌરવ કે પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં નથી; એ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્વાનો ને સર્જકો—આ એ બેદ ખાસ એટલા માટે પાઠ્યા છે કે ધણા વિદ્વાનોને લખતાં આવડતું નથી ને ધણા સર્જકોને વિદ્વાન થતાં આવડતું નથી—માટે વિદ્વાનો ને સર્જકો—શરવાર એ દિશામાં પ્રયત્ન કરે, અને ભાષાને અવનવા ગૌરવશીલ પ્રયોગોથી સજ્જારીને એની શક્તિ વિશેની, દેહોભાવાના લયંકરમાં લયંકર દીકાખેરને પશુ, ખાતી કરાવી આપે. સાહિત્યનાં અવનવાં સ્વરૂપો, નવાં પ્રયોગો, નવી રચનાઓ, વિવેચનની નવી દૃષ્ટિઓ, લોકજીવનની ઉત્તુજ સિખરાવલિ ને જોડી ખીજો, જૂના સાહિત્યની ને લોકસાહિત્યની વધુ શક્યતાઓ, એ સઘળાં માટે મંથન, મેત્રી ને સંઘર્ષજન બમાવે. હું મોટા, એ વાવના હોડી દરેકદરેક ગુજરાતી સર્જક પોતાની શક્તિનો સારામાં સારો ફાલ ઉતારે એ વત્ન કરે—તે ભવિષ્યમાં ગુજરાતીને સારું સ્થાન-પ્રાપ્ત થાય. ત્યારે આપણો પારો ખરેખર સારા પુસ્તકો હોય. અત્યારની-મહા સિંચતું તે સારું—એ વાવનામાં તો જ ફેરફાર થાય.

(૨) ગુજરાતી સાહિત્યને અત્યારે મોટામાં મોટું ઉત્તેજન વેડોદારની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું મળે છે. એ પ્રવૃત્તિ મન્યવાદને પાત્ર છે. એનો વધુ વિશ્વાસ થાય એમ સૌ કોઈ સ્વાભાવિક રીતે કહે છે. એ ઉપરાંત સાધનસંપત્તિ-ધરમાં ભર્તૃકૃષ્ણ, સ્ત્રીચરની માફક પુસ્તકોને આવશ્યક રાચરચીયા તરીકે સ્વેચ્છાચાલી મનોવૃત્તિ નહિ આવે, ત્યાંસુધી પુસ્તકોની ખપત વિષે દરેક વિદ્વાનો બચસસો રહેવાનો છે. ગ્રંથપ્રકાશક, ગ્રંથવિચિત્રતા ને ગ્રંથસર્જક—એ ત્રણેના કાર્યપણ પ્રકારના ગૌરવ-ભર્યા સંબંધો આમણે ત્યાં દહી સ્થાપિત ચર્ચ શક્યાં નથી, એમાં ગુજરાતીઓની આ મનોવૃત્તિ મોટા કારણરૂપે છે. અત્યારે તો સારાં પુસ્તકો—કે અનુક પ્રકારની મનોવૃત્તિથી પસંદ કરીને રચેલું, નાના ઘરનું નાનું પુસ્તકાલય—એ શિક્ષકના ધરની એક આવશ્યકતા મળ્યાતી હોય તો લલે ! આઠી ખીજું કોઈ પુસ્તકો પસંદ કરતું નથી. લલિતસાહિત્યને ઉત્તેજન આપનારાઓમાં સૌથી પહેલો નંબર ઓળોનો છે ! પછી થોડા કાલ્પનિક જીવન વિચારીઓ આવે છે. દોષ શ્રીમત તો ક્યુલેક્ટર એમાં પડતો જ નથી ! હા, મનુદેવ, ખેડોતો, રથારીઓ ને શોફરો સારી નવલકથા હોય તો વાંચે છે ખરા. વર્તમાનપત્રના તંત્રીઓ તો મક્કત મળે તો સ્વીકારે, ને ઉપકાર કરતા હોય તેમ—પુસ્તક સારું હોય કે નરસુ—એ નહોલે મોકસો, તો ‘રીવ્યુ’ લે ! ચિહ્ન સાહિત્ય તો જલ્દ જ મોડા જાણી લે છે—ને ભાગ્યે જ પાંચ-પચીસ નકલથી વધારે ખપત જાગે છે ! આ દિશાને પેલું અવનવા પ્રયોગોથી વિકાસ પમાડવા યોગ્ય છે.

(૩) સીનેમા, વર્તમાનપત્રો, રંગમંચ ને સર્જકો—એ ચારેના એકબીજામાં ધર્મણ કર્યાં

બિના મેળ મેળવશે એ ધણું ગુસ્સેલ કામ છે—પણ એમાંનાં પહેલાં ત્રણ તો આવશ્યક રીતે ને યોગ્ય રીતે પણ લખી રીતે, પ્રાંતજીવનમાં એક પ્રકારનું અગત્યનું સ્થાન મેળવી ચૂકે છે. એમને એમની ખારી પણ સંજાળવાની હોય ને. એ વ્યવહારુ બાબતની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી.—સાહિત્યકારને અને સીનેમાને પાસે પાસે લાવવાની વાતો થાય છે—પણ એ બંની સફર તો કેવળ એવા ‘દાયરેક્ટર’ થી જ કે, જેનામાં સાહિત્યની થોડીપણી પણ સાચી સમજ હશે. શબ્દને ‘દૃશ્ય’માં ફેરવવાની સાચી કુતેહ હશે, દૃશ્યમાં રૂપાંતર પામેલો શબ્દ અર્થગૌરવ ધારે એવી માવજત કરવાની જેનામાં આવડત હશે. સીનેમાની મજી બાપક અસર વિશે તો એમત નથી. પણ સીનેમા કે, સાહિત્યે એકબીજાની ‘ટેકનીક’ સમજવાનો ખરો પ્રયત્ન હજી સુધી કર્યો નથી. એમાં સાહિત્યકૃતિએ પડદા ઉપર ચિત્ર જાય છે એટલે પણ આ સંબંધ વિશે કંઈ જાણી છે. ખરી સમ્બાધથી એ સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવે તો બન્ને બાબતે લાભ મેળવે—ને પ્રાંતજીવનને કાંઈક વધારે સુંદર ને સારું અપાયાનો સંતોષ સંભાળીને પણ મળશે.

(૪) આજના આપણા સીનેમાના સંચાલકો વધારે યંત્રકારી હોય—ને સાહિત્યકારો જરા એકા અવ્યવહારુ હોય, તો આ બંને ખરું. રટંટનો મદિમા—એટલે સીનેમામાં રટંટ આવે છે તે નહિ, પણ સીનેમાવાળાઓ રરલાવથી જ પોતાં વિશે રટંટનો મદિમા રચાવે છે એ, એટલે થાય ને વર્તમાનપત્રો એમને આધાર ત્યાં લે છે છતાં થોડીપણી લાટાઈ એણી ફરે, તો વાંદની પરિશુદ્ધિ થાય. ને એક બીજાની નિકટતા મટેલું વાતાવરણ તૈયાર થાય. ગુજરાતે પોતાની રંગશૂમિના ઉદારતા કરવા, ધણી વખતથી ચલાવી છે. પણ હજી એ સિદ્ધ થઈ ચકી નથી. પરંતુ આ વિષય ઉપર વિદાનો, આંતરિક પ્રદાશો પ્રેરણા ને, કાંઈક એવું કરવા તત્પર થાય કે, જેથી સામાજિક જીવન, સંસ્કારજીવન ને સાહિત્યજીવન વિશેષીસંગમ થાય. ભાગની શકાય તેવા કેવળ વિચારનાટકો નહિ—પણ પ્રસંગનાટકો—આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સામાજિક જીવનનું અતિ અગત્યનું—ને વિદાન અગિદાન રૂંકે રાય રસિક અરસિક એને સાથે લાવનારું આ અંગ વિકાસ પામે. શેરીની કે પોળોની નાની નાની રંગશૂમિઓ સ્થપાય તો એ ધણી જ લોકપ્રિયતા મેળવે. ને સામાજિક ધણી પ્રકોમાં ચાર્જદર્શન પણ આવે. પરંતુ કેવળ સ્પષ્ટતાદર્શક, કે પોતાની કૃતિના પ્રદર્શનમાં સંચાલકો પડી જાય—ને કલાના ચિરંજીવ અશોને બહાર લાવી ન શકે તો એમાં સફળતા ન મળે.

(૫) ઈંગ્લિશમાં જેવી ‘વેન્ચીન સીરીઝ’ પ્રગટ થઈ છે તેવી—જૂનાનવા, તમામ સાર્વજનિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રજોને આવરી લેતી, ને અનેક યુગોને પ્રગટ કરતી, એવી એક પ્રથમાલો, લોકરુચિને લક્ષમાં રાખીને પ્રગટ કરવામાં આવે, ને વિદાનોની મદદથી એમાં રસ ધરાવતી થાય તો—લોકની અજિરુચિ ને વિદાનોના મર્જેદર્શન, એ બન્ને વચ્ચે એક એવું બ્રિજ બને. આજેનાં એવું બ્રિજ બનેલું નહિ આવે—ને કેવળ બે વર્ષના અસ્તિત્વની અનિવાર્યતા પર જ ભાર મૂકવામાં આવશે તો સાહિત્યને એનાથી ઘણું જ નુકસાન થશે. ને ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્કર્ષ દાણ પણ દિવસ શક્ય જ નહિ બને.

(૬) યુજ્જ્વાલના વિદ્વાનો, લેખકો, સર્જકો, પુસ્તકાલયના સંચાલકો, પ્રકાશકો, અંગવિકે-
તાઓ, તત્ત્વજ્ઞાનપત્રના સંચાલકો, રીનેમ્પ્સિટીમાં પઠેલાઓ, રેડિયો સંચાલકો,
નવીનની રંગભૂમિના સંચાલકો—અને એવા અનુપંગી ક્ષેત્રમાં કામ કરતા તમામ
માણસો—સ્ત્રેષ્ઠ વિચારની આપ-લે કરવાની હેતુથી, જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે
ત્યારે મળવાનું રાખે, તે એમથી કાર્ષિક દિવસ એક એવું સંગઠન જન્મે—કે જેનું
સામાજિક મૂલ્ય ધર્ણ જ હોય. અત્યારે આ ક્ષેત્રે વિલક્ષિત જેવાં બની રહ્યાં છે.
એક ક્ષેત્રનો માણસ બીજા ક્ષેત્રના માણસને સમજતો નથી કે સમજવાનો પ્રયત્ન
કરતો નથી. દરેકને પોતાના વાતાવરણમાં પોતાનું પ્રભુત્વ લાગે છે. પણ સંપૂર્ણ
સમાજજીવનને, જો સમજીને નવેસરથી ધમ્બું હોય ને એવા સામાજિક પ્રયોગોમાં
સાહિત્યે મુખ્ય સ્થાન લેવું હોય, તો છેક નીચેથી ઉપર સુધીના તમામેતમામ થરના
માણસોના સંબંધમેળ મેળવી લેવાનો મહાપત્ન કરવો પડશે. અત્યારે જીવનની
સંકુચિતતાને કીધે—સાહિત્યનું ક્ષેત્ર પણ એકધારાં ને. એકસૂરીકું બની ગયું છે, એમાં
ફેરફાર કરવાથી બને વધારે આપક સ્વરૂપ લેશે.

(૭) આપણે ત્યાં દરેકદરેક ગામમાં ચોડાધણા સાહિત્યરસિકો હોય છે જ. ઉત્તેજન ને
માર્ગદર્શન મળે તો, દરેક ગામ પોતાની નાનીસરખી સાહિત્યસભા રચી એક એવો
તેવો પણ શાનદાપ્ર પ્રગટાવી રાખે. મોટાં શહેરોમાં જોને માટે Book club—
જેવી મંડળી કાઢીને, અમુક વિષયના અભ્યાસની તૈયારી કે ફૂફડેના પણ વિચારાંધ.
એવા એવા નાનાનાના પ્રયાસો પણ લોકની અભિરુચિ ધકાવમાં ધક્કો મેટો ફાળો
આપે. એટલું જ નહિ, એમથી અભિરુચિની પણ વધારે ને વધારે પરિશુદ્ધિ થાય.

(૮) 'રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક' જેવા એક જ ચંદ્રકનું અસ્તિત્વ આપણે ત્યાં છે, એમાં
વધારો થવાની જરૂર છે. સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવું એમ જે સંસ્થાઓ પોતાના
મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં સ્વીકાર કરતી હોય તેમણે હિંદીના દાખલા ઉપરથી પારિતોષિકો
ને ચંદ્રકોની રચના કરવી ઘટે. એનાથી જગતા લેખકોને પ્રસિદ્ધિ મળશે. ને એવા
ઉત્તેજનથી પ્રેરાઈને ધણા સાહિત્યકારો કૃતિઓને ઉત્તમ કરવા પ્રયત્ન કરશે.

(૯) આપણે ત્યાં સાહિત્યકૃતિઓને નાંખવાની લઘુઓ તદ્દન અભાવ છે. સુસાધરા ને
લોકજીવિતાના જલસાની જગમગ—પ્રસંગે પ્રસંગે સાહિત્યકૃતિઓના વાચનની—તેમ જ
ટૂંકા કહેવાની નાની મંડળીઓ ઉદ્ભવે, ને રામકથા, પુરાણકથા, વગેરેને તેમ જ
સાહિત્યના નવા પ્રકારોને છેક જૂના માણસોની દબાયે નહિ, તેમજ હરિકથા કરનારની
દબાયે પણ નહિ—પણ કાર્ષ અનોખી દબાયે રજુ કરવાની નવીનલી દાખમ કરવામાં
આવે, તો એવા પ્રયોગો પણ સફળતા પામે. સાહિત્યપરિવદ તો એનણુ વર્ષે એક વખત
મળે—પણ દરેક નાનુંમોટું ગામ, સાહિત્યની બનેક અનુપંગો પ્રવૃત્તિઓને સજીવન
રાખવાનો બારે માસનો વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ રચી, પોતપોતાના ગામની સાહિત્યસભા
દ્વારા એ પ્રગટ કરે, તો એથી એ દબેશને માટે એકસરખું આકર્ષણ જમાવી શકે.
ને રહે રહે એમથી જ પોતાની નાની રંગભૂમિની પણ ભૂમિકા તૈયાર કરી શકે.

(૧૦) વર્તમાનપત્રો અત્યારે સાહિત્યમાં જે રસ લે છે એ—નિષેધાત્મક સ્વરૂપ જેવા છે.

પ્રસંગ આવ્યે એ સાહિત્યવિષે અઠવાણિયે કંઈક લખે છે. એમ ન કરતાં દરેક વર્તમાનપત્ર દર અઠવાણિયે સાહિત્યના કાઈ ને કાઈ પ્રકાર ઉપર એક એક લેખ આપવાની પ્રમાણ ચાલુ કરે, તો સાહિત્યને સૌક્યપ્રિય બનાવવામાં તેમજ જનઅભિરુચિને જાગ્રે લઈ જવા પણ મોટો ફાયદો આપી શકે. પોતાને ત્યાં પસંદગી પામતું લખાણ હસ્તક્રાંતીનું હોય—ને વાંચીતા વાગાડાં પરને વાગારિશ્ય મલોથી વિમુક્ત હોય—એવો આગ્રહ વર્તમાનપત્રના મુખ્ય સંચાલકનો હોય તો વર્તમાનપત્રો જ સાહિત્યના વિસ્તાર તેમજ વિકાસ બન્ને માટે સુંદર પૂર્વભૂમિકા રચી શકે. વર્તમાનપત્રોના તોફારિયાત તંત્રીઓ નહિ—પણ મુખ્ય સંચાલકો—સાહિત્યમાં થોડોધણે પણ સાચો રસ ધરાવેતા હોય તો તંત્રમાં ધણો ફેર પડે તેમ છે. એમની પાસે ધંધાદારી દષ્ટિ હોય એ બરેરતું છે; પણ ધંધાદારી દષ્ટિને સાહિત્યદષ્ટિ સાથે બાપે માર્યાં વેર રાખવાની કંઈજ જરૂર નથી. 'રૂઠ'ની જરૂરખરમાંથી 'ઉ' ઠાટી નાખવા જેટલો રસ ધરાવવો એ બહુ મોટો ત્યાગ નથી.

આપણું કામ ઘણું વિકટ છે. જનઅભિરુચિને ઓળખવી, એને કળવવી, એના દાસ ન થવું, ને સર્જનાત્મક લખાણોની શ્રેષ્ઠતા ઝળવવી રાખવી—એ આરે વસ્તુઓનો સુયોગ મેળવવો—એ કદા સિદ્ધ કરવી લગભગ અશક્ય, એમાં જિયામાં જિયા પ્રકારની કલાનો અવિભાવ રહ્યો છે. પણ જે હેતુ માટે આપણે સાહિત્યકૃતિઓ રચીએ છીએ—જનતા માટે—એનો મોટો ભાગ હજી તો અક્ષર પણ ઓળખી શકતો નથી. અને છતાં દરેક માનવ-હૃદયમાં હોય છે તેમ એનામાં પણ જ્ઞાનદીપક માટે લેદ લાગેલી છે. એની એ અભિરુચિને શી રીતે જગાડવી, પરિશુદ્ધ કરવી, જીએ લેવી, ને હૃદયન કરતી કરવી એ કામ ધણું વિકટ છે. એ વિકટ કામ સિદ્ધ ત્યારે જ થશે જ્યારે પહેલાં પૂર્વભૂમિકા રચાવા માંડશે. તે સાહિત્યકારો સંધ્યવળ સ્થાપશે અને પોતપોતાનામાં પોતે ધારી લીધેલી વિદ્યામાં પોતાની જાતને બમાવશે !

કલામાત્રનો નિયમ છે કે એનો ઉપયોગ ન થાય તો એ વિનાશ પામે. માનવના હૃદયમાં રહેલ અધિક સામર્થ્યને, એના ચારીરિક બલનમાંથી મુક્ત કરીને, એના ખરા સ્થાનનો પરિચય આપવાનું કામ કદા કે સાહિત્યનું છે. એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે જે જે વસ્તુની જે જે વખતે જરૂર પડે તે તે વખતે સ્વીકાર કરી લેવો એમાં કાઈ જાતની હીનતા નથી. પ્રેમનું, સત્યનું અને શાંતિનું જીવન યાન દ્વારા જ શક્ય છે. એ યાન હરકતું હોતું જોઈએ ને દરેક માટે હોતું જોઈએ.

ગુજરાતી પરિશદ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના જર્જરમની એ ભાવના સિદ્ધ થાઓ—ને ત્રી તથા સરસ્વતીનો કાલિદાસો કાંઈકેલો વિરલ સંયોગ ગુજરાતમાં શક્ય બને:

સરકારી ધાન્યાલી હુકાત આગળ
લંગર લાગી લીન હિન્દીઓની,
અર્ધી ભૂખ્યા એ નિજ પેટ પોપવા
આવી ઊભા ઘાં ઠરતાં પ્રજાતમાં.

તે સાંજના સારી રીતે જમીને
સિગર લાંબી સુખમાં હલાવતા
કેં મૂડીવાદી મીઠું પાન આવતા
ઊભા હીકા 'કિસ્મત'ને નિહાળવા.
આકેન્દ સૂણ્યાં મધરાત રે, પ્રસો !
દળાઈ ચક્કીમહૂં મોંઘવારીની;
રહી રહ્યાં બાળક બાપ-મા જતાં,
શ્મશાનમાંહી મડદાં - ભૂખ્યાંનાં
ગળી રહ્યાં રે !

પણ વખત આવશે,
શુભામીની સાંકળ તોડવાને
શ્મશાનમાંથી મડદાંય ઊઠશે;
ભગી જશે સૌ જગનાં હુધાત
અન્યાય ને વેરની યોર પોદવા,
સ્વતંત્રતાની જળશે મશાલ,
પંખી પછુ માનવી સુકત સૌ ધશે;
અને બધે રાજ્ય હશે પ્રભુત્વ !

ઉત્તમ તાજ વનસ્પતિ અને કાચાં દ્રવ્યોમાંથી
ચંત્રની સહાય વિના આયુર્વેદિક દવાઓ બનાવનાર
આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ., અહમદનગર
ની દવાઓ આરોગ્ય સંપાદન માટે હંમેશ વાપરો.

શિયાળાની ઋતુમાં—

સુવર્ણમાલિની વસંત નં. ૧

અથવા

બૃહત્સુવર્ણમાલિની વસંત

અથવા પ્રાશ (સાદો) કે (અષ્ટવર્ગ)

સાથે લેવાથી સાલભરની શક્તિ મેળવી શકાય છે. આ
સિવાયની બીજી પણ અણક, મકરધ્વજ જેવી ઊંચી દવાઓ છે.
મંગાવી ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે. ગુજરાતમાં લગભગ બધે
ઢેકાણે મેળવી છે.

★ ગુજરાત અને ઉત્તર ગાણા બિહારના સોલ એજન્ટ ★

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, બાલકરદેવ, ભુલેશ્વર, સુભાઈ-૨

“ Good morning, sir ! ”

“ Good morning ! ” મેં પણ હચેશ માફક મારા વિદ્યાર્થીને સારી સવાર કુંધી.

“ તમે મને ન જાણખો, સાહેબ ! ” નવા આવનારે ખુરસી પાસે બેસતા કહ્યું. અને ખરેખર એનું અનુમાન સાચું હતું. Margaret Mitchellની *Gone with the Wind* વાંચવામાં હું એટલી બધો તલ્લીન થઈ ગયો હતો કે નવા આવનારને એકદમ જાણપી શક્યો નહિ. મેં આખી ઝીણી કરી બારીકાઈથી એની આખી મેં મુખમુદાત્ત અવલોકન કર્યું પણ ખૂનકાળની આંખી યાદ સિવાય કંઈ જ વધારે હું કશી શક્યો નહિ. કંઈ વિશેષ કંઈ એ પહેલાં તો એની ધીરજ ખૂટી.

“ એ તો હું મધુ, મામાજી, ”—અત્યાર સુધી રમી રહેલું રિમત અદશ્ય થયું, સ્વરમાં જરા તીખાશ આવી, “ મને ન જાણખો, મને ! ”

અને સાત વર્ષ પરથી એકાએક પાદો ભિંચકાઈ ગયો. એને ન જાણખું એ બંને જ કેમ ! મારા મિત્ર રા. બ. કીર્તિરાયનો પુત્ર,—મારી પ્રિય સખી મનોરમનો સૌથી ભાઈકા મધુ, અને મારી શોભાનો વર. મારાથી રહેજસાજ વિચારાઈ ગયું.

સને ૧૯૪૪ની એ વાત છે. તે વખતે મુજરાત કોલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનો વિષય હું શીખવાડતો. મધુ તે વખતે ‘ ઇન્ટર આર્ટસ ’માં ભણતો હતો. ભણવામાં એના જેવો બેદરકાર બાકે જ કોઈ દશે. મારા પીરિયઝ દરમિયાન ફક્ત ત્રીસ મિનિટ માટે પણ એનાથી શાંત રહી શકતું નહિ !

“ Mamaji, may I know the terms behind the Montague-Chelmsford Report ? ”—એ એવી છટાથી પૂછતો કે ભણે એ વિષયનો ખાસ અભ્યાસી જ ન હોય !

સૌ કોઈ ભણતું કે મધુને એ બાબતમાં કંઈ જમ પડતી નહિ. આખી મેં દમ પૂરી વધા આવી છતાં મેં એને કંઈ ને કંઈ તોફાન કરવાનું સહનું, બીજું કંઈ નહિ તો, એના “ મામાજી ” સખા પર મને એટલી યીઝ ચઢતી કે એને કંઈ કહું—પણ શોભાને ખરાબ લાગે એ બીધે હું મૌન સેવતો.

વળી એક વખત એમ બન્યું કે રીસેસ પછીના પીરિયઝ વખતે હું કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં લટાર મારવા નીકળેતા તે વખતે એક આ નીચે મધુ ને શોભા બંને નિરાંતે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. મધુના હાથમાં એક સીગરેટ હતી, ને શોભાને સીગરેટ - વારંવાર તે હુમકોડે શોભાના મોઢા ઉપર ઉઠાડતો. મને થયું કે પાસે જઈ બંનેને એવા ધમકાવી નાંખું કે... પણ બીજો જ વિચાર કરી હું મારી રમમાં ગયો.

હેલો શોભા રહી મારી બાણી ! રા. બ. કીર્તિરાવતું કુટુંબ ધણું ઉચ્ચ મણીતું અને પૈસેટકે સુખી પણ હતું. છતાંયે ઉચ્ચ કુટુંબના લોકમાં અને પૈસાના મોહમાં રસાઈ, વગર વિચારે શોભા મધુ સાથે જોડાય એમ હતું પણ ધિજીતો નહિ—તો કે એ વિષય ઉપર—મેં ખાસ વિચાર કર્યો નહોતો. મધુની બહુવાની બેઠકકારી અને એટલી સાલતી કે હું આવેશમાં આવી જઈ સિદ્ધો કીર્તિરાવતે બંગલે, પહોંચ્યો.

રા. બ. સાહેબ તે વખતે કેઈ અમલનો કેસ વાંચવામાં ગુલાબેલા હતા. અવાજ સાંભળી “કોણ ?” એમ કંટાળાભરેલી રીતે કહ્યું પણ અને જોઈને આવકારદાયક સ્મિતથી મારો હાથ દાખવ્યો. “આરો, માસ્તર, આરો ! રી છે આપતા ત્યાંની નવાનૂની ?” પણ હું તો “એમને ત્યાંની” નવાનૂની કહેવા આવ્યો હતો ! પગવાર તો મને યશુ કે મધુનો ગુનો માફ કરી હો, કારણકે કીર્તિરાવતે ઠાક રસ્તાવ ટું સારી પેટે જાણતા હતા. શોભા સાથેના પ્રસંગ સંભારી સધળી વાત મારાથી કહેવાઈ ગઈ. એટલું જ નહિ પણ. આ તો હવે યશુ એટલે કહું છું એમ પારકા હોઈ એવો દેખાવ કરી કહ્યું.

અમે વડનગરા નાગર જાહેરમાં કદા સીયરેટ ખીતા નહિ. એટલે માણસની freedom of personal habitsમાં માનનારો હોવા છતાં, મારાથી એ અન્યાય મધુને યશુ થયો ! મારી બહાદુરીનું પરિણામ એ આવ્યું કે બીજા દર્શમાં મધુને મુખર્ષી બાજુરા મેકલ-વામાં આવ્યો. આમ મધુ ને શોભાના સંબંધમાં અગ્નિએ કું વિરોધી યશુ પાડ્યો.

ત્યારપછી મધુ વિષે મેં પણ સાંભળ્યું નહિ પણ શોભાનો વર્તણૂક દિન પ્રતિદિન ગારી તરફ વધારે ને વધારે વિચિત્ર થવા લાગી, તે એટલે સુધી કે કામ વગર હવે તે બાંચી જ મારી સાથે વાત કરતી ! પહેલાં તો હું તેને ત્યાં જતો, ત્યારે મધુ મેં પ્રકારના વાદવવાદમાં મારી સાથે તે કીતરી પડતી. પુરુ શોભાના પિતા રામરાય અને કહેતા કે “તમેય માસ્તર, થેર આ ગાંડી સાથે ક્યાં માયાઝીક કરવા માંડી. બાલ્ય માણસ એવડી બેસે તો ખરા !”

એક વખત વર્ગમાં શોભા પછી ઉઠાસ લાગી. વર્ગ પૂરો ચર્તા મેં એને મારી રમમાં બોલાવી. મારી પાસે બેસાડતાં એના અભ્યાસનાં વખાણુ કર્યાં, એની તબિયત વિશે કાળજી દેખાડી, ધીમે રહીને મધુની વાત ઉપાડી : “શોભા ! કંઈ મધુના સમાચાર હવે નથી આપતી તું ! હમણાં કાંઈ મધુનો કાળજ્યે નથી ?” “હમણાં અને પછી એમના વિષે મને શી ખબર પડે ?” શોભાએ ડરતે ડરતે જવાબ આપ્યો. પણ અને એમાં સ્ફુળે અઢા નહતી. મધુના નિયમિત પત્રો શોભા ઉપર આવે છે એમ હું જરૂર માનતો અને શોભા પણ એને લખતી હશે એવો મારો ચોક્કસ ખ્યાલ હતો.

“તું લખે તો એને જણાવજે કે, હું પણ સંભારું છું” મેં જતે જતે શોભાને કહ્યું. પણ મારી વાત જાણે સાંભળી જ ન હોય તેમ તે ચાલી ગઈ ત્યારે એની અખિતાં આંસુ મેં કેમ ટીકાં નહિ હોંય એની મને આજે નવાઈ લાગે છે.

ત્યારપછી એક વખતે એમ જાન્યું કે હું અને રામરાય કંઈ કામ વિતાતાં ગ્રામમાં મારતા મોકા હતા એવામાં ઉત્સાહથી શોભા રામરાય પાસે આવી. અને જોઈ પ્રમથ તો તે અચકાઈ પણ હસીને તરત જ રામરાય પાસે ગોકાર્ધ ગઈ.

“ક્યાં ગઈલી ક્યારની, આ લાસા સાચા તારી રાહ જોઈ રહ્યા છે ને ?” રામરાયે શોભાના કંઠા પરના પડિયાળની ચાણી ફેરવતાં કહ્યું.

“કમ ! મધુ ગામમાં આવ્યો છે કે શું ?” મારાથી રહેજ રમૂજ યશુ ગઈ.

અને રામરાય કંઈ નવું સંભળ્યું હોય એમ, બે કબાં આગળ વળ્યા: “અલી બો તારા મામા કહે છે કે તું મધુ સાથે નાસી જવાની છે? એને આ મારું ઘડિયાળ ન લઈ જતી હો?” રામરાયે શોભાને ગાંધે ધીમી ટપકી મારતાં કહ્યું.

શરમથી શોભાનું મુંઢર મોં લાલચોળ થઈ ગયું. મને પણ રામરાયની વાતથી હસતું આવ્યું. શોભા અચારી સાની લાકડી છે એને લીધે તો રામરાયનો અને મારો સંબંધ કાયમ રહ્યો છે. એની મરજી વિરુદ્ધ કંઈપણ કરવાની અમને કદપના પણ આવતી નહિ. છતાં ચે આ વખતે શોભાને ખાતરી થઈ મધુ કે હું મધુ સાથે એનું લગ્ન નહિ જ થયા હશે! અને એ ગેરસમજ એની કેમે કરી દર ધઈ નહિ.

ને હવે તો શોભા ક્યારની ચે પરણી ગઈ છે. એના લગ્નનો કાગળ મારા હિપર આવ્યો હાથે હું તળિયતને અંગે હમસ હતો.

લગ્નના ફક્ત બેત્રણ દિવસ જ પાકી રહ્યા હશે ત્યારે મને ખબર પડી કે શોભાનો વિવાહ તો મિ... સાથે થયેલા છે.

કેસરી પાંચડી લગાવી રમજ કરતા રામરાયને મારું મધું મન હોવા છતાં પૂછી શકાયું નહિ. એક યુનેગારની માફક હું શોભાથી દૂર રહેવા લાગ્યો. અને એમાં રસ જ રહ્યો નહેતો. તે એટલે સુધી કે પરણીને શોભા ને મિ... અને પછે લાગવા આવ્યાં તે વખતે મારાથી શોભાને બાકીનો પણ આપી શકાયા નહિ!

અને એ પછી બાજુ ફેટલે વરે મધુના મોઝે ‘સામાજી’ શબ્દ સાંભળી મને આખા ચે ફેરીરે ઝબકાઈ ચઈ મઈ તેમ છતાં બનાવતો, રવારખ મેળવી મે” કહ્યું:

“કેમ કંઈ બહુ દહાડે જણાયો. હાલ શું કરે છે?” ત્યારપછી મધુએ મારી સાથે મળી બધી વાતો કરી. બી. એ. પાસ થઈ ઈંગ્લેન્ડ બેરિસ્ટર થઈ આવ્યો હતો. અને હાલ સ્વરતમાં સમજળ તરીકે નીમાયો હતો. એની જવલનત કારકીદિનાં મેં પણ મળ્યાં વખાણ કર્યાં.

“તમે તો તે દિવસે મને એટલો બીવરાબો કે ત્યારપછી મારે. સીગરેટ પીવાની માયા છે.” મધુએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

મને મધુ ચે મધુ કે હું એને પૂછું કે તું પરણ્યો કે નહિ? પણ કલમ શોભાના લગ્નના સમાચાર એનાથી છૂપા રખાયા હોય અને મારે જ એ કહેવા પડે એ વિચાર આવતાં હું ઊભો થયો અને ત્યાંથી દૂર થવાનું કંઈ બહાનું શોધતો હતો. એવામાં રહેજ આવસ આવતાં મેં ધણી કાળજીપૂર્વક મધુને કહ્યું:

“તારે શોભાને મળવું છે? બેસ, હું એને બોલાવડાવું.” અને એના જવાબની રાહ નોચા સિવાય, મેં મારા માણસને શોભાના સાસરે મોકલ્યો. મધુ માટે આ બનાવવાની કહી. ચોપડી મૂકવાના બહાને હું મારી લામચેરીમાં બાંટા મારતો હતો એવામાં મારી પત્નીના આવવાને મને ચમકાવ્યો:

“એટલામાં ક્યાં ગયા તમે? આ ‘શોભાના વર’ આવ્યો છે ને કહે છે કે શોભાની તળિયત સારી નથી. તે તમને જ ત્યાં બોલાવે છે.”

હું એ ‘શોભાના વર’ તરફ તબર નાંખતા, મધુ આ ન સાંભળે એ ઈચ્છાએ, હીવાનખાનામાં જઈ તો અતો અલો એવને એમ રહેવા ર્ઈ મધુ તો ક્યારનો વ આવ્યો ગયો હતો!

અને તે પછી લગભગ બે મહીને પરીણાના પેપર તપાસવા હું મુંબઈ ગયો. ત્યારે ચોપાટી પર મધુનેની સાથે ફરતી જોઈ મને રહેજ આવ્યો કે તે દિવસના પ્રસંગને મેં જતો કર્યો હોત, અથવા તો શોભાએ મને વધારે સમજવાની કોશિષ કરી હોત, તો આજની જગાએ શોભા હોત!

સાંજ પડે છે. પ્રકાશનો પરો સંક્રાંતિ થાય છે. રાત્રિ આવીને આકાશના બીજાના દરવાજા ખોલે છે. એક પછી એક નવા તારાઓ દેખાવા લાગે છે, અણે કે રંગિન ફૂલો ખીલ્યાં. બારે ૫ માસ જુદાં જુદાં નક્ષત્રો દર્શન દે છે. ઉત્તર તરફ સ્કૃપ્શિ' કે હંસ, સમિષ્ઠા કે બલહદ્વપને ધ્રુવની આસપાસ પ્રવલિલ્લા કરતા આપણે જોઈએ છીએ. પૂર્વ તરફથી વળી મૃગશીર્ષનું જળ્ય તારામંડળ 'હિંસુ' ચક્રનું હોય, બાકીની સવારી આવતી હોય કે વૃશ્ચિકનો હૃદયગમ વળાંક ખીલી ઠીકથી હોય. રાત્રિ કે શુક્ર કે શુક્ર આવે અથવા તો હાલ અંગારા જેવો મંગળ અગ્રહણે રહે. ફક્તિએ ખૂણામાં અગરત્વ સમાધિમાં લીન બન્યા હોય કે સ્વસ્તિક નીચે ત્રિશંકુ લટકતો હોય અથવા જ્યોતિષ સામસાને મીઠી ગોષ્ઠિ કરતા હોય, કેવા રંગો ! કેવાં ઠંડાં આહલાદક તેજશિલ્લો ! અને આપણે જાણીએ છીએ કે આ તારાનાં કિરણો તો અજાણે માણસો આવે છે. એક એક તારો આપણા સૂર્ય કરતાં અનેકગણો પ્રચંડ સૂર્ય છે ત્યારે કેવા અગ્રેય વિસ્તારનું આપણને લાગે થાય છે ! ખરેખર, ખગોળશાસ્ત્રને અભ્યાસ માણસને ઉન્નત બનાવે છે. કોની વિરાટ લગતા આગળ માણસ ઊભો રહે છે કે તે દર્શનનો ઉદ્ઘાસ તેના હૃદયને સ્પર્શ્યો વચર રહે નહિ, અને તે સાથે માણસ નત્ર પથ્થુ બને, કારણકે તેની અદ્યતાનું પથ્થુ તેને સચોટ લાંબ થાય છે.

પથ્થુ આને કલ્પનાવિહારે જનું નથી. ખગોળશાસ્ત્રે આપણને શું શું શીખવ્યું છે તેનો જ આત્મ-વિચાર કરવો છે. પહેલી તો આપણને એ ખબર પડી કે ચોક્કસ વરસ પહેલાં આપણે મૃતતા હતા તેના કરતાં આ વિશ્વ ક્યાંયે વધારે વિરાળ છે. ખીજું, આ બધાં તારામંડળો અવકાશમાં અજળ. ગતિથી જુદે જુદે રહેતે ધરતી પરથી જાય છે. ત્રીજું, એ આપણે ધરતી પરથી તારામંડળોમાં આપણી પૃથ્વી, સૂર્ય, મહો એ પણ સહુની સાથે જ છે. બીજાને દિશાએ આપણું સૂર્યમંડળ લાગે આવ નાનું ગણાય, પણ સહુનું ચોક્કસ એક જ છે. જે નિયમો બીજાને માટે છે તે આપણા મંડળને પણ લાગુ પડે છે.

નરી આંખે જુદુ તો ૪૭૨૦ તારા જોઈ શકાય. આપણે આપણું આકાશ જોઈ શકતા નથી. છતાં આપણે જોઈએ છીએ તેટલા આકાશમાં લગભગ એકસો અબજ તારા છે એમ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ નક્કી કર્યું છે. કોઈ સૂર્યથી નોના છે, કોઈ હજારો ગણા મોટા છે. અસંખ્ય તારાઓ સાથે વસીને મૂખખાંની જેમ રહેલા દેખાય છે. તારાઓની મોટી નગરી જ જોઈ શકાય. તેને નિહારિકાં કહે છે. તમે જાણો છો કે પ્રકાશ દર સેકન્ડે એક લાખ લગભગ દરબર, માઈલ દેડી થઈ છે. હવે હવે નિહારિકાઓ એટલી ને. ત્રિશંકુ છે કે પ્રકાશના કિરણને તેની અંદરથી આરપાર પસારી કરતાં એક લાખ વરસ લાગે. આવી નિહારિકાઓની આકાશગંગા બનેલી છે. તેઓ પાંચથી પ્રવાહ જેવી આકાશગંગાને તમે અંધારી રાતે સહેલાઈથી જોઈ શકો. આપણી પૃથ્વી અને આપણું સૂર્યમંડળ એ આકાશગંગામાં જ રહેલાં છે. નજીકના બીજા કોઈ તારા પરથી કોઈ માણસ તારા જેવા ખેસે તો, આપણે

જેમ હંસને આકાશગંગામાં પાંખો ફેલાવી ઊડતો જોઈએ છીએ તેમ આપણી પૃથ્વીને પણ તે તેજસ્વિતામાં સ્નાન કરતી જોઈ શકે. પણ તે બહુ પાસેના નક્ષત્રપરથી આવેથી જોવા બેસે તો કદાચ સૂર્ય દેખાય, પણ એ તારા જોનારને આપણી પૃથ્વી ન દેખાય. એ ખીચારી કેટલી નાની છે ! આકાશની નક્ષત્રસંખ્યામાં એના તરફ ધ્રુવ જાય છે.

લોકો એમ માને છે કે અવકાશ એટલે ખાલી જગ્યા. પણ ના, એ સાવ ખાલી નથી. નક્ષત્રો વચ્ચે જે ખાલી અંતર છે તેમાં ધણીવાર ગેસ, ધૂળ, માતૃનાં રજકણો વગેરે ઊડતાં હોય છે. એવાં વાદળો ધણી વાર તો એટલાં મોટાં હોય છે કે તેને વીંધતાં પ્રકાશને એ હજાર વરસ લાગે. નિહારિકામાં એવાં વાદળો દેખાય છે. ધણી વાર તે વાદળો ઝોલા તેજસ્વી એવાં કરોડો ઝાંખા તારાઓનાં બનેલાં હોય છે.

ધણા તારા બહુ ભારે હોય છે. કોઈ વળી સાલ-હજાર પણ હોય. જે તારા હજાર વાયુના બનેલા હોય છે તેમાં યુક્ત્વાકર્ષણ એણું. તેથી ત્યાં માણસ જરા જોર કરે તો સોંકડો ફોટ જાયો ઉછળી શકે, કે જલમ મારીને હનુમાનની પેઠે-સો જોબન એળંગી શકે. કોઈ તારા એટલા ભારે હોય છે કે ત્યાંના લોકોના એક ઇચ્છના કકમાનું વજન કરવા બેસીએ તો એક સો દન એટલું થાય. વ્યાધની બાજુમાં એવો એક ભારે તારો છે. ત્યાંની માતૃનો એક પેસો બનાવીને કાષ્ટ તમારા પર ફેંકે તો તમારા પર મોટો દાણો પડ્યો હોય એટલો તમને ભાર લાગે.

આપણે જોઈએ છીએ તે નિહારિકાઓ પાછળ, આપણને કલ્પના પણ ન આવે એવા અગ્રેય વિસ્તારમાં બીજી નિહારિકાઓ છે. એકબીજીથી અમુકને મોટાંકને અંતરે તે વસેલી છે. નિષ્ક્રિયો એવી એક લાખ નિહારિકાઓને તો ઝોળખી શક્યા છે, અને કહે છે કે પાંચ લાખ હજી હાથ આવવાની છે ! એટલે કે, જરા મોટાં દૂરબીનો બનાવીશું ત્યારે આપણે એ જોઈ શકીશું. અમેરિકામાં માઉન્ટ પેલોમારની વેધશાળામાં ખસે ઈચ્છના વ્યાસનો કાચવાળો ટેલિસ્કોપ ગોઠવાય છે, તે તૈયાર થઈ જાય એટલો વાર છે. આકાશનાં કેટલાંય નવાં સ્હરયો આપણને હાથ લાગશે. હજી નહિ દેખાતાં તારાઓનાં અને નિહારિકાઓ ત્યારે નજરે ચડશે.

તારાનાં તેજમાં વધુદ થાય છે, ધણા તારા ઝાંખા હોય તેમાંથી ધીમે ધીમે તેજસ્વી થવા માટે, પાછા વળી ઝાંખા પડી જાય. મંજલનો તારો એ રીતે તેજની વધુદ માટે જાયોતિષ છે. ધણીવાર કોઈ તારો એકાએક તેજસ્વી બની જાય છે, તેનું કારણ એ હોય છે કે તે તારા પર કોઈ જ્વાળામુખી ફાટે કે એવો કાષ્ટ ઉત્ક્રાપાત થયો હોય છે અને સળગતા ગેસનાં વાદળાં તેને વીંટી વળે છે. આવા એકચિંતા તેજસ્વી બનેલા તારાને 'નોવા' કહે છે. આનો તબીબ તારો મોટેભાગે આપણા સૂર્ય કરતાં બે લાખ ગણો વધારે તેજસ્વી હોય છે. કોઈ મોટાકદનો નોવા સૂર્ય કરતાં કરોડો ગણો વધારે તેજસ્વી બને. ૧૬૦૪માં અને ૧૭૫૨માં એવા રાક્ષસી નોવા દેખાયા હતા. આકાશગંગાનાં નવાં સાધનોની મદદથી નિહારિકામાં આવી રીતે પ્રકાશી ઊડતા તારાઓ અવારનવાર દેખાય છે. હવે પાંચ વર્ષમાં આવા વીસ નોવા ફૂટી નીકળતા દેખાયા છે.

પ્રીતમ-ત્રિકાણુકારનો કાચ-એનો ખગોળશાસ્ત્રે બારે સદસ ઉપયોગ કર્યો છે. તદ્વામાં તમે એ કાચને બારીમાં મૂકો તો સામેની દિવાલ પર મકાના ઝેલવનુષ જેવા રંગો પ્રતિબિંબિત થશે. એ રંગો હંમેશાં એક પછી એક નિયમિત રીતે ગોઠવાઈ ગયા હોય. જેટલે દરથી પ્રકાશનું કિરણ આવ્યું હોય તેના પ્રમાણમાં રંગની વધુલટ થાય. રમેક્ટ્રોસ્કોપ નામનાં ખંતમાં આ કાચ મોકલોને પ્રકાશનાં કિરણોની પરીક્ષા કરી ચકાવ છે. અને બનથી તે કિરણ આવ્યું હોય ત્યાં ક્યાં ક્યાં રસાયન તત્ત્વો રહેલાં છે તે બહુ સકાવ છે. તે પરથી ખગોળશાસ્ત્રીએને ખબર પડી કે આપણી પૃથ્વી પર જે દર જેટલા મુખ્ય રાસાયનિક દ્રવ્યો છે તે જ દ્રવ્યો વધતે જોઈએ અને જ્યાં નહોતોમાં પાંચ છે. કાંઈ દ્રવ્ય તો પૃથ્વી પર છે એવી ખબર પડે તે પહેલાં આકાશી પદાર્થોમાં જડી આવ્યું હતું. હેલિયમ, પૃથ્વી પર છે એમ સમજાયું તે પહેલાં તે સૂર્યમાં છે એવી શીષ થઈ હતી.

આ કિરણના રંગોની પરીક્ષા પરથી ક્યા તારામાં કેટલી ગરમી છે તે બહુ ચકાવ, કારણકે ઉષ્ણતા જે કંડી રંગ પ્રમાણે રંગમાં વેલવટ થાય. ઉષ્ણતા વધે એટલે લાલ રંગ બદલાઈને પીળો થવા મળે, તેમથી સફેદ અને બલે જૂરા બ્યારમાની રંગ થાય. સૂર્યની ઉષ્ણતાનું માપ કાઢતાં ખબર પડી કે ઉપરના કાગમાં છ હજાર ડિગ્રી (સેન્ટિગ્રેડ) ગરમી અને નીચરના કાગમાં ચાલીસ લાખ ડિગ્રી (સેન્ટિગ્રેડ) ગરમી છે. કાંઈ દરનો તારો કાંટો કે તોવાં પ્રગટે ત્યારે તેમાં આપણને કાંઈ વૃક્ષમાન થતું નથી. પણ સૂર્યમાં એવા કાંઈ ધડાકો થયો હોય તો? સૂર્ય તો ગાજ નવ કરોડ, ત્રીસ લાખ માઇલ દૂર છે. લાંથી ગરમીનાં મોઝાને પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં માત્ર આઠ મિનિટ ને ત્રીસ-સેકન્ડ લાગે. અને એક સાથે તમામ જીવસૃષ્ટિનો તરત નાશ થઈ જાય. આખી પૃથ્વી શેકાઈને આકે થઈ જાય. સાથી એ બધું થતું તેની પણ આપણને ખબર ન પડે.

કાંઈ દિવસ આમ બનવાં સંભાવ ખરા? પૈરાનિદા જવાબ દે છે કે સૂર્ય એવી રીતે બહુ વાર ફાટ્યો છે તે દહ એક વાર તો જરૂર ફાટશે. ખગોળમાં એવા ધડાકાનું મહત્ત્વ કાંઈ જ નહિ. નાનકડો તોવા કાંઈને દરથી દેખાવ એટલી જ તેની કિંમત. પૃથ્વી પરથી જીવસૃષ્ટિનો નાશ થવા માટે સૂર્યને ફાટવાની પણ શરૂ જરૂર છે સૂર્યના તાપમાં જરા ફેરફાર થાય તો બસ, સૂર્ય જલદા કંડો પડે તો વ આપણે આવી બન્યું. એ કંડો તો પડવાનો જ છે, પણ પૃથ્વી પર તે વખતે તેને જોનાર કદાચ કાંઈ નહિ હોય! પણ અત્યારે મહાસાવાની જરૂર નથી, એને દહ વાર છે. સૂર્ય દહ તો યુવાન છે. આપણા મહો અને સૂર્ય લગભગ ત્રણ અબજ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યા છે. એ કાંઈ જ ન કહેવાય. સામાન્ય રીતે એક મહત્ત્વ આપણે બાર અબજ વરસનું ગણાય એટલે દહ નવ અબજ વરસ સુધી આપણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. માણસની આવરદા સાથે સરખાવોએ તો સૂર્ય દહ બાર વરસનો ડિગ્રી છે.

સૂર્યપ્રાંશી. ગાંધી, બાલુ, જે અસ્તિત્વ. પુત્રાર. શી. છે, જે યજ્ઞિતા. પાંચ ને છે, તે તમામ પૃથ્વી સીધી ચકતી નથી. પૃથ્વીને એ ચકિતો બહુ નાનો દિરસો મળે છે. છતાં તેનું માપ કાઢીએ તો દર ચોરસ માઇલે રાજ્યેજા આપણને પાંચ લાખ હોસપાલર જેટલી શક્તિ સૂર્ય આપે છે. દર મિનિટે સૂર્ય જે શક્તિ આપણને બહોસ આપે છે એનો, આખા વરસમાં પણ આપણે પૂરા હિરોજા દરે ચકતી નથી. સૂર્ય લીલાં પડાને સૂર્યો તેનો

કાલસો બનાવી આપે, આપણે ધીરે ધીરે તેનો ઉપયોગ કરીએ. આ સમુદ્રોમાંથી વરાળ બનાવી વરસાદ લાવી આપે. એટલે આપણે એ માણીશુંથી વીજળી બનાવીએ, જે બનાવ પડતીએ. સૂર્ય ઠંડો હવાને ગરમ કરે એટલે આખો દુનિયા પર પવનો ફોટાફોટ કરી મૂકે. કાઈ દિવસ આપણે એવાં યજ્ઞ શોધીશું જે સૂર્યનાં કિરણથી ચાલે. ડૉ. સી. જી. એ પદ નામના સાધુએ એવું એક યજ્ઞ બનાવ્યું છે. ચારે બાજુ કાચે ગોઠવી સૂર્યનાં કિરણ તે એક જગ્યા પર કેન્દ્રિત કરે અને ત્યાં તરત પાણીની વરાળ થવા માંડે એટલે ડૉ. એન્ડ્રે બનાવેલું એન્જીન સરસ રીતે ચાલવા માંડે છે!

અગોળશાસ્ત્રે સૌથી જાણ્યાર કામ કયું? હોય તો તે તારાની ગતિ માપવાનું. કિરણોનાં રંગોનું પૃથકરણ કરીને વૈજ્ઞાનિકો તારાની ગતિ અને વળગતો અંદાજ કાઢી શકે છે એ નાનીસૂની વાત નથી. ફરતી નિહારિકાઓ નેતા એક અદ્ભુત વાત આપણને સમજાવે છે- કે આ નિહારિકાઓ કાઈ ગમળ હરપથી કાઈ કોઈ વાર તો દર સેકન્ડે ચોક્કસ અંદાજે આપે છે. નિહારિકાઓ કાઈ ગમળ હરપથી આપે છે. નિહારિકા જેમ વધારે દૂર, તેમ તેની ગતિ વધારે હોય છે. આ પરથી અગોળશાસ્ત્રે પણ વધારે વિચાળ બનતા જતા વિશ્વની કલ્પના કરી છે. જેમ લગાઈ પૂટે ને તણુઆ ઊંડે તેમ તારાઓ, સૂર્યો, નિહારિકાઓ અવકાશમાં જુદા જુદા માર્ગે અજાણ વેગથી ધપ્યા જાય છે. ત્યોસ થઈને જાય તેવું એ કલ્પ છે, પણ તેવી જ અદ્ભુત છે માનવીની માનવજ્ઞાના આવા વિરાટ વિશ્વના એક નાના ખૂણામાં ઠંડો ઠરેલી પૃથ્વી પર ખેમોને નાનકડાં સુખ્ય અહાંકાના બેઠ સમજવા મથી રંહો છે એ પણ એક અજાણ દસ્ય નથી!

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકડોનો અહેવાલ

- જ મૃત્યુ-અંદાજના અનુસારમાં મુધારો અને
- જ ખર્ચ-પ્રમાણમાં થયેલ ઘટાડાનો રજૂઆત કરે છે.
- જ હકાના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંકવા પછી

ત્રિવાર્ષિક ચોક્કસ નંબર

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૮૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની આનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

બેન્કોર થયેલ	નિહાનીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી લોક વાર્ષિક રૂ. ૧૧-૮-૦
ગોતરો	હવાતોના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી લોક વાર્ષિક રૂ. ૨૦-૮-૦

એ. રિ. એ. નં. ૨૬

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાર્ન્ક એસચેરન્સ કું. લી.

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

પ્રાંત્ય ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી ટ્રાક્ટિસ,

લાલ હરનાળ, અમદાવાદ.

પ્રાંત્ય સેક્રેટરી : શ્રી. કન્ટ્રીવલ સુનીલાલ મહેતા, - બી. એ., એલ.એલ. બી.

વસંતે આણી વરદ વધાઈ.
 શિશિરશાંપથી અનેલ નિહાવ
 મર્ધ સદૃશ - વનરાઈ. -વસંતે
 માણો મૂર્છિત સળવળી ઊઠ્યા,
 તરુએ તરુએ અંકુર દૃષ્ટા,
 નવપદ્મલ મલયાનિલ લહરે
 રથા લલિત લહરાઈ. -વસંતે
 વન-ઉપવનના કુંજ નિકુંજે,
 બની ગયા પુષ્પોના પુંજે,
 સ્મિતસોહન સુમનોને શ્વાસે
 પવન રહ્યો પમરાઈ. -વસંતે
 લાઈ જુધનાં જોગન ફાલે,
 માધવીઓ મધમધતી મહાલે,
 કામળુ કરતાં કેસુડાંએ,
 કાનન ગયું રંગાઈ. -વસંતે
 મંજુલ, મુદ્ગ મનોહર રંગે,
 નૃત્ય વિદ્યુતું નવ નવ બાંગે,
 કુસુમલ કાંયા વનલક્ષ્મીની
 લોલ રહી લયકાઈ. -વસંતે
 રંગરસિક મધુમત બ્રમરદલ,
 કુસુમ હૃદયને કરતું વિદ્યુતલ,
 રસશુંભનની મંતુ ચુરેના
 વનલવને બહલાઈ. -વસંતે
 દેલિયાન કાકિલનું ગાગે,
 વિધુ વિધુ વિહગસિતારી ગાગે,
 તાલ પૂરતી તરુ વલ્લરીઓ
 હિંદોલે હરખાઈ. -વસંતે
 જોગનજુવાળ જગલાર આંચો,
 જંબન-જાળ અનેલી લાંચો,
 જલદ રંગ રસ ગાન વિલાસે
 આત્મ રહ્યો ઠંડેવાઈ. -વસંતે

સ્નેહારપદ લાઈ જાયતા,

કાંઈ મારદરજના પત્ની તમારા ત્યાંના દુઃખ સમાચાર જાણ્યા. હજી જે મનમાં ખાતરી થતી નથી કે તમારા બધાના પિતા બધાને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે. હજી જે શબ્દ આવે છે કે તેમનું તે હાસ્ય, તેમની સેવા, તેમનું માધુર્ય આપણી જાણે પ્રતીક્ષા કરે છે.

મારદરજ લાજે છે કે તમને આશ્વાસન આપતો પત્ર હું લખું. આશ્વાસન તમને હું આપું ! તમને જેવો આધાત લાગ્યો છે તેવો જ મને પણ લાગ્યો છે. હું કંઈ બહારનો કોઈ માણસ ચોડા જ છું કે આશ્વાસન આપી શકું ! છતાં તમારી વેદના તે જ મારી વેદના છે, એ માનદારા જ જોઈ કંઈ આશ્વાસન મળતું હોય તો મળી શકે.

મૃત્યુની જે બાજુ છે એક સંસારની દૃષ્ટિએ વૈષયિક સ્થિતિ અને ખીજી અંતરની દૃષ્ટિએ વિચ્છેદની વેદના. વૈષયિક સ્થિતિ જે ચર્ચા છે તે મિરકાળની છે, તે સદાય રહેશે, અને તેને મટિ કોઈ જાતની સાંત્વના નથી. એ બાજુ જ્યારે તમે તમારા પિતાનું સાંસારિક કાર્ય સમજી લઈ ચલાવવા ચક્રિતચાળી થશો ત્યારે જ્યારે કે તમારા પિતાના જવાથી પહેલી સાંસારિક ખોટ પૂરાર્થ મળે છે. પણ તે બનતું સહેલું નથી. કારણ, વૈષયિક બાજુએ પણ તેમનું મન કેટલું વિચાળ અને હિંદાર હતું તે તો તમે જાણો છો. તે જે શ્રમ કરીને ઉપજાવે કરતા તેને સંસારની સીમામાં જ બંધ નહોતા કરી રાખતા, તેમનો સ્વાર્થ હતો બધાને પોતા સાથે યુક્ત કરવામાં, તેથી તે હમેશાં પોતાનું અને પારકાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા હતા. અને એની સાધના કરવામાં જ નિરંતર શ્રમ અને વ્યય કરતા. ક્યાં તેમનું મહાન શુભરાતમાં અને ક્યાં માટું મકાન આ દૂર બંગાળમાં ! તેમના આ શુભને લીધે જ હું આ દૂર રહ્યો રહ્યો, મારા બરના કોઈ માણસના અવસાનના જોડેથી શોક અનુભવી રહ્યો છું.

અંતરનો જે શોક તેનું સાંત્વન છે. તે સાંત્વન મનુષ્ય ન આપી શકે. તે આપે એક માત્ર ભગવાન. તે પણ દીર્ઘકાળદારા જ સાંત્વન આપે છે. માતા જેમ સંતાનને તેની વસ્તુ નોકરદારા મોકલવા તે વસ્તુ નોકરની નદિ પણ માતાની મજાબ. કારણ નોકર તો તેનો વાદક માત્ર છે, તેમ ભગવાન સાંતિદાતા જનનીની માફક તેમના ભૂલ કાળનાદારા શાંતિ મોકલે છે, તે કાળનું જ્ઞાન નદિ પણ તેમનું જ જ્ઞાન મજાબ. અખેડ ખાળક જેમ ભૂલ પાણીથી વરસ મળતાં સમજે છે કે ભૂલે જ વસ્તુ આપી તેમ આપણે પણ માનીએ છીએ કે કાળ જ શાંતિ આપી. આશા છે કે તમે આ ભૂલ નદિ કરો. પવિત્ર, સંયત, તપઃપરા-પણ ચર્ચા તમે બધાં પ્રતીક્ષા કરો કે ભગવાન ક્યારે કાળદારા તેમનું શાંતિનું જ્ઞાન મોકલે ત્યારે યથાથોમ્ રીતે તેને પ્રકળ કરી શકો. આ તપસ્થાને જ શ્રાદ્ધ કરો છે.

જમને હૃદય છે તે હૃદય પ્રકાશ કરવા હું જોઈ છે. તેથી જ મનુષ્યની બાધાને છિદ્રબ થયો છે. વનસ્પતિ કે પશુપંખી તેમના અંતરની બાધા વ્યક્ત ન કરે તોય તેથી દુઃખી થતાં નથી, પણ મનુષ્ય તેના અંતરની વાત પ્રિયજનને કલા વગર નથી રહી શકેતો. તેથી જ બાધાની સહિ ચર્ચા. પ્રિયજન જ્યારે દૂર જાય ત્યારે પણ કંઈક બોલવાની હું જોઈ થાય છે. પણ આપણા કંઈની વાણી બહુ દૂર જઈ શકતી નથી એટલે દૂરના બધું માટે લિપિની સહિ ચર્ચા. પણ લિપિ પણ આ પૃથ્વીપાર જઈ શકતી નથી. આપણું પ્રિયજન જ્યારે આ લોકમાંથી વિદાય લઈને જાય છે ત્યારે પણ તેને કંઈક કહેવાની હું જોઈ થતી નથી શું ! પણ ત્યારે તેને આપણા અંતરની વેદના સી રીતે જણાવી શકીએ ! કારણ ત્યાં બાધા પડેલતી નથી, કે નથી પડેલતી લિપિ. અને છતાં મન તો અપાર વાતો કરવા હું જોઈ છે.

જીવતા જીવને સારી રીતે નહીં જોયા હોતાં, તેમને ધણીવાર માંદગીમાં સંપૂર્ણ રીતે જોઈ શકાય છે. અંદર સુધે ગોળ છે એ અંદરસુધેના લોકો નહીં જોઈ શકતા, પણ આપણે દૂર છીએ તે જ અંદરસુધેની ગોળમૂર્તિ જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જે આ પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ તે પણ ગોળ છે, પણ આપણે તેની ઉપર છીએ માટે જ તેનું ગોળત્વ અનુભવી શકતા નથી. આપણે તો ફક્ત તેના ખામડેકરા, શરૂાગરેર, સુરાગમ, ખરખરકાષ વગેરે જ જોઈએ છીએ. દૂરના લોકો પૃથ્વીની સુગોળ જ જોઈ શકે છે. તેવી જ રીતે આ પૃથ્વી ઉપર ત્યારે અનુભ્ય હોય છે ત્યારે નાના નાના હુદ્ડ દોષ, ત્રુટિ વગેરે આપણી નજરે ચડે છે. અત્યુને થેલે પાર મયા પછી આવા હુદ્ડ દોષો વિલીન થઈ જાય છે ત્યારે તેનું પૂર્ણરૂપ પૃથ્વીના ગોળત્વની માફક આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. એથી જ જીવતાં જીવે આપણે અચ્છાદ્ય કહીએ છીએ અને જોની નિંદ્રા પણ કરીએ છીએ, અત્યુમાં તેને પૂર્ણરૂપે જાણીને આપણે તેને માટે કેટલું દુઃખ વ્યવસ્થા કરીએ છીએ, તેની કેટલી પ્રશંસા કરીએ છીએ ! તેની આંદર થોડોથણી દિપોદયો દોષ ખરી, પણ પૂરેપૂરી ન હોય. એટલું જાણી રાખો કે અત્યુ સિવાય અનુભ્યને તેના સંપૂર્ણરૂપે કદાપિ જાણી નહિ શકાય. આથી જીવતાં જે અનુભ્ય આપણને તુરંજ અને અગ્રિય લાગતો દોષ છે તે અત્યુમાં મહાન અને ગ્રિય થઈ પડે છે.

તમારા પિતા અત્યાર સુધી જીવિત હતા. તેમની પાસેથી મને તેટલો ઉપકાર મળેલો હોય છતાં મે તેમને સંપૂર્ણરૂપે જાણવાની તક આપણને મળી નહોતી. આજ તેઓ આપણાથી દૂર ગયા છે. અને તેથી જ આપણે આજે તેમને પૂર્ણરૂપે જાણવી શક્યા છીએ. તેઓ આપણા અંતરમાં કેટલું વિશાળ રથાન પામ્યા હતા તે આજે તેમના જવાબી જે ચત્યતા થઈ છે તે ઉપરથી સમજી શકાય છે.

તમારા પિતા જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર હતા ત્યારે તેમનું પ્રત્યેક અવ્યયશ્ય કદાચ ખરાબર ન પણ જાણ્યું હોય, કોઈ કોઈ વાતનો તમારા મતે વિરોધ પણ કર્યો હશે, પણ આજે તો તમે તેમને પૂર્ણરૂપે સમજ્યા હશે, અને આથી સમજી શકશો કે કેટલી ચે નાર તમે કેટલી ભૂલ કરી છે અને તેમના પ્રતિ કેટલો અવિચાર કર્યો છે. તે બધી ત્રુટિની સમા આજે તમારે માગવી રહી. પણ તે પ્રાર્થના કેઈ કાળાદારા કંઠી શકાતી નથી. લિપિ પણ જાં પહોંચતી નથી. આજે તો તમે તમારી અતેલેહના, ક્રમા, પ્રાર્થના ચી રીતે જાણવી શકશો ! પરંતુ એક આધ્યાત્મ છે કે તેઓ જ્યાં ગયા છે ત્યાં કાળા કે લિપિ તથા પહોંચી શકતી, પણ માત્ર એક વસ્તુ પહોંચી શકે છે. અને તે શ્રદ્ધા આપણે સુદ્ધ છીએ, આપણી કાળા અને લિપિ પરિગિત છે, પણ શ્રદ્ધા આપણો વિરાટ છે. શ્રદ્ધાદારા આપણે પરલોક સુધી પહોંચી શકીએ છીએ. તેથી જ ગીતા કહે છે કે યજ્ઞમયોજ્યં પુરુષઃ (અધ્યાય ૧૭) । આ શ્રદ્ધાદારા નિવેદન કરવાની જે તપસ્યા તેનું જ નામ શ્રદ્ધા. તમે ચચાર્યકાલે શ્રદ્ધાશીલ થઈ શ્રદ્ધા કરો, શ્રદ્ધાલાભ કરો એવી પ્રાર્થના જગત્પાન પાસે કરું છું. તમે વાઈબલેન બધા અને ખાતર કરીને તમારી જનની આજે રોકાઈ છે. તમે બધાં મને પણ તમારામતિ એક જાણો. તમે બધાં શ્રદ્ધાશીલ થાઓ, શ્રદ્ધાવતમાં સફળ થાઓ અને તમારા પિતાની સાથે આધ્યાત્મિક કાલે ચચાર્યકાલે મુક્ત થાઓ એવી પ્રાર્થના વિષાતાને કરું છું.

સમશેઠકંઠમ

ફિલિપ્પાઇન સેન

‘વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં’ વિષે થાડુંક

બચુભાઈ દવે

સમયના વહેવા છતાં પણ, સૌ એટલે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વગરનું પુરુષને રીઝવનાર રમકડું, — આપણી એ પૂર્વઅદિત વિચારસરણીમાં હજી જરા પણ ફેરફાર થયો નથી. મુખર્ષમાં સુનિવર્તિતીની માધવજી ઠાકરશી વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી. મેત્રાણીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા મળેલા શ્રોતાવર્ગમાં ઉપરોક્ત માનસનું દર્શન થતાં, ‘પ્રસ્થાન’ના ૧૬૯૯ના અંક ૫-૬માં ‘સીનું મૂલ્ય’ એ શીર્ષક તળે પ્રસિદ્ધ રચેલા શ્રી. સરોજિની મહેતાના લેખમાં પ્રગટ થતો પુણ્યપ્રકાશ તથા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની નેહદીલ દિશાવત કાર્ષ્ણ્ય સહૃદયી વાચકને આકર્ષે તેવાં છે. પરંતુ તેમણે ‘વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં’ એ કાવ્યને મધ્યમાં રાખી ચર્ચા કરી છે તેમને લાગે છે કે, બરાબર નથી. કેવા આદર્શોની રજૂઆતથી સમાજ, કુટુંબ અને ગૃહજીવનના અવિભાજ્ય અંગસમી સ્ત્રીને યોગ્ય સ્થાને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય, એ નક્કી કરવાનું કાર્ય તે આપણે સમાજશાસ્ત્રીઓ ઉપર છેડીશું. આ લેખ તો સ્ત્રીના ‘વિમયગામી મૂલ્યાંકનના પ્રતીકસમાં’ ‘કહેવાતા ‘વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં’ એ કાવ્યને યથાશક્તિ સમજવાનો પ્રયત્નમાત્ર છે.

કથાવસ્તુ એવું છે કે સાસરાનીં અસંખ્ય દુઃખો ધરાવને સદીને, સંસારનાં બધાં ઊરાની નાળવેજી ક્રમી માતા પાસે પુત્રી ટૂંક સમયના વિશ્રામ માટે આવે છે. આવી સાસરવાસિની નર્મને ‘દીકરી કરને સુખદુઃખની વાત બે’ એ સિવાય જનેતાનો ખીજો ક્યો પ્રશ્ન હોઈ શકે ? દીકરી જવાબ દે છે કે :

સુખના વારા તો માઠી વહી ગયા રે હોલ,

દુઃખનાં ગચ્છાં છે ઝીણાં ગાઠ બે.

અજા સત્સરિયામાં છવડે રે હોલ.

હિંદુ કુટુંબજીવનના નાટકમાં સંનાયકનો પાત્ર બજાવવા સર્વથેલી-એ પછી સમગ્રથી ચોરને શોધવા માટે ખ્યાતિ પામેલા કાઠિયાવાડી પગીની માફક લાખીનાં દરેક દલનયનનમાં કુશળ કરવા ટવાયેલી અને તાલીમ પામેલી-નજીવને કાને માદીકરીની ઉપલી વાતચીત પડે છે. પછી તો એમાં કેવાપણું શું હોય ? સાસુ, સસરા, જેઠ, જેઠાણી એમ નાંખે નાંખે કાને સુસાદરી કરી છેષ્ટે રજનું ગજ બની એ દહીકત ‘પરવણા’ પાસે પહોંચે છે.

અહીં સુધી તો કથાવસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ‘સોનલા વાટકડી’માં આઠ આનાનાં અમલિયાં થોળી ‘પોવો ગોરાદે નીકરે દું પી જઈ બે’ એવા વિકલ્પ સાથે વ્યારે પતિ ખડો થાય છે, ત્યારે પહેલો આંમરો અનુભવાય છે. પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ વિકલ્પ એ કાર્ષ્ણ્ય સહૃદયી વ્યાપાધીશને માનવતાશૂન્ય ફેસલો છે કે પછી બેચર ઉપર થરા કાયાકાનતા ‘સાવધિયા’ પતિની અપૌરુષ આટા છે ? આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ પતિ-પત્નીનાં અંતઃજીવનનો ઘોડોઘણો જે ખ્યાલ બાંધી શકોએ તેના ઉપર અવધાઈ છે, ને એમાં સુસદલી બોળી નથી. દેખીતી રીતે કાવ્યની પહેલી અને છેલ્લી પંક્તિઓ આઠ કરતાં આપણા અનામી કવિએ એ સંબંધે જરા જેટલો પણ ઈશારો કર્યો નથી. ત્યારે કવિ કાવ્યને એક કાયકા સ્વરૂપે રજૂ કરી વાચકની મૂંઝવણ ઉપર દસરા માગતો હશે કે તેણે પણ, બવશૂતિની માફક, કાવ્યમાં વહુ લીધેલા રહસ્યની ગહનતાને પારખી શકે એવા સમાનવર્માની અપેક્ષા

રાખી ‘હશે કે પછી કોવ્વના દોડતા પ્રવાહમાં આ દંપતીના જીવનનો પરિચય આપવાનું તે બૂલી ગયો. હશે ? લોકસાહિત્યનાં અભ્યાસીને આનો ઉત્તર શોધવો અપરો નહિ પડે. સાદા લોકજીવનને તેવી જ સાદી ભાષામાં જાતો લોકકવિ કાવ્યક્રમેમાં નહોતો રાખતો, તે દોનનો સ્વાંગ-અધિકાર તેણે ઉખાણ્યો. સોયો હતો. કંપનની કે સ્વપ્નની કે લાગિયની અદૃશ સૃષ્ટિ કરતાં વર્તમાનની ધીંગી ધરા ઉપર વિદરવાનું પસંદ કરતા એ અનામી લોકકવિનાં સર્જનો, જનસામાન્યના ઉપગોચર માટે રચાયેલાં હોવાથી, તેનાં અર્થદર્શન માટે તેણે ખીમ કાઢી સમાનધર્મીની અપેક્ષા રાખી હોય એમ માનવું એ પણ બરાબર નથી. એટલે તેમાં લોકજીવન ને લોકમનસ ને અર્થ સામાન્ય રીતે નિકાળી શકે, તે અર્થ તારવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જ લોકગીત અને લોકકવિ બન્નેને યોગ્ય ન્યાય મળે, અને તો જ લોકકવિનાં સ્વપ્નમાં પણ નદિ કહેપેલાં સ્વજોએ અને છુદા જ લાવેલાં પ્રતીકો વરીકે યોગ્યપેલાં સખ્દો અને ફિદિપ્રયોગોમાં કટાક્ષનું આરોપણ કરવાની અર્વાચીન અધીરી દૃષ્ટિમાંથી બચી શકાય. પ્રસ્તુત દંપતીની આંદોરી જીવનરેખા કે જેના ઉપર અર્થદર્શન અને રસનિષ્પત્તિ અવશ્ય છે તે કાવ્યમાં ન પ્રગટે તો તે આશુ કાવ્ય કયળી ન્યાય, વહી જતા સોરઠી જીવનથી-અને સાહિત્યથી-અલ્પરિચિત અર્વાચીન વાચકને અસુખસિત નજીવતો પાળે. તે સમયની જનતાની દૃષ્ટિએ તો આ કાવ્યક્રમ હતો. કાવ્યમાં યોગ્યપેલાં કાવ્યા અને લાવો-જે તેનાં પોતાનાં જ હતાં તે-દ્વારા કવિને જેનું દામ્પત્ય વિવક્ષિત છે, તે, તે વેળાનો લોકસમૂહ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકતો હતો. એ રીતે સમગ્ર કાવ્યને તેની પ્રત્યેક પંક્તિને બંને વિશિષ્ટ લાવોના અંજક સખ્દો અને ફિદિપ્રયોગોને આપણે તત્કાલીન જનસમૂહની દૃષ્ટિએ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો કવિને બહો સુખી દામ્પત્ય અભિષેક છે, એમ કાવ્યો વિના નહિ રહે. ‘સોનલા ઘટકડી’ ‘સોનલાવરણી રહે’ ‘ફાલાવરણી ધૂસ’ વગેરે સખ્દો કટાક્ષના નહિ, પણ છિન્નભિન્ન યવા સરખાયેલાં દંપતીની જીવનસૌરભનાં પ્રતીકો છે. ‘ધરઓળાતી તાણી એણે સોંપ્ય ને’ એ પંક્તિ ચૂંદડી ઓઢીને સ્વર્ગ-સિંધાવનારી ઓનું જીવન ફૂનફૂત્ય જાને છે એ લોકકવિની જ માત્ર અંજક નથી, પણ મૂલો ચળ ને જન્માન્તરેલા તમેવ ભર્તા ન જ વિપ્રયોગ આવતે જાને પણ એ જ પતિની ચૂંદડી ઓઢવાના કાઠની સાક્ષીશૂલ છે. પતીની આટઆટલો એમ કાંઈ ‘માવડિયો’ કે ‘નિહુર’ પતિ મેળવી શકે ખરો ? અને એવો પતિ ‘ખૂલી’ બની શકે ખરો ?

તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત માન્યતાઓની દૃષ્ટિએ પતિને માટે પણ ઉપર કહેલા વિરુદ્ધ સિવાય બીજો કશો માર્ગ નહોતો. એ વસ્તુને હકીકત તરીકે કવિ સ્વીકારે છે. પતીનો પક્ષ કરવાનું કાંઈ એ સમાજમાં સકલ નહોતું અને સમાજ સામે જાડ જાહેર કરવાની ખોટી દૃષ્ટિ તે વખતે જન્મી નહોતી. ઉપરિચિત યયેશો પરિચિતિની દૃષ્ટિએ પતિ માટે આ યાતક વિરુદ્ધ સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો, એ વસ્તુ ગોરદિ બરાબર સમજે છે. અને તેથી પતિને ઉગારી લેવા, પતી, માતાનું ધાવણ ધાવતા બાળકના ઉદ્ધવાસથી વિરતે ‘ઘટક’ દખને પી જાય છે, ગોરદિને કવિએ ને યુરુપની ફૂરતાવા ઘટકમાં હોમાય જતું વખ્ય પણ કહી હોત તો તેણે ‘ઘટક’ સખ્દનો પ્રયોગ કહી પણ ક્યો નહોતો; અને તેથી આ ‘ઘટક’ સખ્દ પણ કાવ્યમાં કીસકણી પેડે અમરતા ખીમ સખ્દોની જેમ પતિ-પતીના જીવનમાં વિલસતી સંવાદિતાનો ઘોતક છે.

ત્યારે આ કાવ્યમાં લેખકનું લક્ષ્ય શું છે? સમાજમાં પ્રસરી રહેલા રોગોની સામે અભિગી ચીંધો 'બેઠો સદુ રૂઢિનંધ આખો બેઠો રે અંધ'ના હુંકાર કરતા 'કાઈ બનાડે' શો કે ઇન્સાનનું યુદ્ધાભંગ્યુ તેને ઈર્ષ છે? વિચારો શૈક્ષણિકમાં આવી શુદ્ધિમતા કે ઉદામ વિચારસ્વાતંત્ર્યનું આરોપણ કરવા તો કાઈ નહિ લક્ષ્યાય. ત્યારે શું કવિ. 'સ્મિતસ્પ સમર્થનમ્' કરવા માગે છે? એમ કહીએ તો તો કાવ્ય પોતે જ અર્થશૂન્ય બને; કારણ કે પદશક્તિ રીતે કવિ આણુ પરિસ્થિતિ સામે પોતાનો ઉક્તિગત તો અક્ત કરે જ છે. ત્યારે? રૂઢિ જગતાના અંગેલ અક્ષર ઉપર પછડાઈને છિન્નકિન્ન થતા કાવ્યવસ્તુ કરણ્ય ચિત્ર આલેખવાનો કલાધર્મ અન્યથો અંગે તે દારા કાવ્યનાં ભોક્તાશ્રીતાઓમાં એવી સમાજચિત્તિ સામે કમવાટ યેદા કરવો એ જ તેનું ધ્યેય છે. ગોરદિનું સ્વાર્પણ કાવ્યનું ઉત્તુચ સિખર છે. પરંતુ આખા યે કાવ્ય ઉપર વ્યાપક પ્રકાશ ફેંકતા સંદેશા અરણ્ય—

બાળી બાળીને છવડો ઘેર આખો રે લોલ,

હવે માલી મરિયે આખાણુ એ

બવનો બોલિયાઓ હવે હું રહો રે લોલ

ની અંતિમ પંક્તિ ઉચ્ચારતા પતિનું દસ કરણ્ય નયી એમ જાણુ 'કહેશે? લોક સાહિત્યની સાપ્તશ્વિક ધરગથ્યુ મિતાશરી શીલીમાં લોકકવિએ કેટકેટલું કહી દીધું છે? બાલ્ય સ્વજનતે વળાવીને આવેશે 'છવડો' માતાને કહે છે કે માંડો રે, થઈ રાજ હવે? તારો મારગ આંતરનારી હમેશને મારે ચાલી ગઈ છે. તું તારે હવે પેટભરી ભરીને મોળું માર્ય. આખા અણિયાણુ મર્મગામી કટાક્ષો બહુ જોઈ નેવા મળશે. ગોરદિન 'ગામતર'થી નામકના છવનમાં જીવી થયેલી ન પૂરાય એવી ખોટને—અને સાથે છવનભરના નૈવબના એકરાતે પણ—અક્ત કરતી 'બવનો બોલિયાઓ હવે હું રહો રે લોલ' એ પંક્તિમાં કવિએ કેટકેટલી કરણ્ય ધરખી છે!

તો પછી બધીબધીને એરની વાટકો તેણે પોતાની 'ગોરદિ'ને કેમ ધરી? આધુનિક વાચકને તેનું એ કાવ્ય અણુદિગમ્ય લાગવાનું. વહુએ તેની માતા પાસે કરેલી દુઃખકલાણુ એવી સામાન્ય વસ્તુ મારે આવી કાકડતી શિષ્ટા? તો એવી શિષ્ટા આપનાર પતિને આ મારે ગુનેવાર ન ગણવો? આપણા કાવ્યમાં નિરૂપિત થયેલ સમાજમાં અવાન અને 'રૂઢિ નાગ' સહિયારી સફર ખેડ છે. પતિની સ્થિતિ કાંઈ રપકણીય નથી. પત્ની સંબંધે એક પણ અક્ષર બોલવાનો અધિકાર એ સમાજમાં પતિને નહોતો, તો 'મોટાં ખોરડાં'ને વગોવનારી વહુ મારે તો એ કશું જોતી જ થો રીતે રહે? આ વાપકર કુટુંબક્રોધેશ પતિ પત્નીને સાથે છવવા લે એમ નહોતો, એ તો આ નેડકલીનાં ખંડનથી જ શમે તેમ હતો. રાત્રી સામે બહારવટાં ખેડનાર પતિમાં સમાજ સામે બહારવટું ખેડવાની દૃષ્ટિ કે હિંમત ઉદય પામી નહોતી. એટલે જીવી થયેલી સમસ્થાના એકમાત્ર ઈલાજ તરીકે, પતિ પોતાની અને પત્નીની વચ્ચે બરીબરી ઉચકાતી વાટકી ધરીને કહે છે કે "પીઓ ગોરદિ નીકર હું પી નહિ ને." પરંતુ તેથી આ 'અપટિત માગણી'માં પત્નીને બોલે છવી જવાનો કે આકકતરી રીતે પત્નીનું કાસળ કાઢી નાખવાનો આરામ રહેલો છે એમ માની લેવું ચોગ્ય નથી. પત્નીનું 'ખૂન' જ કરવું પાર્શ્વે હોત તો, તે જ કોમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો હતો. તેની દૃષ્ટિએ પત્નીનું માથું ઉતારી લેતાં તેને કાઈ અલકાવત નહિ. પોતે એર પી રહતો હતો, પરંતુ એમ કરવાથી ગોરદિનું છવન મટ્યું કરતાં પણ, વધુ વસમી માતનાંબોવાણુ

પોતાની માળેને આંદોને હથે બનેલાં એ હકીકત એ જોરડાંના આધુનિક પદ્ધતિ. કરતાં પણ વધારે સારી રીતે સમજતો હતો, એટલે આ ‘જોઆરી માગણી’ પતિનું પત્ની ઉપરનું સીધું કે આકતરું દબાવું નથી પણ વધુએલી પરિસ્થિતિની આપસઆપસમાં જોખવરતો એકમાત્ર ઉપાય છે. જોરડાં વસ્તુવિચિત્રને પામી જાય છે, અને પોતાની જાતનું સ્વેચ્છિત બલિદાન આપે છે.

આ કાવ્ય તે સમયના સમાજજીવનનું ચિત્ર છે તેની ના નહિ, પરંતુ એનો હેતુ છે કાશિવાકની સાતતાંસળિયા-લાકાપક-દેવો, અને એ આદિ સ્થાનની રેખાઓ એમાં હીક હીક ઉપસી આવી છે. એ કારોમાં મત્તા રૂદિ અને મર્ધાદાના કાક પાલનની દૃષ્ટિએ પણ પતિનો વિકલ્પ અનિવાર્ય હતો.

શ્રી સરોજિની મહેતાને મતે આ કાવ્ય સમાજમાં પ્રસરી રહેલી જીવિશાધી ભાવનાનું પ્રતીક છે. મને લાગે છે કે તેઓ કાવ્યને પૂરું સમજ્યાં નથી. વસ્તુતઃ તેા જે તેમને કહેવું છે તે જ. વાત આ કાવ્ય પણ કહે છે. કાવ્યની સર્જનાર કે સરજનારોએને પણ “સ્ત્રીનું મધ્ય તે આટલું જ ન” એ જ જતાવવું છે. પણ તે અધીરાઈએ ઉછળતા અર્વાચીન સુધારકની રીતે નહિ, પણ કલાત્મક રીતે, ચાંચળનાર સમૂહના અંતરને હલાવી નાખે એવી મર્મગામિતાથી સૂચવવાની રીતે. શ્રી મેલાણી પણ લખે છે કે “વહુએ વજોઆં મોટાં જોરડાં રે લોલ” એ પંક્તિને ટેક તરીકે પસંદ કરવામાં લોકાનિએ તોજ વેદનાભરપૂર કદાચની અવધિ આણ્યો છે. કહેવાતી કુસિનતાના લુભની દાઢ્યતા પૂરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરી છે.” અને પતિના મુખમાં “માઠી હવે મંદિરિમે મોકળાણુ નો, ભવતો મોલિયાલો હવે હું રહો રે લોલ” એ પંક્તિ મૂકી કવિ પોતે પણ એ સામાજિક દુર્ઘટનાની યુનેગાર પાસુ ઉપર મુરખપ્રકાપ દાઢવી ક્યાં પોતાનું વલણ કહી નથી આપતો? જોતાવજોં લાળીઓના ગરગડાટથી આ કાવ્યને વધાવું હશે તો તે એના અઠાત કર્તાની કલાસિદ્ધિથી, અમવા તો આ પંક્તિએની અસરથી, નાહ કે નારીની આવી વિરખના કરનારી દુર્ઘટનાના રસથી કે તેમાં પોતાની સંગતિ સૂચવવા. એમ હોય તો તો એ જોતાવજોં હાલદીન ને અપ્રાગતિક તો કહે, પણ સાચે કાવ્યરસના આરવાદને માટે ‘ક’ જેવો પણ ગણાય.

સમગ્ર લોકસાહિત્ય માટે બોલતાં શ્રી સરોજિની મહેતા કહે છે કે “જટું એટલું સોટ નથી” ત્યારે પણ તેમણે માની લીધેલી કાવ્યનિરૂપિત અધમ બાવનાને તેઓ જહી શક્યાં નથી, એટલા પૂરતું તેમનું ઉપર્યુક્ત અંતવ્ય દ્રષિત બને છે. લોકસાહિત્યનો કે બીજા કોઈ સુચના સાહિત્યનો અભ્યાસી એમ ન કહી મને કે તે સુચનું સાહિત્ય સર્વાંગ સંપૂર્ણ છે. આવી પૂર્વજ લોકકાવ્યસંપત્તિના હિદાર કરવાનું બગીરથ કાર્ય કરનાર શ્રી મેલાણીએ આ કાવ્યને સાડું ગરબું હોય તો તે એ કાવ્યની કાવ્ય તરોડીની અંતગત સુંદરતાને લખે જ હશે—જે આગળ જતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ, કોઈ આધમેલી દુનિયાનાં અવશેષોનું નર્સું સંશોધન મધી. તેનો વિષય બનેલાં મનુષ્યો પણ આપણી જેવાં માનવીઓ હતાં. એમના હાલકેરી પણ આશા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ, રોગદષ્ટ વગેરે દંડોનું કુશ્મેત મોકાણું હશે. એમના જીવનમાં દૃષ્ટિગ્રસ્ત થતી મર્ધાદાઓ તરફ લાલજાતી ધરી, તેમના જીવનપરાગની સુગંધ માણુરી એ જ આપણું કાર્ય. વાહમયના બીજા પ્રાઈપણ પ્રકાર કરતાં લોકસાહિત્યની સાચી મૂલવણીમાં સમજાવરીસ ઐતિહાસિક કે સાપેક્ષ દૃષ્ટિની ખાસ વધુ જરૂર ગણાય.

ટૂંકી વાર્તા આખ્યાનાત્મક સ્વરૂપમાં નાટક છે. વિશિષ્ટ અર્થમાં 'નાટક' સંબંધેના અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એનું વસ્તુ ગાદ રીતે સુસ્થિત છે એ નાટક. વસ્તુ વિશેનો આપણો સાધારણ ખ્યાલ નીચે પ્રમાણેનો છે: નાટક, અથવા કથાના પ્રવાહમાં જનતાં કૃત્યો, જનાલો અથવા પ્રસંગોની દારમાળા એટલે વસ્તુ. આ વસ્તુ નાટક અથવા કથાને પાટ આપે છે અને એને એના અંતિમ પરિણામ પર સર્પ જાય છે. વસ્તુ શિથિલ હોય કે ગાદ રીતે સુસ્થિત હોય, અને ગાદ રીતે સુસ્થિત વસ્તુ વિશેષમાં નાટ્યાત્મક હોય.

શિથિલ વસ્તુ એટલે પ્રસંગોની બાંધબાંધી પરંપરા-સિવાય વિશેષ કંઈ નહિ. આ પ્રકારના વસ્તુમાં એક પ્રસંગને બીજા પ્રસંગ સાથે આવરણક સંબંધ પશ્ય નહિ. આ પ્રસંગોને કથાના ફલ સાથે પશ્ય દેશ આવરણક સંબંધ નહિ. બીજી રીતે કહીએ તો, ટૂંકી વાર્તાના શિથિલ વસ્તુમાં કશું અંતિમ પરાકાષ્ટા રૂપ કાર્ય હોતું નથી. એમાં બધા અગ્રિમ પ્રસંગોમાંથી ઉદ્ભવતું એક અંતિમ અથવા પરાકાષ્ટા રૂપનું કાર્ય અથવા પરિણમિતિ નથી—એને પરિણામે સ્વાભાવિક અથવા અનિવાર્ય ફલ આવે એવું કશું આ પ્રસંગોમાં હોતું નથી.

કાર્ય અને કારણનો સંબંધ દાખલ કરીને શિથિલ વસ્તુને સુસ્થિત વસ્તુમાં ફેરવી શકાય, આ પ્રકારના વસ્તુમાં પ્રસંગ-પરંપરાના દરેક પ્રસંગોમાંથી તે પછીનો પ્રસંગ ઉદ્ભવે એટલું જાણ નથી. પ્રસંગ એક બીજા સાથે બરાબર મૂંઝાઈ ને વર્ણાઈ જવા નોંધ્યો; એઓ એકાંકિ કાર્યો અને કારણો તરીકે એકબીજાને માત્ર અનુસરવા ન નોંધ્યો; એઓ કાર્ય અને કારણના એક બીજા પર આંતરિક અસર કરતાં સમૂહ બનેલા નોંધ્યો. કથામાં પરાકાષ્ટા આવી નોંધ્યો. એમાં માત્ર અનુક્રમ (succession) ન નોંધ્યો; એમાં પરિણામજનક ફલ લાવે તેવી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ કે આરોહણ નોંધ્યો. એ વસ્તુને સંપૂર્ણપણે ગાદ અને સુસ્થિત બનાવતું હોય તો અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ બન્યું છે તેના કરતાં વધારે મદતવતું અને અસરકારક (અથવા એટલું જ મદતવતું અને અસરકારક) કંઈક અનંત બનતું નોંધ્યો. આ કંઈક અત્યાર સુધીમાં જે સર્વ જનાલો મળ્યા છે તેમાંથી નિષ્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષ અને સંપ્રક્ષ ફલ રૂપે હોતું નોંધ્યો; માત્ર પ્રસંગોની દારમાળાનો છેલ્લો પ્રસંગ જ ન હોવો નોંધ્યો—પ્રસંગો કે જનતાં દરેક તે પછીના પ્રસંગ સાથે મોજ કાર્ય અને કારણના સંબંધથી જ જોડાયેલો છે.

હવે આપણે નાટ્યાત્મક વસ્તુનો વિચાર કરીએ. નાટ્યાત્મક વસ્તુ હમેશાં ગાદ રીતે સુસ્થિત હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, નાટ્યાત્મક વસ્તુ શિથિલ ન હોતું નોંધ્યો. નાટ્યાત્મક વસ્તુ માત્ર ગાદ રીતે સુસ્થિત જ નથી. આ પ્રકારનું વસ્તુ એમાં સરોવારોવાં પાત્રનાં આશિર્વાદો લક્ષણો પર અવલંબન કરે છે અને તેમાંથી વૃદ્ધિ પામે છે અને એના

બદલામાં આ પાત્રો પર પાછી કાંઈક અસર કરે છે. દૂધીમાં, મારા ચારિત્ર્યના કોઈ લક્ષણમાંથી અથવા ક્યાંના પાત્રના ચારિત્ર્યના કોઈ લક્ષણમાંથી કોઈ રીતે ઉદભવતા પ્રસંગો મને અસર કરે અથવા આપણા ભાવિ જીવનને અસર કરે અથવા આપણા ચારિત્ર્યને અસર કરે તેા એથી વસ્તુ બને છે જે નાટ્યાત્મક વસ્તુ છે. નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પાત્ર બનાવ અથવા પ્રસંગને કહે છે અને બનાવ અથવા પ્રસંગ પાત્ર, ચારિત્ર્ય અથવા જીવન પર અસર કરે છે.

આપણે જેનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ તેને કલાની ભાષામાં પ્રયોજન (modification) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રયોજનમાં દરેક કાર્ય અથવા પરિણામ પાત્ર અને પરિસ્થિતિમાં મૂળમત રીતે રહેલાં અને રૂપરૂપ રીતે દેખી શકાતાં કારણોમાંથી ઉદભવે છે. એમાં દરેક કારણને ન્યાય પરિણામ ઉદભવવતું નિરૂપવામાં આવે છે. આ ન્યાય પરિણામ પાત્ર, ચારિત્ર્ય અને પરિસ્થિતિ પર અસર કરે છે. એટલે નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પ્રયોજન પૂરતી રીતે આભિજ્ઞાત પાત્રો હોય છે. એમાં પાત્ર દરેક પ્રયોજનશીલ ન વર્તન કરે છે. નાટ્યાત્મક વસ્તુના પ્રસંગો અથવા ફલ દરેકમાં જોવા જાય છે એમ માનવાની જરૂર નથી. નાટ્યાત્મક વસ્તુના ફલ અથવા પ્રસંગો સગીરી કોટિના યથુ હોય. વસ્તુ કારણ જેવું અથવા પરિણામકર (causative) હોય અને તે છતાં એમાં નાટ્યાત્મક પ્રયોજનનો સિદ્ધાંત હાજર હોય.

૭

દૂધી વાર્તામાં પરાકાષ્ટા બહુ વળતાં, વિશિષ્ટ સ્વભાવાનુસાર, પરિણામબદ્ધ ક્રિયાવાળાં પાત્રો હોવાં જોઈએ. વિશિષ્ટ સ્વભાવાનુસારનાં પાત્રોએ યોજનમાં સદાય આપી હોય તેવા પ્રસંગોમાંથી પરાકાષ્ટા ઉદભવે છે. આ પરાકાષ્ટાને પરિણામે એક અથવા વધારે પાત્રોના વર્તમાન અથવા ભવિષ્યવન પર અનિવાર્ય અસર થાય છે.

પરાકાષ્ટા ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. પરિણામે વસ્તુરચના અતિશય સંજ્ઞાપૂર્વકનું વિધાન યોગી હો છે. વાર્તાનું વસ્તુ શાદ રીતે સુસ્થિત હોવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એ પ્રયોજનની અનુસૂચ્ય નાટ્યાત્મક જરૂરિયાત પ્રમાણે શાદ રીતે સુસ્થિત હોવું જોઈએ. આ નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પરાકાષ્ટાના પ્રસંગ અથવા પરિસ્થિતિમાં બંધ પામતા લાંબા પ્રસંગોની કારમાળા જ ન હોવી જોઈએ. આ નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં એ પરાકાષ્ટાનો પ્રસંગ, દરમ અથવા પરિસ્થિતિ હોવાં જોઈએ. આ પરાકાષ્ટા સરખાતના પ્રાયમિક પ્રસંગો અને સંકીર્ણતાનું પરિણામ હોય છે. આ પ્રાયમિક પ્રસંગો અને સંકીર્ણતાઓ ગૌણ રચાને હોય છે. વાર્તાની સમગ્ર અસર એકાદી ક્યાં વચર અથવા પરાકાષ્ટાની પરિસ્થિતિ અરબજી ક્યાં વચર ને થઈ શકે તેમ હોય તેા આ પ્રાયમિક પ્રસંગોને અથવા સંકીર્ણતાને ક્યાંની દેવામાં આવે છે કારણકે અમુક સમયે અથવા પરાકાષ્ટાના અમુક કાળે પરિણામબદ્ધ ક્રિયાવાળા પાત્રને દર્શાવવા માટે દૂધી વાર્તા સખવામાં આવે છે.

તેથી દૂધી વાર્તાના વસ્તુમાં નીચેની આવરણકતાઓને સ્વીકાર કરવામાં આવે છે:—

(૧) દૂધી વાર્તામાં પરાકાષ્ટાના આવરણક સ્વરૂપને રૂપરૂપ કરવામાં જરૂરી હોય તેટલો જ પ્રાયમિક પ્રસંગ રજુ કરવામાં આવે—એથી વિશેષ નહિ; અને

(૨) પરાકાષ્ટા સર્ગે એવા સ્થિતિ, પ્રસંગ, રવજાવલક્ષણ અથવા ક્રિયા રજુ કરવામાં આવે. આ પરિસ્થિતિ, પ્રસંગ, રવજાવલક્ષણ અથવા ક્રિયાનો ખાસ રીતે વિકાસ કરવામાં આવે છે—એમને પરાકાષ્ટામાંથી પસાર કરી ન્યાય પરિણામે લઈ જવામાં આવે છે. પરિણામ અથવા અંત ન્યાય હોતો નોઈએ; પહેલેથી જ પરિણામ અથવા અંત અનિવાર્ય હોતો નોઈએ એવી આવશ્યકતા નથી.

નાટ્યાત્મક રીતે વર્તતાં પાત્રો પરાકાષ્ટામાં ન્યાય અંતને પામે એ ટૂંકી વાર્તાનો મુખ્ય હેતુ છે. વહેવારમાં આ સિદ્ધાંત ઘણી છૂટ આપે છે. અમુક લેખકો આ સિદ્ધાંતની સમૂળી અવગણના કરે છે; અને તેમ છતાં વાર્તાની સફળતામાં કશોય અવરોધ આવતો નથી એમ જણાય છે. પણ એ હકીકત મૂળમત છે અને યોગ્ય તપાસને પરિણામે આપણને જણાયો કે એવી એક સફળ વાર્તા નથી જેમાં હિરારત કલા તે સિદ્ધાંતની અવગણના કરવામાં આવી હોય. ટૂંકી વાર્તાનો હેતુ એક અસર ઊભી કરવાનો છે; આ અસર પરાકાષ્ટાના સમયમાં આવતી પરિણામજનક ક્રિયાની સહાય વગર થઈ શકે એમ નથી; જે કાંઈ આ જાતની ક્રિયા ઊભી કરે નહિ અથવા અંબીર પરિસ્થિતિ સર્ગે નહિ અથવા એમાંથી અસ્પષ્ટતા દૂર કરે નહિ તેને વસ્તુવિકાસમાં રચાન નથી; અને જે કાંઈ પરિસ્થિતિમાંથી અસ્પષ્ટતા દૂર કરવામાં સહાય આપે અથવા એવી ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવામાં સહાય આપે તેને વસ્તુમાં રચાન છે, પણ પરાકાષ્ટા આશુવામાં સહાયમૂલક માય એટલાં પૂરતું જ રચાન છે.

ટૂંકી વાર્તા જોવામાં જોઈ કલાએ પહેલેલી પરાકાષ્ટાના જ પ્રસંગો અને તરવો રજુ કરવાનું વલણ ધરાવે છે. ટૂંકી વાર્તા અન્ય સર્ગ અનાવશ્યક માંધમિક વાતોને ગોળુ રચાન આપે છે અથવા દબવી કે છે. આ વાત પર આપણે ઓર મૂલ્યો નોઈએ. ટૂંકી વાર્તાની—ટૂંકા નાટકની પણ—આ રીત ફટલી લાક્ષણિક છે એ ફેટલાક સારા વિવેચકોના મત પરથી જણાય છે. એકલી પરાકાષ્ટાને જ રજુ કરવામાં આવે ત્યારે સાચી ટૂંકી વાર્તા લખાય છે એવો મત આ સારા વિવેચકોએ આપ્યો છે. ઉપરોક્ત મત સાચી રીતે સમજવામાં આવે તો ખરો છે; પણ ખુલાસો કરવામાં ન આવે તો એથી એરસમજૂત થવાનો સંભવ છે; કેમકે પરાકાષ્ટા એ શબ્દ અસ્પષ્ટ છે. અમુક સમયે બનાવોમાં અંબીર પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેને આપણે પરાકાષ્ટા લેખી છે, અને આ સમયે એમાંથી એટલો વખત લે કે એમાંથી એટલો વખત લે. પ્રાયમિક ખુલાસાના પ્રસંગને સદાંતરે દબવી દેવાનું વસ્તુમાં ફેટલીક વાર શક્ય હોય છે એ ખરું છે. અંબીર પરિસ્થિતિને જ લગતી ક્રિયા કે વાર્તાલાપ દ્વારા પ્રાયમિક ખુલાસાના પ્રશ્નનો મોત સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે. વળી સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ આદર્શ વસ્તુમાં પ્રાયમિક ખુલાસાના પ્રસંગને દબવી દેવો એ લાક્ષણિક ગણવામાં આવે છે. પણ સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ ઘણી આદર્શ વાતો વહેવારિક દૃષ્ટિએ આદર્શ નથી હોતી અને પ્રાયમિક પ્રસંગ પરાકાષ્ટા સાથે એટલો બધો સુશ્લિષ્ટ હોય છે કે એનું પૂરેપૂરું આખ્યાન કરતું આવશ્યક અને છે. ગાયક મોખાસાની 'નેક્લેસ' નામની ટૂંકી વાર્તામાં પ્રાયમિક વસ્તુ આપણને દશ વરસના ગાળામાંથી પસાર કરાવે છે. અને આ બધા સમય દરમિયાનમાં બધા પરાકાષ્ટાની તૈયારી થઈ રહી હોય છે. વળી પરાકાષ્ટાની બી, પરાકાષ્ટાની ઉચ્ચતમ કોટિ માત્ર એકાદ મિનિટ જેટલો જ સમય લે છે. આ પરાકાષ્ટા એક જ ટૂંકા વાક્યમાં આપણું

સમગ્ર રજુ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક તૈયારી વગરની આ પરાક્રાંટા અંસર વગરની અને કલાત્મક દૃષ્ટિએ ન સમગ્ર તૈયારી બનત. સમસ્ત વાર્તાપ્રવાહ દરમિયાનમાં પાત્રો પરાક્રાંટા બહુ પ્રવાહ કરી રહ્યાં છે; ખરી રીતે ગંભીર સમવાયવિદ્ય વરસના વિસ્તારમાં પધરાયેલ છે. અને તેમ છતાં પ્રાથમિક સર્વ વસ્તુને દબાવવામાં આવ્યું છે અને પરાક્રાંટાની ધડી માન જ રજુ કરવામાં આવી છે એવી બનતી. ટૂંકી વાર્તાના નેત્રિયાવ કે મોપાસાની આ ટૂંકી વાર્તા સંપૂર્ણપણે છે. 'નેકલેસ'ની ટૂંકી વાર્તાનો અભ્યાસ કરવાથી આ વાર્તા સ્પષ્ટ થઈ જશે.

૪

ઝોકીની નાટકની જેમ ટૂંકી વાર્તાની કલાત્મક સજ્જતાનો આધાર એનામો ઉત્પન્ન થતી એક અસર અથવા એક છાપ પર છે. નાટક સિવાયના વાર્તાના બીજા કેઈ પ્રકાર પાસેથી આવી એક અસર અથવા એક છાપ માગવામાં આવતી નથી. અસરની આવી કેન્દ્રિત અદિતીયતામાં ટૂંકી વાર્તાની તાલે બહુ ઝોંઘી નવલકથાઓ અથવા રોમાન્સો અથવા હેતુપ્રાધાન્ય નવલકથાઓ પણ આવી શકે. અમુક પ્રાપ્તમાં આવી અસરકારકતા વાર્તાના દીર્ઘ સ્વરૂપો કેઈ દિવસ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ નથી. કેન્દ્રિત અસર કે છાપની પ્રાપ્તમાં કવિતામાં મધ્ય હિરિક ટૂંકી વાર્તા સાથે સરખાવો શકાય. કારણકે હિરિકનો હેતુ પણ યોગ્યતા મનમાં એક મર્મસ્પર્શી ભિન્ન વલન કરવાનો છે. કથા જુદી જુદી અસરો ઉત્પન્ન કરે અને તેમ છતાં એના હેતુમાં નિષ્ફળ ન બન્ય. 'રીપ વાન વીનકલ'ની વાર્તામાં એક થળે આપણે, રીપની સુસ્વભાવવાળી રખાપટ્ટીથી અસર પામીએ છીએ, બીજી થળે એના સાહસના રહસ્યથી અસર પામીએ છીએ, ત્રીજી થળે એના આશ્ચર્યની કહેણથી અસર પામીએ છીએ. જે વિશે વાચકો એકદમ એકમત થઈ બન્ય એવી એકે અદિતીય અસર એમાં નથી. પણ ટૂંકી વાર્તામાં આવી એક અદિતીય અસર અથવા છાપ ઉદ્ભૂત થતી જ નોંધીએ. ટૂંકી વાર્તામાં એક અસર કે એક છાપ હોય તેના સંપર્કથી અનુભવવા જેટલી સહેલી 'એક અસર' કે 'એક છાપ'ની વ્યાખ્યા નથી.

એક અસર અથવા એક છાપની સારી વહેવારિક કસોટી નીચે પ્રમાણે રજુ કરી શકાય. એક અસર અથવા એક છાપ એક વાક્યમાં નિવેદિત કરી શકાય તેવી હોવી જોઈએ; આ વાક્ય ખૂબ લાંબું ન હોવું જોઈએ. આ વાક્યમાં આલંકારિક એકતાની જરૂરિયાતો પૂરેપૂરી પૂર્ણ થવી જોઈએ. આ વાર્તાને બહુ વધારે સરજતાથી રજુ કરીએ; એક પૂરા વિચારનું નિવેદન એટલે વાક્ય. જો વાર્તાની અસરનો સાર આવા એક વાક્યમાં આપી શકાય તો વાર્તા એકતાવાળી છે એમ માનવામાં આવ્યું નથી. વસ્તુને પણ આવી જ રીતે એક વાક્યમાં બંધવ આપીને અસરની બીજી કસોટી કરી શકાય. વસ્તુ જો એક એકતાવાળા વાક્યમાં રજુ કરી શકાય તો વાર્તા (જે સારી રીતે સચોળિત હોય) સારી એકતાવાળી થાય અને એક. અસરમાં પરિણમે.

૫

એક અસર અથવા એક છાપનો વિચાર કરતી વખતે, "ટૂંકી વાર્તા" "શબ્દમાંના "ટૂંકી" શબ્દનો વિચાર કરવો જોઈએ, ટૂંકી આ શું? બહુ ટૂંકી વાર્તાઓ માન હજાર,

પંદરસો કે બે હજાર શબ્દોની બનેલી હોય છે (વધારે ટૂંકી વાર્તાઓ સાહિત્યિક ગ્રંથમાં મોળી હોય છે). બીજી બાજુ જોવા બેઠાએ તો આઠ હજાર કે દસ હજાર શબ્દોની કે એથી વધારે શબ્દોની વાર્તાઓ તંત્રી મહાકથો તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે. ચાલીસ હજાર કે એથી વધારે શબ્દોમાં મૂર્ત યતી વાર્તાને યોગ્ય રીતે ટૂંકી વાર્તા કહેવામાં આવે— સિવાય કે બીજી રીતે એ આ ટૂંકી વાર્તાને આવશ્યક સ્વરૂપસહજો પુરાવતી હોય.

અરી વાત એમ છે કે ટૂંકી વાર્તાએ ખાસ કરીને ટૂંકી જ ચંતુ ભોજ્યે એવું કશું નથી. સામાન્ય રીતે ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી હોય છે કેમકે ઉપર આપણે વર્ણવી મળ્યા હોય તે એક અસર અથવા એક છાપ પાડવાને એ મથે છે. નાટક સાથે એની સરખામણી કરી એક વાર ઉપયોગી માલૂમ પડશે. ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકી નાટક બંન્ને નજીક છે. ગાદ રીતે સુશ્લિષ્ટ નાટક પણ ત્રણ કલાકે નોર્મલ રાકતું મુકેલ બને છે. આજે વલણ સમયને બે કલાક અથવા તેની આસપાસમાં રાખવાનું છે કેમકે લાંબા સમયને પરિણામે પ્રેક્ષકા પરની અસર અથવા છાપ મંદ બની જવાને સંભવ છે. જોટલા સમય મુખીમાં પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચી રાખી શકાય તેટલા સમયમાં એની અસર અથવા છાપ પડી જાય એવી રીતે નાટકને સંયોજવામાં આવે છે. બે અંકી કે ત્રણ-અંકી નાટક લે તેના કરતાં ઘણા ઓછા સમય એકાંકી નાટક સાધારણ રીતે લે છે. અને એકાંકી નાટક સરખામણીએ વધારે એકત્વવાળી અસર પાડે છે એમ જોવામાં આવેલું છે. (આ વધારે એકત્વવાળી અસર પાડે છે એનો અર્થ એવો તો નથી જ કરવાનો કે એ વધારે ઊંડી અસર અનિવાર્ય રીતે પાડે છે.)

ટૂંકી વાર્તાના ટૂંકાણુ માટેનું કારણ આપણને આ હકીકતમાં મળી આવે છે. એ એક જ એક વાંચી લેવા માટે યોગ્ય છે. એ અંતરાય અવરોધ વગર વાંચી લેવાની છે, સમગ્ર રીતે ધ્યાનમાં ઉતારવાની છે, સમજવાની છે અને અનુભવવાની છે. ટૂંકી વાર્તાનું વાચનમાં અંતરાય આવે તો ક્યનતી અસર વિહીન થઈ જાય છે. ક્યનતો જાદુ જતો રહે છે. ટૂંકી વાર્તા એક એકાગ્ર વાચનમાં પૂરી થઈ જાય તેના કરતાં વિશેષ લાંબી નથી હોતી.

શાંખામાં લાંબી અને ટૂંકામાં ટૂંકી વાર્તા (આસો શબ્દો તો આઠ હજાર કે દસ હજાર અને કોઠે કોઠે વાર તો પંદર હજાર શબ્દોની વાર્તા તંત્રીઓ તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે) વચ્ચે રહેલી વિશાળ મર્યાદાનાં બે કારણ આપી શકાય. અત્યુક્ત શબ્દો વધારે શબ્દ મુખી ધ્યાન કેન્દ્રિય રાખવાની સક્રિય ધણી વાચકોમાં હોતી નથી. પાંચ હજાર કે આઠ હજાર શબ્દોની વાર્તા એમની શક્તિની બહાર હોય છે. અત્યુક્ત જ દાખલાઓમાં પંદર સો, બે હજાર અથવા પરમીસ સો શબ્દોમાં વસ્તુનો પૂરતો વિકાસ અથવા કથા વિષયની પૂરતી રજુઆત થઈ શકે છે. ઘણા દાખલાઓમાં વસ્તુના પૂરતા વિકાસ કે કથા વિષયની પૂરતી રજુઆત માટે એથી આઠ ગણા કે દસ ગણા શબ્દ જોઈએ છે. ટૂંકી વાર્તામાં સંકોચન (compression) પર બાર મૂકવામાં આવે છે તેથી અગ્વાસીએ આકરસ્તે કિતરો જવાની જરૂર નથી. ટૂંકી વાર્તામાં સંકોચનની જરૂર છે જ. ટૂંકી વાર્તામાં સાવ સંક્ષિપ્તતા હોવી જોઈએ એવો એનો અર્થ નથી. પૂરતી રજુઆત આવશ્યક છે. ને એક અસર અથવા એક છાપ જગાવતી હોય તો સંક્ષિપ્તતા આવશ્યક નથી. સુશિષ્ટિત વાચક ચાલીસ હજાર કે પચાસ હજાર શબ્દોની ગાદ રીતે સુશ્લિષ્ટ વાર્તા એકી બેકે વાંચી જાય અને તે સાથે એમાંથી એક પ્રધાન અસર કે છાપ અનુભવે એવાં દળાનંતો પણ મળી આવે એમ છે.

* અંગ્રેજ વિવેચનશાસ્ત્રી હથથામ ક્રવામાં આપ્યો છે. ખાસ કરીને Menon's 'Short Stories in the Making' માં.

હિંદ ગરીબ કેમ થયું ?

મૂળ લેખક : ૨૧૦ રમેશચંદ્ર દત્ત
સંલેખકાર : વિદુલદાસ ડોઠારી

ઉત્તર હિંદની જમાખંધી [૧૯૯૫ થી ૧૯૫૩]

૧૯૯૫માં કાઠીના રાજ્યએ પોતાના કુટુંબ માટે થોડી જમીન રાખીને રાજ્યની બાકીની જમીન પરના તમામ દસ અંકોએ સોંપી દીધા. કારણ પછી તે વખતના મુખ્યમંત્રી જનરલ સર જોન યોરે લંગલમ ખેડાણના ધોરણે ત્યાં કાપમી જમાખંધી દાખલ કરી. છ વરસ પછી બીજાના નવાએ અલ્લાહાબાદ અને બીજા પ્રતિ, 'સોંપાયેલા પ્રાંતો' તરીકે જાણખાય છે તે, કંપનીને સોંપ્યા. હોર્સ વેમેસ્ટી તે વખતે મુખ્યમંત્રી જનરલ હતો. તેણે પોતાના ભાઈ હેનરી વેમેસ્ટીને તે પ્રાંતનો વહીવટ સોંપ્યો અને જમાખંધીનું કામ પણ સોંપ્યું. તેણે પણ વરસ માટે મહેસૂલ નક્કી કર્યું. તે પણ વરસમાં મહેસૂલ ૩૦૬૫ વખતે નીચેના આંકડા ખતાવે છે:—

નવાખના વખતમાં મહેસૂલ રૂ. ૧૩,૫૨૩,૨૭૪

કંપનીનું જાતલ ૧ લાખ ૧૫,૬૧૬,૬૨૭

" " ૨ લાખ " ૧૬,૧૬૨,૭૮૬

" " ૩ લાખ " ૧૬,૮૨૩,૦૧૩

એટલે કે નવાખના રાજ્ય કરતાં પણ વરસમાં લગભગ ૩૩ લાખ રૂપિયા મહેસૂલ વધ્યું. મહેસૂલનું વિશેષ વધારું એ હતું કે તે કમકામથી વસૂલ કરવામાં આવતું હતું. ભારે નવાખના વખતમાં પાંચ તરફ નજર રાખીને વસૂલાત થતી હતી. આથી એક કલેક્ટરે કંપનીના મહેસૂલને 'વધારા પડતી હાડમરી ઉપજવતું અને વસૂલાતની કમકામવાળું' મણાવ્યું હતું.

આવી કમકામ હતી કેસ વરસમાં જમાખંધી કામ કરવાનું વચન આપેલું હતું એ તેમાં ચારું તરફ હતું.

૧૮૦૩માં જમના અને મંગા વચ્ચેનો પ્રશ્ન જે 'અલાયેલા પ્રતિ' તરીકે જાણખાય છે તે કંપનીના હાથમાં આવ્યો. ત્યાં પણ ઉપર પ્રમાણે દસ વરસ પછી કાપમી જમાખંધી દાખલ કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું. પણ એટલી યરત ઉમેરી કે અવરથાપક મંજૂરી સંમતિ દશે તે તેમ મશે.

૧૮૦૪માં ઉત્તર હિંદમાં સખત કુશળ પામ્યો અને તેથી સરકારને મહેસૂલમાં ભારે સહત આવરી પડી. કારણ સોનિ મરાઠા સાથેની લાઈઝેન્સ અને ખાકરી જમીન મહેસૂલથી વસૂલ થતા હતા. આ દિવસે જોકે જમાખંધીના તપાસણી કરવા ૧૮૦૭માં એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું. તેણે સામાન્ય રીતે કાપમી જમાખંધીના લાભો માન્ય રાખ્યા. પરંતુ સરકારને આવાનો મોટો ભોગ આપવો પડે તે કમથી તેણે ઉપરના પ્રતિમાં સરત કાપમી જમાખંધી દાખલ કરવાની જાણમણ ન કરી. અત્યાર સુધી આ વિભાગમાં કાપમી

જમાવણી દાખલ કરવા માટે વખતોવખત વચન આપાયેલાં હતાં અને અમુક વખત પછી તેનો નક્કી અમલ કરવાનું સરકારે સ્વીકાર્યું હતું પણ મહેસૂલના લેખે ઉપર પ્રમાણે પહેલો વખત કાયમી જમાવણી વિરુદ્ધ સર નીકળ્યો. અર્થાત્ જનરલ હોર્ડ મિન્ટો અને તેની સમિતિના સભ્યોએ મૂળ વચનોને વળગી રહેવા કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને લખ્યું. એક સભ્ય કાલણુકે મહેસૂલો કમીશનને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે '૧૮૦૨ અને ૧૮૦૫ની બંહે-રાનો પ્રમાણે અમુક મુદત પોતા જાદ કાયમી જમાવણી દાખલ કરવા સરકાર બંધાયેલી છે...આની રીતે ગંભીરતાપૂર્વક આપેલું વચન સરકાર તોડી શકે નહિ. તેમ માય તે તે લોકોને વિશ્વાસ યુક્તાની ખેસે...કાયમી જમાવણીનું કાનું પરિણામ બંગાળમાં જોઈ શકાય છે. ત્યાં લોકોની વધતી જતી આગાહી એ ખેસક કાયમી જમાવણીનું પરિણામ છે...તેથી હું કોઈ તરંગી દલીલ કરવાને બદલે બંગાળનો અનુભવ ખ્યાનમાં લેવા વિનંતિ કરું છું.'

હોર્ડ મિન્ટોએ પણ આ નોંધતી સાથે ઉમેર્યું : 'આને સમગ્ર બંધા કમળો પર પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી મને પૂરેપૂરો સંતોષ થયો છે કે કાયમી જમાવણીની નીતિ યોગ્ય છે અને તે તરત જ દાખલ કરવાની જરૂર છે.'

પણ કંપનીના વ્યવસ્થાપકોએ પોતાનો નિર્ણય કરો લીધો હતો. પૈસાની વાત આવે ત્યાં તે નમતું આપવા તૈયાર નહોતા. તેમની નીતિ 'વધારેમાં વધારે આવક કરવા માટે ખેડૂતો પાસેથી વધારેમાં વધારે મહેસૂલ નીચોવી લેવાની હતી.'

વ્યવસ્થાપકોએ કાયમી જમાવણીની વાત છોડી દેવા કુદમ કર્યો. આથી મિન્ટોને આશ્ચર્ય થયો. પણ તેનું શું વળે? કંપનીના જવાબદાર અમલદારોએ લોકોને વખતોવખત આપેલાં વચનોની કંઈ કિંમત ન રહી.

૧૮૧૭માં મિન્ટોએ હિંદ હાલતાં પહેલાં કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને ફરીથી લખ્યું કે, 'કાયમી જમાવણી કરવાથી સરકારની આવકનો કંઈ ભોગ આપવો પડે તેમ નથી. એકમ રમીયે પણ જમીનની સુધારણાની દૃષ્ટિએ, મહેસૂલ વખતો વખત બદલાયા કરે તે નીતિને વળોડી કાઢી છે...જે મુરાબ્બતો હેતુ લોકોની રિયાત સુધારવાનો હોય તેા અમારી એ દૃઢ પ્રતિતિ યથા છે કે કાયમી જમાવણીથી એ જોટલું જલદીથી અને અસરકારક થશે તેટલું ખીજા કશાથી નહિ થાય.'

હિંદના સર્વોપરી અધિકારીએ આમ લખવા છતાં વ્યવસ્થાપકો મક્કમ રહ્યા. મિન્ટોના ગયા પછી આ નક્કી કરવાનું કામ હોર્ડ હેરડીંગ્સના હાથમાં આવ્યું. સરકારે નીચેલાં જોડાંની અભિપ્રાય આપ્યો કે અમારે અમારો ચોક્કસ નિર્ણય જણાવવો જ જોઈએ કે ઉત્તર હિંદના આ પ્રાંતોમાં જે કાયમી જમાવણી દાખલ કરવામાં લીધા કરવામાં આવશે તેા બ્રિટિશ સરકારના દિતને ખારેમાં ખારે તુકસાન થશે...અમારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે સરકારે આપેલાં ગંભીર વચનો પ્રમાણે કાયમી જમાવણી દાખલ કર્યા સિવાય ખીજા કશાથી જમીનદારોને સંતોષ નહિ થાય.'

૧૮૧૯માં કંપની સરકારની નોકરીમાં લાખો સમય સેવા કર્યા પછી નિવૃત્ત થતા મિ. ડોક્સનેડે આ વિષય ઉપર પોતાનું મન કાલખ્યું હતું અને ઉપરના જેવા જ વિચારો દર્શાવ્યા હતા. સર એકબાં કાલણુક નામના ખીજા એક નામકિત અમલદારે જેણે ૪૨ વરસ સુધી

કંપનીની નોકરી કરી હતી, તેણે પૈસ્ય નિરુપ થતાં પોતાના વિચારો દર્શાવવાની તક લીધી હતી. તેના જણાવ્યા પ્રમાણે અલ્લાહાબાદની આબુજાલુના પ્રતિભા નીચે પ્રમાણે મહેસૂલ વધ્યું હતું :-

૧૮૦૭	પૌંડ	૨,૧૫,૩૯૬
૧૮૧૧	"	૨,૭૪૧,૭૨૮
૧૮૧૮	"	૩,૨૬૨,૭૬૬

એટલે કે ૧૧- વરસમાં લગભગ ૧૨ લાખ પૌંડ વધ્યા. તે વખતના હાલે ૧૨૦ લાખ રૂપિયા થયા. દર વરસે ૧૧ લાખ રૂપિયા વધ્યા.

આમ વધતી જતી મહેસૂલને જાણે મર્યાદિત મહેસૂલ નક્કી કરવાની કોણજીએ ખાસ ધ્યાન દર્શાવી હતી અને એમ જો ચાલે તે અમલદાર તરીકે જતાં જતાં એક સાત કામ કર્યાં પોતાને સતોષ થશે એમ તેણે જણાવ્યું હતું. આવા મોટા અમલદારોના અભિપ્રાયોથી સત્કાર થઈને હોડા દેરીએ અવરજાવકોને હેવટની વિનંતી કરીને જણાવ્યું કે 'અમારા એ સર્વાનુમતે અભિપ્રાય છે કે કામથી જમાનધીની પદતિ એ ઉત્તર હિંદના પ્રાન્તોમાં લાખલ કરી દેવી જોઈએ. મહેસૂલની રકમ દરેક ઉત્તર માટે કાલથી કરાવેલી હોય અથવા તે અમુક નક્કી દર પ્રમાણે મહેસૂલ નક્કી થવું હોય. અને તે પદતિ હોય, પૈસ્ય કામની જમાનધી લાખલ કરવી જોઈએ.'

આના જવાબમાં વેપારી કંપનીના અવરજાવકોએ દુકમ હોડાચો કે 'અમારે લખને કરીથી ખાસ ચેતવણી આપવી જોઈએ કે તમે જે સર્વાનુમતે અભિપ્રાય આપ્યો છે તેને અને સ્વીકારવા તૈયાર નહો...અમે એમ ધ્રુમજીએ જીએ કે તમે એવું કંઈ નહિ કરી બેસો નેથી બવિધમાં જમાનધી કામની યશે એવી લોકોના મનમાં ખાસા બધાય.'

આ પગબળદાર અને ચોટાપાટો દરમિયાન ૧૮૧૬માં મહેસૂલી મંત્રણના મંત્રી હોડિલ મેકેન્ડીએ એક નવી યોજના સૂચવી. તે મદાસવારી તરીકે જોગબાય છે. તે અનુસાર કામના મુખ્ય માણસ લગભગ દરેક મહેસૂલ નક્કી કરવાનું હતું અને તેની આશરે ઉપરાવવાનું હતું. કલેક્ટરના રજિસ્ટરમાં લગભગરનું નામ તે ગામનું મહેસૂલ ભરનાર તરીકે નોંધવાનું હતું. આ પદતિમાં સાંપના ૮૩ ટકા મહેસૂલ તરીકે લઈ ચકાસ એમ હતું. ૧૨૦૦ રૂપિયાની સાંધ આવવી હોય તે સરકાર રૂ. ૧૦૦૦ સુધી લઈ ચકે. અને રૂ. ૨૦૦ જમીનદારને રહે. જમીનદારને રૂ. ૨૦૦ કરતાં વધારે મળતા હોય તે સિવાય મહેસૂલ વધારવું નહિ એવી સામાન્ય સમજણ હતી.

આમાં ઉદારતા કે દયા નહોતી. મહેસૂલમાં જમીનની બધી સાંધ, પસકાઈ જતા હયગી જમીનદારો અને ખેડૂતો અને જરીય થયા. ધન વધારવાનું અને લોકોની રિયતિ સુધારવાનું કામ અચકચ ધઈ પડ્યું. બવિધમાં રાજ્યના માગણીની કંઈ મર્યાદા આંકવામાં આવી નહિ. આવી કસકાઈના પરિણામે તે યોજના યોગ્ય વખતમાં પડી જાયી.

છેલ્લે, ૧૮૩૩માં હોડા વિલિયમ બેન્ડીકે લોકોને કંઈક સહત આપી. તે ૧૮૨૮ માં મતનર જનરલ થઈને આપ્યો. ત્યાર પછી તેણે ઉત્તર હિંદમાં મુસાદરી કરીને ત્યાંની જમાનધીને બંને ત્રણ મુદ્દોને નિર્દેશ કર્યો:

- ૧ એંતોને જમીન સુધારવા હિંતજન થયે તે માટે લાંબી મુદતના પટા કરી આપવા;
- ૨ તેમને ખેતીમાંથી કંઈક બચત રહે તે માટે મહેસૂલ માફકસરતું કરાવતું; અને
- ૩ ગ્રામ સંસ્થાઓને ટકાવી રાખવી.

જીજી મુદ્દાને અંગે તેની કાઉન્સિલના એક સભ્ય સર ચાર્લ્સ મેટકલ્ફ જોરપૂર્વક બહા-મણુ કરી હતી. તેણે લખ્યું હતું કે ‘ગ્રામ સંસ્થાઓ તો નાનકડી સ્વરાજ સંસ્થાઓ છે. તેમાં લોકો બહારના બંધનોથી લગભગ સ્વતંત્ર છે. જ્યાં બધું અટકી પડે ત્યાં એમનું કામ ચાલે છે. એક રાત્રી જાગ્યું અને બીજું આવે; કાન્તિ ચાલે અને પૂરી થાય; હિંદુ કે મહાજન, મોગલ કે મરાઠા, સીખ કે અંગ્રેજ કોઈપણ રાજ તરીકે આવે તે જાય; પણ ગ્રામ સંસ્થાઓ તેની તે રહે છે. તોફાનના વખતમાં લોકો હથિયાર સજે છે અને પોતાનું રક્ષણ કરે છે. કોઈ દુશ્મનનું લશ્કર ગામ પાસેથી પસાર થતું હોય તો લોકો પોતાનાં ઘેરને વાઘામાં પૂરી રાખે છે અને દુશ્મનને જીંદગી, વગર પસાર થવા દે છે. પોતાને લૂંટી લેવામાં આવશે અને સામા થવાથી ટકો ચકાવ તેવું નથી એમ લાગે તો પોતાના સંઘવાળા-કોઈ દુરના ગામમાં લાગી જાય અને તોફાન પૂરું થાય ત્યારે પાછા આવીને પહેલાંની માફક પોતાના ઘંઘા શરૂ કરે.....આવી સંમિલિત સંસ્થાઓને લીધે હિંદના લોકો કાન્તિઓ અને ફેરફારમાં ટકી રહ્યા છે. હું ધન્યું છું કે આ સંસ્થાઓને કદી વીણેરી નાખવી નહિ, અને તેવું કંઈ પણ કરવું નહિ. ફિયતવારી પદ્ધતિમાં ગામડાને બદલે વ્યક્તિગત એકલ સાથે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવે છે તેમાં ગ્રામ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મૂકવામાં આવે છે. માટે હું તે બધે શખલ કરવાના મતની નથી.’

પણ સરકાર પોતાનું જમાબંધીનું ધોરણ બદલ્યું નહિ. વ્યક્તિગત મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવ્યું અને ન્યાયનું, વહીવટી બધું કામ ગામના આગેવાનોનાં હાથમાંથી હાથને સરકારી અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું. આ રીતે ગ્રામ સંસ્થાનું મુજબ ખેંચી લેવામાં આવ્યું એટલે તે અદરશ થઈ. આવી સંસ્થા જે દિંદોમાં દુનિયાના બધા દેશો કરતાં સૌથી પહેલાં શરૂ થઈ અને સૌથી વધારે આસી તેનો અંત લાવવામાં આવ્યો. તે આ દેશમાં સિટિશ અમલનું વધારેમાં વધારે દુઃખદ પરિણામ છે.

બેન્ડીક કે મેટકલ્ફ કોઈ ગ્રામ સંસ્થાઓને બચાવી શક્યું નહિ. પણ તેમના પ્રયત્નોથી મહેસૂલની આકરણી કંઈક ઓછી થઈ. મહેસૂલ સાંચના જે લેવાનું હતું. આ બધું નક્કી કરવાનું કામ ડોનલ્ડ આર્ટીન બર્ડ નામના અમલદારના લાગે આવ્યું. તે ઉપર હિંદની જમાબંધીને જનક ગણાય છે. તે પહેલાં ન્યાયખાતામાં હતો. તેને પોતાના વિચારોનો અમલ કરવાની તક મળી તેથી તેણે ખુશીથી એ કામ લીધું. તેની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઓખા પ્રદેશ માટે મહેસૂલનો આંકડો નક્કી કરીને પછી તે પ્રદેશના દરેક ગાંચ માટે આંકડો નક્કી કરવામાં આવતો. ગામ લોકોને તે જાણત પોતાના વાંધા રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવતી. તેઓ આવતા, આક તજે ભેગા થતા અને અંદર અંદર મસજત કરીને પોતાનો વિચાર દર્શાવતા. છેવટે દલેકટર પોતાને ઠીક લાગે તેમ નક્કી કરી લેતા. ગામ લોકોને કંઈ પણ પૂછ્યા વગર નક્કી કરવું એના કરતાં આ પદ્ધતિ સારી હતી.

(મણુ)

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દષ્ટિપૂર્ત જ્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તકે ૩૭

ફાગણ-ચૈત્ર : ૨૦૦૦

અંકે ૫-૬

વિરોધોના સમન્વય

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

મનુષ્યના પોતામાં અનેક વિરોધી તત્ત્વો રહેલાં છે તથાપિ એ સમૂહને સત્ય પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એને જે કહેવાનું છે તે એક વાક્યમાં એ દર્શાવી શકેલો નથી. તેથી એ બીજું વાક્ય વાપરી કહેવાનું કોય તે કહે છે. એની ભુદ્ધિમાં પણ સમન્ન જોવાની શક્તિ નથી. આ વિષય પરમાત્મદષ્ટિથી જોતાં જેવું દેખાય તે આપણે કહી શકીએ તેમ નથી. આપણું દષ્ટિબિન્દુ રાખીને આપણે કહી શકીએ, પરંતુ વસ્તુવિષયિતિ જે તેની વાણી આપણા મુખમાંથી નીકળી શકતી નથી. ત્યારે ઉપાય શી ? એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે જીવતાં વચનો મૂકી મૂકી સત્ય દર્શાવવા પ્રયત્ન કરવો. આ માર્ગ જ સ્વપને પૂર્ણપણે પ્રકટ કરવા પરસ્પર વિરોધી વચનો ઉચ્ચારાય છે અને થઈ એક એકથી જીવતાં વચનોને એક બીજા સાથે મેળવીને એના અવિરોધ અથવા સમન્વય સધાય છે. સત્યદર્શનની આ આપણી પ્રાચીન આર્થપદ્ધતિ છે.

સત્યદર્શનના આ સિદ્ધાન્તને આપણો દેસ પ્રાચીનકાળથી અનુસરતો આવ્યો છે. આ આર્થસિદ્ધાન્ત ઉપનિષદથી માંડીને શ્રીકૃષ્ણના ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશદ્વારા, ગીતમણુકના મધ્યમ પ્રતિપદાના માર્ગદ્વારા અને નૈનધર્મના રચાદ્વારા વા અનેકાન્તરાદ્વારા આપણા ધર્મમાં જોતરી આવેલ છે. પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં પણ ઝેરિસ્ટોટલના ‘સુવર્ણ મધ્યમ’ માને ‘Golden Mean’ના સિદ્ધાન્તમાં, જર્મન તત્ત્વજ્ઞ હેન્ટના Antinomies માને વિરોધો અને તેના સમન્વયના સિદ્ધાન્તમાં, અને ફ્રેગલની તત્ત્વદર્શનની ત્રણ શ્રુતિકાની પદ્ધતિ : થીસિસ (Thesis), પ્રતિવાદ (Antithesis) અને સમન્વય (Synthesis) માં એ જ સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થાય છે. આમ જુદા જુદા તત્ત્વવિચારોને સમન્વય આપણા ઇતિહાસમાં થી રીતે થયો છે અર્થાત્ અનેકતામાં એકતા થી રીતે જોવામાં આવી છે કે મૂલ્યો જીવતાં મૂલ્ય-પરિવર્તન કેમ-સિદ્ધ થયું છે તે યથાશક્તિ સમજવા ચોક્કસ બન કરીએ.

એક મહાન વિરોધ જે ઉપનિષદો અને પુરાણોમાં પ્રવર્તે છે તે દેવાસુરસંઘામ. દેવદાસસંઘામ કેમ-સિદ્ધ થયું છે, “જ્યાજ્ઞ યજ્ઞાવલ્ક્યો જેજ્ઞાપુષ્પાત્તઃ” કનધિસાં એ દેવા વ્યાવલ્ક્ય બન્યા : ” અર્થાત્ દેવો અને અસુરો અને પ્રજાપતિના સંતાનો છે; એમાં અસુરો મોટા અને દેવો નાના છે, આ અસુરો તે પ્રકૃતિ અને દેવો તે નીતિ છે. પ્રકૃતિ અને નીતિ વચ્ચે મનુષ્યના અન્તરમાં અને ઇતિહાસમાં જાતલ મુઠ્ઠા ચાલ્યા કરે છે. પ્રકૃતિ

અર્થાત્ અસુશોનું વલણ 'સ્વાર્થ', સખ અને વિલાસ પ્રત્યે છે અને નીતિ અર્થાત્ દેવોનું વલણ પરમાર્થ, કર્મવ્ય અને સંયમ પ્રત્યે છે. આ બંને મહાન શક્તિઓનો સમન્વય કાણુ કરે છે એ બંને કરતાં અધિક હોય અને બંનેને પોતામાં સંમિશ્રી શકે અને એમાં બંને અવિરોધથી રહી શકે તેવી કોઈ મહાન શક્તિ, આ મહાન શક્તિ, તે પ્રજાપતિ રૂપ પરમાત્મા એ નીતિ અને પ્રકૃતિ કે સારા ખોટા ઉભયમાં પરીવાસોદ્ધ પરમ તત્ત્વ છે અને એ ઉભય કરતાં અધિક છે, અને ઉભય સંગ્રાહક છે અર્થાત્ એમાં બંને એક સાથે મળીને રહી શકે છે.

એક બીજો મહાન વિશેષ એ અતિપ્રાચીન કાળથી સાક્ષતો આવે છે તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અર્થાત્ Work અને Leisureનો વિશેષ. પ્રવૃત્તિમાં અને નિવૃત્તિમાં બંને જુના માર્ગો છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંધવા કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો હોઈને બંને વચ્ચે વિશેષ દેખાય છે. બંનેને છૂટા પાડવાથી મનુષ્યજીવનની રૂબી કચ્છતા ઉપસા થાય છે તે મનુષ્યજીવનના અનુભવી મહાન કવિ શેક્સ્પીઅરે હેમ્લેટ અને ઓથેલો નામનાં એનાં બે નાટકોમાં બહુ કુશળતાથી દર્શાવ્યું છે. રજાસંક્રામમાં બે લોકોની જેમ બે જુદી જુદી જાવણીઓ હોય તેમ જ્ઞાન અને કર્મની જુદી જાવણીઓ રાખવાથી કોઈને લાગા થયો જડપણ નથી. કર્મનો નિષેધ કરીને અર્થાત્ કર્મમાંને બંધ કરીને કેવળ જ્ઞાન જ રાખવું એનો અર્થ તો એ થયો કે માત્ર 'અસ્તી' અને દ્રશ્ય 'પુરુષ' જ રહ્યો અને પ્રકૃતિનો નિષેધ થયો. આનું પરિણામ હેમ્લેટની પેઠે નિર્વેદમાં આવે કે આપણા આવા-ઓની પેઠે આજીવનમાં આવે. દલે બીજને છોડા એ જ્ઞાન તેને નિષેધ કરીને, માત્ર કર્મને જ રાખીએ તો 'પુરુષ'નો નિષેધ થયો કહેવાય. અને આત્મા અથવા ચેતન્યના નિષેધથી કેવળ જડ પ્રકૃતિની ક્રિયા જ આણુ રહે. પરિણામે ઓથેલોની પેઠે જીવન અજ્ઞાનરૂપી અન્ધ-કારથી જીવાઈ બંધ અને જીવનમાં જડવાદ અને નાસ્તિકતા એવાં તરફ વિસ્તાર પામે. જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય પ્રકૃતિ કે પુરુષ બંનેમાંથી એકનો નિષેધ કરીને સાધી શકાય નહિ પરંતુ બગવદ્ગીતા કહે છે તેમ બંનેનો સમન્વય પરમાત્માની વિદ્યાળતામાં કરીને જ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ જોવી, એ જ ખરી જ્ઞાનની દૃષ્ટિ છે. કર્મ અને જ્ઞાનનો આ સમન્વય આપણાં કરોને પરમાત્મા સાથે જોડવાથી અર્થાત્ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બાધ ન આવે એવી રીતે કર્મ કરવાથી થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, હિંસાચક્ષમાં બહુ સ્વર્ગે જશે એમ માર્ગિક ક્રિયા માની એ યદ્ય કરવામાં આવતો, પરંતુ કેટલાકને હિંસા એ પાપ છે એમ લાગ્યું અને નક્કરને બદલે લોહિ-કાંચર-ની યજ્ઞમાં સ્થાપના કરી. નારક કહે છે કે હિંસા એ સાચો યજ્ઞ ન-હોઈ શકે અને જુદા બગવાને તો એટલે જુદી કહ્યું કે હિંસાની કલ્પના દરથી એ પણ ઘેર પાપ છે. આમ જ્ઞાનનું કિરણ-Small Voice-કહે તે પ્રમાણે કરવું એમાં જ જ્ઞાનકર્મનો સમન્વય છે. હરપથી શુદ્ધિ માટે તો જ અલુક કાર્ય બની શકે છે અને આવી શુભ વિચારોથી કરેલાં સારાં કર્યોવડે એક શક્તિ બધાય છે જે સર્વકૃતિને શુભ વલણ આપે છે અને જેથી મનુષ્યમાત્રને લાજ થાય છે.

એક ત્રીજો મહાન વિશેષ તે પુરુષાર્થ અને લાવિને છે. પુરુષાર્થ અને લાવિ બંને વિશેષો આપણામાં એકત્ર થાય છે. આપણાથી મુખ્યત્વે કે અનિચ્છાએ અનેક આરીરિક ક્રિયાઓ થઈ જાય છે. કેવળ પ્રકૃતિને વશ થઈને અલુક ક્રિયાઓ થાય છે અને એમાં નીતિ

અનીતિનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો જ નથી. લાખલા તરીકે, મનુષ્ય નદીના પૂરમાં ખેંચાઈ છે અથવા માર્ગે ચાલતાં એને પગમાં બાવળનો કાંટો વાગે છે અથવા ઠેસ વાગે છે અને પડી જાય છે. આવાં કર્મોમાં પુરુષાર્થ કે પાપપુણ્યના બેદને માટે અવકાશ રહેતો નથી. માત્ર જે કર્મોમાં આપણી ઇચ્છાનો પ્રશ્ન થાય છે ત્યાં જ ત્રૈતિક તત્ત્વ આવે છે અને પાપપુણ્યની જવાબદારી આપણાં માથે રહે છે.

અલ્પજ્ઞ, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણે મુળો સરવ, રજસુ અને તમસને આપણે સર્વે અધીન છીએ પણ એમાં ન્યૂનાધિકતા બાજુ આપણે કરી શકીએ છીએ. અનેક કર્મો કરવાથી આપણે એક પ્રકારની ટેવ બનાવ છે. ટેવ કરવામાં પહેલું દૃષ્ટાન્ત સ્વવચ છે—પુરુષાર્થને અધીન છે પછી પરવચ છે—અર્થાત્ બાવિ અને છે. * Habit is second nature. તથાપિ એક છિદ્ર હંમેશાં ખુલ્લું રહે છે. સુધારાને આટલે દબેલા અવકાશ છે. કાઈ સદૃશ્ય મળે તો ખરાબ અથવા સારાનો ટેવો પણ સુધરી શકે છે. ટેવોથી વાસ્તવિક વધે છે એટલે મનુષ્ય અવશ-પરવચ-ટેવોને વચ માય છે. તો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાની શક્તિ જતી નથી. બાબાસચી-નિત્યની ટેવથી-પ્રકૃતિની મુદ્રા ફરી જાય છે અને અદ્વૈતના સામર્થ્યથી અનન્દમાં રહેતા રીનાનને પરાભવ થાય છે. પ્રકૃતિના મુળો પણ આપણા સ્વભાવથી આપણે ઉત્પન્ન કરેલા છે. એમને વધારવાની વાત પણ આપણા હાથની છે. લાગવડીયાના કહે છે તેમ, આપણે સ્વાતન્ત્ર્ય freedom of will રાખવું જોઈએ. આપણી ટેવ ફેરવવાને માટે આપણે સ્વતંત્ર છીએ.

વસ્તુતઃ આપણા સર્જના અન્તરમાં ધ્વિર વસેલો છે: 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति'. અને દાનનાં કિરણો આપણા અન્તરમાં ફેંક્યાં કરે છે. મનુષ્યભાવને સરવનું કિરણ જરૂર આવે છે. પાપીને-ફુલને પણ એ આવે છે-ગાયત્રી, મેઝમેથ અને શેતાનને પણ એ આવે છે. ત્યારે સરવનું કિરણ પડે તે વખતે એ કિરણને આપણે પકડી લેવું જોઈએ અને એનો દહતાપી, ત્વરાપી અને નિશ્ચિત રૂપમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ એ સરવનું-ચાલનું-કિરણ ફરી ફરીને લાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણા અભ્યાસથી-ઉપનિષદો કે રામાયણ કે બામવત કે તુલસીકૃત રામાયણ અથવા વાઙ્મય-ટેનિસનાં કાચોના અધ્યયન દ્વારા જોઈ બાવનાઓનો આપણે સંકાર કરીએ તો આપણે અવશ્ય ધોમે ધોમે જીએ મહોએ.

આમ પ્રજ્ઞમાં વિશ્વાસથી અને જોઈ બાવનાઓના વારંવાર સ્વીકારથી બાવિરૂપ બનેલી આપણી ટેવોને આપણે ફેરવી શકીએ. 'પુરુષાર્થ' અને બાવિનું દન્ડ આમ પૂરમા-તોના ન્યાયના સાક્ષાત્-અનુભવમાં સમન્વિત થાય છે. "

હવે સત્ય અને પ્રેમનાં એ અર્ધોગો ઉપર આવીએ. સત્યનિષ્ઠા જે અંખક સત્યનું અર્થુ એક છે તે આમક અને દહતાના પ્રસંગો ઉપરિચિત કરી શકે અને કલાક ઉત્પન્ન કરે છે: પરંતુ 'બીજું અર્થુ' એક જે પ્રેમ છે તેમાંથી ક્યા વગેરે બાવો પેદા થાય છે. પ્રેમ અને સત્યનો સમન્વય કરનાર પ્રજ્ઞવિશેષ એક કહે છે કે મારે પેતાનો સિદ્ધાન્ત તો આવો છે પરંતુ સાખી અક્ષિત ઉપરના પ્રેમને લીધે હું મારા સિદ્ધાન્તની પણ આદ્યિત આપું છું: આમ સત્યનિષ્ઠા કરતાં પ્રેમ જીતરતો છે પણ એમ કાણ કહે ? " મનુષ્યસ્વભાવના મહાત્મા

* હેમચંદ્ર એની માતાને આપણે ઉપદેશ આપ્યામાં રાખવા એવો છે.

અબ્યાસી કવિ શેક્સ્પીયરે તેથી જ કહ્યું છે કે Mercy seasons justice અર્થાત્ ન્યાયને-સત્યને-દયા કામળ કરે છે.”

ઈતિહાસમાં પણ સત્યને માટે આગ્રહ તલવાર દાખલ કરાવે છે. ત્યાર પછી પ્રેમનું બળ આવે છે અને સમાધાન થાય છે. આમ સત્ય અને પ્રેમ બંને મળીને એક અખંડ સત્ય બને છે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

સત્ય અને પ્રેમના આ સમન્વયમાં એક અપર્યાપ્ત રહેલું છે જે મહાભારતકારે અદ્ભુત કૌશલથી દર્શાવ્યું છે. યુધિષ્ઠિર દ્રોણ સાથે ઇર્ષ્યામાં ઘુઝિના નિશ્વસ કરતાં પ્રેમ અને દયાની લાગણીથી ઠોરાઈને કતબ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને તેમાં અગ્નિએ વિજયની. લક્ષિતા-જ્યેષ્ઠવત્તો યુધિષ્ઠિર-ભગી બંધ છે. અને પોતે ‘નરો વા ઘુઝતો વા’ એમ અર્થસત્ય વહે છે. મહાભારતકારે આ અસત્યોનો લેશ પણ અચાવ કર્યો નથી બલકે એનું પરિણામ પણ યુધિષ્ઠિરને એનો રથ પૃથ્વીને અરાધીને બંને મૃત્યુને અતે નરકદર્શન કરાવીને ભોગવાવ્યું છે.

હવે એક વ્યક્તિ અને સમર્પિતનું દંદ તપાસીએ. ‘હું ધનિક યાજ્ઞ’, હું સૂન્દર યાજ્ઞ’, હું વિદ્વાન યાજ્ઞ’, અરે! હું પવિત્ર યાજ્ઞ’ એવી વ્યક્તિની વાત એ અભિમાનને પેાપનારી છે. ગૌતમ છુદ્ધ પાસે બ્યારે મોઢુ ધરવામાં આવ્યો ત્યારે એણે જગવતું કલ્યાણ માગ્યું, પોતાનો નિર્વાણ ન માગ્યો. અમરદમ્બીતા કહે છે તેમ, “લોક-સાગ્રહ મટિ તું કર્યો કર. જનક વજોરે ગ્રેષ્ઠ પુરુષોએ કર્યોએ કર્યાં છે તેમ તું કર.” લામવાન અર્જુનને કહે છે: ‘મારો જ દાખલો લો. જેમ હું આજસ ઝાઝીને મારી સૃષ્ટિ સ્થાપું છું તેમ તું પણ તારી સૃષ્ટિ સ્થાપ. મારી સૃષ્ટિ હું ન થલાવું તો આ સૃષ્ટિ નાશ પામે.” પ્રજુની દૃષ્ટિ જગતની સંસ્કૃતિ ઉપર ચોટીલી છે અને એના જે નિપજો છે તે પ્રમાણે ચાલવાનું એ વ્યક્તિને કહે છે. દુઝમાં વ્યક્તિત્વ દૃષ્ટિબિન્દુ જ મોટું છે. સર્વની એકતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ એ જ સાચું છે. આમ વ્યક્તિ અને સમર્પિતો અવિરોધ એકના દિતમાંથી અનેકના દિતમાં જવામાં અને અનેકના દિતને પોતાનું દિત કરવામાં રહેલો છે.

એક વિશેષ દંદ લઈએ. વ્યવહાર અને પરમાર્થ. આપણને વ્યવહાર જેટલો સાચો લાગે છે તેટલો પરમાર્થ અર્થાત્ પ્રજુ પ્રત્યે પ્રેમ સાચો લાગતો નથી. જેટલો વ્યવહાર આપણા ચિત્તમાં આવે છે એટલા લામવાન આપણા ચિત્તમાં આવતા નથી. વ્યવહારની વસ્તુઓ દાણખંડુર જે એ ભણતો છતાં અશ્વત્થ, અપ્રમાણિકતા, દંભ, દેવ એવા અનેક અવ-શુભોમાં આપણે સ્થાપવ્યા રહીએ છીએ. ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોમાં અર્થ અને કામમાં ધર્મનું અન્તર્ગમિત્વ રહે તો જ અર્થ અને કામ બંને પવિત્ર થાય છે. આપણા નિત્યના વ્યવહારમાં પણ આપણે પરમાત્માની પીછાન કરી સદીએ તેમ છીએ. આમ ચાલ તો પરમાર્થ એ જ આપણા વ્યવહાર બને અને આપણા વ્યવહારમાં પરમાર્થ પડેવાએસો રહે. ધર્મ એ જ બંનેને ભેડનારું પરમ અને મહાન સાધન છે.

આવાં અનેક દંદો-અનેક વિશેષો-આપણા શાસ્ત્રકારોએ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણવ્યાં છે. પણ આ સર્વ વિશેષોની પાર જવું હોય તો શું કરવું? સર્વ શાસ્ત્રોનાં મૂળ તપાસવાં જોઈએ. એમ કરતાં એવું કાઈ પરમ જીવન જણાય છે જે આપણાં વેદાન્ત મહાવાક્યો

‘તત્ત્વમસિ’ ‘બ્રહ્મદ્રાક્ષિ’ ‘સર્વજ્ઞાન્વિદ્ મણ’ વગેરેમાં એવું જીવન વર્ણવેલું છે. આવા જીવનનો સાક્ષાત્કાર શ્રી રીતે થાય કે આપણા ચિત્તમાં ભગવાન આવે તો—આપણી સંવિત્ (Consciousness)ના અણુઅણુમાં અર્થાત્ આપણા અર્થઃ આત્મામાં પ્રજ્વળું સ્વરૂપ ઊતરે તો.

આ સંબંધમાં સ્વ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરજીએ ભગવદ્ગીતા વિષે એક પ્રવચનમાં ઉચ્ચારેલી ભવભૂતિના ‘માલતીમાધવ’ની પદ્ધતિ અને તે ઉપરનું એમનું વિવેચન સ્મરણમાં આવે છે. પોતાની પ્રિયતમા માલતીની મનોહરમૂર્તિ અન્તરમાં ડાતરાએલી છે એમ વર્ણન કરતાં માધવ કહે છે :—

— “હોદેવ પ્રતિચિન્મિતેવ લિખિતે ચોત્કીર્ણેભ્યવન ”

આ પદ્ધતિનો રહસ્યાર્થ એ છે કે આત્માસાક્ષાત્કારમાં પ્રથમ તો આપણી બહિર્મુખ વૃત્તિઓને પરમાત્મામાં ‘લીના’ કરવાની છે. પરંતુ કાચમાં અદર્શન છે. એમાં આનંદ કેવા? ત્યારે આપણી વૃત્તિઓમાં પરમાત્માનું ‘પ્રતિબિમ્બ’ પાડવાનું છે. પરંતુ મૂળનું પ્રતિબિમ્બ એ હાથ હોઇને ખાસ આનંદ કે સંતોષ આપી શકે નહિ. ત્યારે આપણી વૃત્તિઓમાં પરમાત્માનું રૂપ ‘ધમ્પવાનું’ છે. લેખનમાં એક પ્રકારની એકતા છે પણ તે ધાર્મિક એકતા છે. ત્યારે આપણા હૃદયમાં પ્રજ્વળી મૂર્તિ ‘ડાંતરવાની’ છે. આપણા આત્મામાં પ્રજ્વળું રૂપ ડાંતરાનું ભેદરૂપે. સત્વ, રુદ્ર, મહાહ નગેર જે પ્રજ્વળા અનંત મુજા છે તે આપણા અન્તરાત્મામાં ડાંતરાઈ જવા ભેદરૂપે. આપણા સાક્ષરશરેએ પ્રજ્વળું જે રૂપ વર્ણવ્યું છે અને આપણા અધિમુનિઓએ જે ભેદ્યું છે, તે હૃદયમાં ડાંતરી લઇએ તો જ તે “કદેવ” થઈ શકે. અસંખત, આત્માને આકૃતિ નથી એટલે પ્રજ્વળા મુજા જ આપણા હૃદયમાં ડાંતરાયે. પરમ જીવનની આ લેખમાં ઊંચી લાવના છે. આનું જીવન પ્રાપ્ત થતાં જગતના સર્વ વિશેષી આપેઆપ રાખી જાય છે. આ જીવન એ જ ‘મુખ્યાતીત’ અથવા ‘નિર્ભીમુષ્યાવસ્થા’ આ અવસ્થામાં વિરોધો રહે છે ખરા પરંતુ એ કંઈ પચરના હોઈ પરસ્પર ઉપકરક બની રહે છે. આ રિચિતિમાં જગતના વિરોધો કાયમ રહે છે અર્થાત્ ઉપકરકૃષ્ટિ કાયમ રહે છે પરંતુ જીવને એનો વિરોધ રહેતો નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કવેરી નદીના કંઠે સદાગિરિના શિખર ઉપર પ્રહલાદને ધ્યાનરૂપે આપેલા ઉત્તરમાં આવા પરમ જીવનની પ્રવચનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે :—

નાહં નિન્દે ન ચ સ્તોમિ સ્વમચ્ચતિયમં જનમ્ ।

એવેયો ધેયમાદ્યાસે ઉત્તેકામ્યં મહત્કવિ ॥

એટલે, મનુષ્ય સ્વભાવથી જ વિષમ હોવાથી હું તેની નિન્દા કે સ્તુતિ એકે કરતો નથી; હું તો સર્વનું એવ અને સર્વની પરમાત્મામાં એકતા ઈચ્છું છું.

હું કોણ? અગત્ય શું છે? મારી અને અન્ય માનવો, મારી અને જગત વચ્ચે સંબંધ શો? સત્ય શું? વાસ્તવિકતા કોને કહેવાય? અંતિમ સત્ય કે ખરું? હોય તો તેનું સ્વરૂપ, શુંજો, કયો શા?—આ અને આવા બીજા પ્રશ્નોના અનેક ઉત્તરો આપાયા છે અને આપાશે. પરંતુ ઉત્તરની વિવિધતાથી અલગાર્થ જઈને, અંતિમ સત્ય કે જ નહિ, હોય તો તે અજ્ઞેય જ હોયું. જોઈએ વજેર નિર્ણયો કરી દેવાની પણ જરૂર દેખાતી નથી. એક વાર “અજ્ઞેય” કહી નિર્ણય કરવામાં શુદ્ધિની તટસ્થતા પણ રહેતી નથી.

અંતિમ વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ એક વસ્તુ છે અને એ અનુભૂતિની શુદ્ધિ આગળ રહ્યાના બીજા વસ્તુ છે. માટે જ “મૂંઝે સાકર ખાધી ર” તથા નેતિ નેતિ એવા ઉદ્ધારો વડે વાણીની અધ્યયનનો નિર્દેશ એ અંતિમ વાસ્તવિકતાના નિર્ણયમાં કરવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે વાણી એ સત્યનું પૂરપૂરું, યથાર્થ, નિષ્પશિષ્ટ વર્ણન આપવાને અસમર્થ છે, એનું વર્ણન વાણી અજે ન આપી શકે, પરંતુ સત્યના માર્ગનો નિર્દેશ તો તે જરૂર કરી શકે છે. એવા અત્યાર સુધી ગણેલા અનુભવપ્રતિષ્ઠિ વાણીનિર્દેશમાં સત્યના જે પાસાંમાં આપણે જાણીએ છીએ તે બધાંમાં એ પરમ સત્યની પ્રતિષ્ઠા માનવતાથી જીર્ણમાં છે એટલું તો સર્વસમત છે જ.

આધ્યાત્મિક અક્ષિત પોતાની અનુભૂતિને વાસ્તવિક અજ્ઞેયવાસ્તવિક જ નહિ પરંતુ તેને અંતિમ અને એકમાત્ર વાસ્તવિકતા માને,—ત્યારે અજ્ઞેયવાદી એવી અનુભૂતિની શક્યતાનો તથા એવી વાસ્તવિકતા હોય તો તેની એપતાને જરૂરીકાર કરે. રાનાદક નિકસન ઉર્દે મી કુખ્યુરેમ એવ, શુદ્ધિની જિજ્ઞાસા સંપૂર્ણપણે સંતોષીને કુખ્યુરેમ, અનેલા એમ દલીલ કરે કે “યોગ દ્વારા જે અનુભૂતિજન્ય જ્ઞાન મળે છે તે જ સાચું જ્ઞાન છે, કારણ કે, જે જ્ઞાન જ સીધીસીધું પ્રાપ્ય મળે છે, બીજા જાતનું જ્ઞાન આપરાશ જ હોય છે.” તો અજ્ઞેયવાદીનો મુખ્ય મુદ્દો આ કે માનવશુદ્ધિ જ સર્વ મૂલ્યોનો ઉચ્ચતમ અને આખરી મજ છે, અને આજે નહિ તો કાલે પણ આખરી નીવડવાનો છે.

મુસ્તકો લાગ્ય તો પણ જોનો પાર ન પામી શકાય, ધૂરધર પંડિતો અને મદ્દાન વિચારકો પણ જોમાં ગૂંચવાય એવા આકાશ એટલા અદ્ભુત પ્રશ્નોનો નગર ઉઠેલ આપવાની ક્ષમતા હું અહીં આચરવા માગતો નથી. માત્ર આધ્યાત્મિક હિંદુિનના સમર્થનમાં કેટલાક મુદ્દાઓ વિચાર કરવા માટે રજૂ કરું છું.

૧. “ધર્મ અને જ્ઞેમ બન્ને તત્વતા એક જ છે” એ યોગશત્તરુ મત પૂર્ણ જવાબદારીપૂર્વક કેટલાક અજ્ઞેયવાદીઓ ઉચ્ચારે છે. એટલે કે શુદ્ધિને જોઈપરિ રથાને રથાપત કરવાથી જે સહ જળ્યાય તે જ અંતિમ સત્ય, તે જ અંતિમ વાસ્તવિકતા—એ સ્થિતિની ધર્મ જોને પદોંચવાનો દાવો કરે છે તેવા વાસ્તવિકતા કે જ નહિ એવું એ

રોતે તો ફક્ત, થાય પરંતુ ઐતિહાસિક અને સામાજિક સ્વરૂપ ઉપરાંત પ્રત્યેક ધર્મનું અનુભવપ્રાપ્ય, સાહ્યારહારલભ્ય સંત્ય પણ હોય છે જ, જે કેવળ શુદ્ધિ વડે ગમ્ય નથી માટે નથી જ એ ફલીલ બરાબર નથી.

૨. વેદ અને ઉપનિષદથી આરંભીને ઉક અર્વાચીન વ્યાપારો સુધીના સરકૂત સાહિત્યમાં, રામાનંદ, કબીર, નાનક, હાદુ, ઝાનેશ્વર, ગુણરામ, ચૈતન્ય, નરસિંહ, ગીર્ણ, વૃણસીદાસ, સદગુરુનંદ જેવા સેકેડેર સાધુઓ અને ધાર્મિક નેતાઓને લખેને ઉત્પત્તિ થયેલ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, અને રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, રમણ મહર્ષિ વગેરેના આધુનિક સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલી પરંપરાની પાછળ પ્રમાણભૂત, પ્રયોગપ્રતિષ્ઠિ સાધના-(પદ્ધ) પ્રજ્ઞાલિ પણ અખંડ ચાલી આવે છે. એવું ધર્મોના મૂળમાં સાદ્યારહાર એક છે એ શ્રીરામકૃષ્ણનો આ કમવિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો છે. રૈદાના જેવાની અનુભૂતિથી સત્ય બને છે, અને સર્વધર્મોની પાછળ રહેલ સામાન્ય અનુભૂતિની શક્યતા સ્થાપન થાય છે.

આમાં હિંદુ સિવામના અન્ય દેશોમાં જેમને ધાર્મિક અનુભૂતિ થયેલ એવી અનેક વ્યક્તિઓને હોમોનિયું તો અજ્ઞાતો કે માનવચેતન્યમાં એ ધાર્મિકતાનું વલણ દેતું બળવાન, બાષક અને મૌલિક છે.

૩. માનવશુદ્ધિનું અધારણ જ એનું છે કે અંતિમ સત્યનો નિર્માત નિર્ણય તે કરી શકે તેમ નથી. જેને તે કથાએ તેને તે કથાએ પણ, જેમાં તે માને તેમાં પણ ઘંટા કરે. એ અશકિતને ખસે આપણે “શુદ્ધિની સ્વતંત્રતા”નું નામ આપીને એનું ગૌરવ કરીએ પણ એથી સત્યનો અકાંત નિર્ણય કરવાની એની અશકિત ડગની નથી. દારી ખર્ચે જોવા શુદ્ધિને સત્યપ્રાપ્તિનું નદિ પરંતુ જઈ કરવાનું કરણ છે તે આ અશકિતને લખેને. નિર્ણય કરનાર દક્ષિત શુદ્ધિથી સ્વતંત્ર છે.

શુદ્ધિ આગો વખત પોતાની ઘણીમાં જોગજોગ ફર્કા કરે તો તેનાથી કામ્પર્માં કે જોડે રહેલ વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ એને યાદ રાખે રીતે, ક્યારે ? શુદ્ધિએ જ તેને પ્રાપ્ત કરવાનો આશ્રય તો જોડે વધારે બાષક જ નીવડે.

૪. શુદ્ધિવિરુદ્ધ ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતા, શુદ્ધિથી વિરુદ્ધ, શુદ્ધિથી પર સત્યની પ્રાપ્તિ- એ પ્રશ્નમાં અંતઃપ્રવાદીઓ કોઈ અતીન્દ્રિય તત્ત્વના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એનું તત્ત્વ સેપ નથી એમ તેઓ માનતા લાગે છે.

પરંતુ અતીન્દ્રિય દિવ્ય વાસ્તવિકતા કે સત્ય જો હોય તો તે શુદ્ધિથી પર હજીનું એ કે શુદ્ધિથી નિઃ કો પ્રશ્ન પ્રથમ વિચારતો જોડે એ જો શુદ્ધિથી નિઃ કોટિનું ગણીએ તો હમર, ધર્મ, યોગ, આધ્યાત્મિકતા ગમ્ય હોઈ છે. જો તે શુદ્ધિથી પર હોય તો શુદ્ધિ એના સ્વરૂપ, ધર્મ અને અંતિમ વાસ્તવિકતા વિષે જોડેના આધ્યાત્મીય બલ જ કવી રીતે કો વાડ ? જેના વડે-શુદ્ધિ પોતે છે, પ્રવર્તે છે અને સાર્થક અને છે તેના અસ્તિત્વનો આખરી નિર્ણય શુદ્ધિ થી રીતે કરી શકે.

આધ્યાત્મિકતા દલીલો આપીને પોતાની આજુ શુદ્ધિને સમજાવે છે એમાં જ તે શુદ્ધિની ક્ષેપતાનો સ્વીકાર કરે છે એ દલીલ આપણે કોઈ બાજબને તેની પોતાની રીતે તેના ગમ બહારની આજુ સમજાવી અનુકૂળ બનાવીએ તથા બાજબની ક્ષેપતા સ્વીકારીએ જોએ તેના જેવી છે.

૫. સામાન્ય જીવનમાં અને સર્વિશેષે વ્યવહારુ આધ્યાત્મિકતામાં એવી અનુભૂતિએ થાય છે, ચતી રહે છે, જેના પ્રકાર અને જ્વાલિત શુદ્ધિની પ્રગતિ અને અનુભૂતિથી તદ્દ જુદાં જ હોય છે. જુદાજુદા દેશકાળમાં જુદીજુદી વ્યક્તિઓને થતી એ પ્રલય અનુભૂતિઓ એક રીતે માનવતાનું એક સામાન્ય સંકષ્પ અથવા તેથી હોય છે તેનું શું સર્વવ્યાપી, પ્રગટ, અનિર્વચનીય શાંતિની, પોતાના અંતરમાં કોઈ દિવ્ય તત્ત્વના વ્યક્તિના સાંનિધ્યની, ચેતનામાં કોઈ અપૂર્વ અસીદ્ધિક સક્રિયતા સંચારની, માનવ જોનાના અવતરજની, હૃદયમાં પ્રેમના અખૂટ નિર્ગરના સહસા, ઉદયની અને વહેજુર્ન પ્રાર્થનાની સકળતાની, શ્રદ્ધાના નિર્લસ અગ્નિની એવી અનેકાનેક અનુભૂતિઓ માનવ થાય છે તેનું શું ?

સામાન્ય રીતે જીવનમાં એ અનુભૂતિઓ લગભગ સમય દરમિયાન નથી તેથી તે અવાસ્તવિક છે એ દલીલ પણ લૂકી છે. આખો વખત પવન ભેસભેર વાતો નથી માટે હવ છે જ નહિ એના જેવી એ દલીલ છે. શ્રવિતો અંધકાર વચ્ચે આવે છે તેથી દિવસનું સર્વજ્ઞતાંતિ વિશે આગળે શંકા કરતા નથી. એટલે, માનવચેતનામાં શુદ્ધિથી સ્વતંત્ર સક્રિય રહેલી છે જે મનોભવ ચેતનાથી જીર્ણ જુમિકાનો સાક્ષાત્કાર કરવાને કામદં છે એમ જ સ્વીકારવું તર્કસંગત લાગે છે.

૬. માનવ અત્યારે છે, અત્યાર સુધી એજે જે વિશાસ સાધ્યો છે ત્યાં જ રિશ્ય રહેવાનો છે કે આગળ વધવાનો છે ? જે આપણે સ્વીકારીએ કે તે આગળ વધવાનો છે તે શુદ્ધિના વિશાસની દિશામાં એ વધશે એમ માનવું બરાબર લાગતું નથી. કારણ કે, માનવ ભૂતિએ, અથવા ખરી રીતે માનવજાતિમાં પ્રકૃતિએ પોતાના શુદ્ધિવિકાસના, શુદ્ધિશીલનના ઉત્તમોત્તમ નમૂના અત્યાર સુધીમાં દેખાડી આપ્યા છે. પેરો, સોફિસ્ટ, ચાંકર કે શુદ્ધી વધારે સુદ્ધાગ્રાહી, તર્ક-સમર્થ શુદ્ધિના નમૂના માનવજાતિ ઉત્પન્ન કરશે એમ માનવાને કારણ નથી. કોને, બહુ બહુ તો, માનવજાતિના સામાન્ય પાતે નીચલા સ્તરમાં શુદ્ધિનું તત્ત્વ ખીસે, વ્યાપક અને અને એ રીતે જે સામાજિક પરિણામો સમાવાનાં હોય તે સમાધ પરંતુ અત્યાર સુધી શુદ્ધિએ મેળવેલા છે તેનાથી જુદા જ પ્રકારના વિજ્યો, લક્ષ્યો કે પરિણામો તે કાંધી બતાવશે એમ માનવાને કોઈ જ કારણ નથી. એટલે માનવનો આ વિશાસ શુદ્ધિથી પર એવી કોઈ ચેતનાવરણા પ્રત્યે જ સંભવે છે.

માનવ રમૂસ દેહધારી છે, એને એટલા પૂરતો એની શક્તિ વગેરેને કિસ્સાને 'જંતુ' પણ કહીએ એવો છે, પરંતુ માનવ કેવળ ધરાજની, ધરાપરિનદ જે ખરો ? રમૂસ દેહથી સ્વતંત્ર શક્તિઓ, શક્તિઓ, અકોષ્ઠાઓ, અનુભૂતિઓ એવે થાય છે, ચતી રહે છે તો એ શક્તિ, શક્તિ, અકોષ્ઠા વગેરેની કોઈ ને કોઈ સાર્યક્તા પણ દેખી જ નહોતી. "સાચે જીવનનો શું આમ ઉતારે ગુન્યાકમાં ઉતાર ?"—એ કવિ સ્મરનનો પ્રશ્ન વધાર્યો છે.

૭. વળી એમ કહેવામાં આવે કે એ કોઈ વાસ્તવિકતા છે પરંતુ અપ્રાપ્ય છે, કારણ કે માનવમાં તેને માટે કરવાનું વિશિષ્ટ કરણ છે જ ક્યાં ? તો તેના જ્વાળામાં પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવનવ્યવહાર તથા વિશાસ વગેરેને માટે આવશ્યક અવલગની જરૂર હોય છે ત્યારે પ્રકૃતિ તે પ્રાણીની જરૂર જ્યેવન કે સંચેવન સંકલ્પસમિત એ અવલગની પ્રાપ્તિને માટે બાંધત કરે છે. એવી માન્યો એ અવલગની આપે ઉદ્દેશનું ચિન્હ છે. માનવજાતિમાં

પણ મનોમય ભૂમિકાથી પર ચેતનામાંથી કવિતા, કળા, સર્જન, ધર્મ, મીમાંસા, દર્શન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ માનવમાં પ્રગટ થવા-મચતી ચેતનાની પર ભૂમિકાઓની ઝાંખી થકી આવત માત્ર છે, એવું ઘડિત છે. અને પ્રાણીઓમાં બપોરે પ્રકૃતિને અચેતન તપશ્ચક્રિતતા અર્થેય હોવા પડે છે ત્યારે માનવની બાજ્યતમાં મોટાં-તટકાવત એ પડે છે કે માનવ અચેતન રીતે પ્રકૃતિના હેઠળની સાર્થકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરીને પ્રકૃતિના ઉત્તતિકરણમાં ભાગ લઈ શકે છે.

એટલે સામાન્ય માનવની સાધારણતાને સનાતન માનીને આપણે બિર્ધશક્યતાઓ અને શક્તિઓનો નિષેધ કરી શકતા નથી. એક અરોપવાદી પૂછે છે—“માનવનું ચેતન-દેવત છે જ એવું.” અતઃ ‘મદનીના તલને રચનાવાની અશક્ય અંખનાને છતવંને જ અસમર્થ” (નં. ૬. પૃ. ૬૭:). એમ યા માટે નહિ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નહારમાં છે. કેમ. જે માનવ પ્રકૃતિમાં જે વિશાળ પાયા ઉપર આ બિર્ધ વારતવિકતા પ્રત્યેની અભીપ્સા છે તે જ પુરાવા છે કે એની અંતિમ-સાર્થકતા કાર્ષ ને કાર્ષ રૂપે હોવી જ નોઈએ. એ અશક્ય સાગતી અભીપ્સા એના બાલિ વિકાસની દિશાનું યુગ્મન છે, નહિ કે માનવજીવનની ‘કુશલ નિષ્ફળતાનું’. અનેક માનવોએ મદનનો તથોતિ રચ્ય કર્યો પણ છે.

મદો ઉમેરવું નોઈએ કે આ મુદ્દાઓથી એ ફલિત નથી જ મરું કે ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતા કે અસ્તિત્વમાં શુદ્ધિતા ઉપયોગ નિરિક્ષ છે, યા તો શુદ્ધિની કશી ઉપયોગિતા જીવનનાં એ ક્ષેત્રોમાં નથી. શુદ્ધિની મુદ્દાઓ સમજવી અને એને સમજાવવી એમાં એના પર જીવમ કરવાની જરૂર મુદ્દે નથી. પ્રયોગાત્મકતાને પોતાના સ્થાને તરીકે લઈને વિવેકશક્તિની સહાયથી શુદ્ધિને ‘અરોપ’ સાગતા પ્રદેશની અનુશ્રુતિનાં દાર દિ’મતનેર ખુલા કરી તેમાં સરૂર ખેડવી એ જ આ પ્રશ્નનો વ્યવહારુ ઉકેલ લાવવાનો માર્ગ છે. કાં તો “અધ” જ માનો, શુદ્ધિને મેવે મૂકીને વિવક્ષા પઈ જાઓ.” યા તો “અધાને જ વિષે સંકા કરો.” એવાં સત્તા બારી સુત્રોને આ પ્રશ્નના વ્યવહારુ ઉકેલમાં સ્થાન છે જ નહિ. માનવચેતના અતિસંકુલ, અતિજલિલ તંત્રગમ્ય છે તેમાં નરી સરલ રચનાને કે વિકેલને સ્થાન નથી. જે આવે તે માની લેવું એમાં શુદ્ધિનું અપમાન છે એ તો અરું. પરંતુ સાચી આધ્યાત્મિકતાનો પણ એમાં સો ટકા અલાપ છે એ જાણવું નોઈએ.

શુદ્ધિની, સમમ મનોમય ચેતનાની, સાર્થકતા તો એ લાગે છે કે તેનાથી બિર્ધમાં જે સદજ્ઞ સ્થાનની, પ્રેરણાની, કાંત દર્શનની-બિર્ધોર્ધ વારતવિકતાઓની ઉકે અધિ-માનસ અને અતિ-માનસના વિજ્ઞાનસૂર્ય પર્વતની પરંપરાઓ આવી રહેલી છે તેમને વિવેકશક્તિની દોરવણી તજે સ્વીકાર કરવો અને અનુશ્રુતિ થાય ત્યારે પોતે સાંત રહીને એ બિર્ધ દોડકા-મથી આવતા જ્ઞાન, શક્તિ, સર્જન, આનંદ વગેરેના પ્રસાદોને ઝીલવા અને તેમને મનોમય દસારોમાં-અને મનથી ચે પર સ્વરૂપમાં-પ્રગટ કરવા, એ રીતે જ બિર્ધમાં રહેલ સલને. અર્થ આપણી અવચેતના અને અવિજ્ઞાના તમથી મસ્ત થરા ઉપર ધીમેધીમે જીતરી ચડો. આ પાર્થિવ લોકમાં પણ એ દિવ્ય સત્તા પ્રગટ થશે અને એ કાર્ય માનવ નેવે શુદ્ધ “જાત” કરશે. એ કરી શકે, કરે એમાં જ એની અસ્તિત્વતા રહેલી છે એવું આધ્યાત્મિકતાનું માનવ માટે સ્થિર ખોમે છે.

અને એ - તરલા ને હું - અર્થાં ફોટો - પડાવવા.
કરાવી વ્યાજબી ભાવ રુઢિયોમાં પછી ચઢ્યા
બાબત શા રુઢિયોમાં ત્યાં મુખ્ય 'શો'ફમને વિષે
સુવ્યવસ્થિત ટાંગેલા ફોટોગ્રાફ ઘણાં બીરો.
કોઈમાં 'બસ્ટ'માં બેઠાં મિત્રો એ ટેકવી ખલા
કોઈ રોકેટ કે અન્યો છટાથી પકડી ઉભા.
પદવી-પત્ર ખી. એ નું લઈ કો' મસ્ત સ્નાતક
ઉમેલો 'શબ' ખેરીને ખુમારી ધરી મસ્તક.
દંપતી કોઈમાં ગાલે સુખનો ચારતાં. સ્ત્રીનાં
કોઈ વાર્ધક્યને આરે ખેંચ્યાનાં નેત્ર છાંભીલાં.
કોઈમાં નેણ નર્તની નવોડા રૂપસુંદરી
ચોનનાશની ભણે નેકી પેકારતી ભાભી.
કોઈમાં મુખ કો' માતા ખેલા સંતાનને લઈ
અમી વર્ષાવતા રહેરે સૌન્દર્યો ફારવી રહી.
કોઈમાં છીતિને મૂલે મુદ્દાંત રાજવી ઉભા
નમાવી કાલ ને મૂષે પાંખાળી આજ એ રલા.
લહેરી કોઈ લાલાએ લીધેલો વેચ સી તણે
નાટકે, તે પડાવેલો ફોટો આંહી ન'તો ઉભો.

વૈવિધ્યે સમરા સૃષ્ટિ ચિત્રોની નિરખી પછી
પૂછ્યું મેં તરલાને: "ફોટો પોત્ર કયો કરવો નહીં?
અરસે ખરમા મિલાવીને પડાવો કે જુદાં જુદાં
બેસી પડાવવો ફોટો?" એનાથી નહીં ના મતાં
કહ્યું મેં: "તરલા, ખેલાં બેસી ને બેઠેલી; અને
આવશે પોષ અચ્છો તો હું ચે-બેસીશ હું કને."

ગ્રામ્યે એ દેવયાની શી, આજ્ઞા પે દ્રોપદી સમી
એકી પડાવવા ફોટો આનાકાની કરી જરી.

અને ત્યાં સાંજના ખેરે કલાકોવિદ ચિત્રનો
કરીને સજ્જ કેમરા ફોટો લેવા મતો પાડો.

નિશાના સ્થામ સાળુ થા પડકા જોઠવી બધે
બત્તીના 'એંગલો' લેતાં ફોટોગ્રાફર સૂચવે:
"સાળુની ઠેરના છુટ્ટા બેન, રાખો જરા સમા
અંબોડે બેઠ જોસો આ હુમ રંગિત પુખ્તના.
ગૂંથેલાં ચિત્ર ચણીયાનાં બીજોરા પાલવે થકી
ફેબ્રુએ એમ રાખો તો શોભશે બહુ એ નકી.
સર છે કેમ આ સાકી પક્ષાઉત્રની ખાંપ હાંકતી ?
જોસો ત્યાં પીન કે જેથી પડે ભેળતી કચ્છી.
અશ્માંને બહલે સાલી ચઢાવો ફેમ આ, અને
એસો સહેજ ત્રાસેરાં સફારી ઉત્તરંગને.
એસવો બંગડી પેલી વાગ હસ્તેથી, કે જરી
થાયે સુસ્પષ્ટ આ કાળી 'રીસ્ટ વોચ' તણી પડી.
વાળની લટ બેઠાડી લલે એરીંગ પે સર
જમાનો—અવ્યવસ્થામાં હોન્દરો વિલસે—હડે.
નેત્રના રમ્ય બાવોમાં લાવો સુસ્નેહની ક્રુપા
બેસજો જેમનાં તેમ.....
જો જો.....હો.....

(પરીક્ષા આવતાં પાસે કીર્તિયેલા પ્રોફેસરો
—જેણે પ્રાણેલ બે ટર્મો સેનેટે ઠાટવા સુળો
ને ક્યાંનો, કેણુ, ને કેવો આવેલો છે પરીક્ષક
શ્રેમાં ? ને આ-યકી મારો થયો યત્ન નિર્સ્થક
રહેલું ધ્યેય એ જેલું વર્ષ આણું વીત્યા લગી—
ફેંકતા રોડ ધર્મ વર્ગે 'બ્રીફ નોટ' તણી ઝડી
ને એમાં ગૂંથવાયેલા સ્પોર્ટ્સમેનો, ક્રિકેટરો,
—જેણે હંમેશ અર્ચેલો દેવ ચો સપળે હડો
જિહ્વાએ જેહન નામો સિનેમાની, સિગારનાં,
ફોસ્ટનાં, લંચનાં જેને ધોળે દિ' સ્વપ્ન આવતાં—
મૂંઝાયે રહે મેંદા થા નેટોની ઝડીઓ થકી
તરલા તેમ મૂંઝાતી અહીં આ સૂચનો થકી.)

"જો જો હો હહુ હુ 'રેડી' રહેજો સ્થિર બે થકી
ક્યાંકો થાય તે પેલાં મુખ્ય મલોકે નહિ."

તરલા સ્થિર તે કેવી બેઠી ? જોવા જઈ ક્યો
મધુરા વર્તમાનેથી બૂતના ગર્ભમાં સર્વો—

કોલેજે લણુતાં સાથે અમે જે વર્ગ એકમાં
અભણ્યાં એક શાળાનાં પટોશી પંખીઓ સમાં
મળીએ એક બીજાને ટોક દિ' કયાંક જ ઘડી.
'સહાધ્યાયી છીએ' એવી પ્રતીતિ પામતાં હૂંસી.
આછી પિછાણુ ને માત્ર આંદેરી નામ સંસ્મૃતિ
એથી સંબંધ 'ગાદેરાં' થયો ના વર્ષ, જે લગી.
પૂરતું વર્ષ ત્રીજાના નવલા ધન્ય કો' દિને
'જૂની' પિછાણુના બેરે તરલા કે' માગણી કરે
આવી સગીપ' સૌજન્યે વચનો કે'ક ઉચરે.
પૂછ્યું એણે, કહ્યું મેં શું, આજે એ યાદ કે' નથી
માત્ર એ યુગ્ધ વાણીની હૃદયે મોહિની વસી.
ત્યારથી તરલાને મેં પ્રેમીની સાંકળી' કહી
અને અન્યોન્ય સફલાવે ભરી હંકારી નાવડી
હલેસાં મારતાં સાથે જોડા 'અવ્યાસસાગરે'.
ઉપાંના રક્ત સાણુધી, રક્તિમાં પામતો રવિ
ને આપે નિજની ઉખા ઉપાને, 'અંક સંચરી'.
અમેયે આપ-લે તેમ કરતાં અન્યોન્ય સંનિધો.
પ્રેમની ? ના, ન'તી આ કે' કહંગી પ્રેમની કયાં
કોલેજે વળજે તેવી ન'તી સામાન્ય આ બલા.
માલિની મંગળા માયા ચાલિની દે યત્રોધરા
મુલાગા ચારદા ચોલા—હતી કે' કે' મનોહર.
એ સૌમાં તરલા માત્ર થયેલી એક સૌહૃદ
ન જાણું કેમ તે આને કહેવી પ્રેમની કયા ?

એમ તો તરલાને ચે કોહિલો કથ કહાન ચો
હતો, ને હુંય સૌભાગ્યે દાનત દો રમણી તણો
બનેલો વર્ષ બળેથી—જોતી આ પ્રેમની કયા—
અમારે 'પ્રેમ'નાં સ્થાન રક્ષાં એકેકનાં જુદાં.
આમ આ જ્ઞાનયાત્રાએ ચિકરી બ્રાતૃલાવના.
સંધ્યાના સૌમ્ય સોપાને ડાળાતા સૂર્યતેજ શી
અમારા, સ્નેહની માયા કોલેજે પ્રસર્વે જતી.

કાઈ કહે: “ગ્રેમીઓ ઘેલાં દીકાં ના હોય દુન્યવી જીવો આ; છે તમા એને? રમે છે આલમાં ઉડી. એકને ઘેર રેલા શી રહે છે રાંકડી રમા અન્યના કંથને દહાડા વિદેશે જાય કારમા તોય આ લાખની ખાખ.....”

એવું તો કંઈ બોલાયું ‘ના બોલાયું’ ગણ્યું અને. મૂછતી ગ્રેયથી નિત્ય રાતે સોહાગ જોરડે “નાથ! શું ‘તરલા, તરલા’ રહે છે સ્વપ્નને વિરે? શું છે એ સ્વર્ગની રાણી? અપ્સરા? ઉર્વશી? શયી? કે છે ગાન્ધર્વની કન્યા ચાપથી પૃથ્વી એ પડી? કે બહાલા, પાત્ર વાર્તાતું આવી ને હૃદયે વસ્યું? કદપનાની કુમારી એ આતું તે ઝેર શું દીધું?” “ના રે ના જિર્મિલા! એ તો લોખી કોલેજ કન્યકા.”

“ત્યારે શું આમ સ્વપ્નમાં ગાંડાં ઘેલાં કરે સખા? શું એને ચાક સંભાષ અધાણા આવડે વધુ? પૂડલાં એક સાથે બે ઉતારી ચકતીં બહુ? કે સાંધી જાણતી ઘાતો બીણા શા ગમિયા યદી? નાથ! શું બર્થ સોહા છે? એવી તો કે જિમટી કોલેજે, કઈશા જૂડી, માયાનો મોહિની સમી લાગે દેખાવડી, કિન્તુ દૃષ્ટિ ત્યાં નાગણી સમી. કુંકુંડાં મારતો ચાલે, લગ્નને પરિહારતી હોય ના દોકડાતું જ્યાં રાત ત્યાં, કે ‘હું છું લાણી.’ ચર્ચામાં સિંહ શી ગાને બેવારે શૂન્ય થે જિલે છેડી કુટુંબ કર્તવ્યો અવર્થા સપ્તને પૂજે! કહી દો એ ખિચારોને ના જા ‘હું ગાંધ સાસરે અરે રે! વળગી ચાને મારા સોભાવ્ય નાયને? ના....રે....ના....”

“જિર્મિલા! ચૂપ રહે! તારા દોહા ઉત્પાત આમને નથી કંઈ સ્પર્શતા; માત્ર ઘરતું જ્ઞાન છે તને.” કહેતો હું “બંદાર તોતું એ જ્ઞાનના શું બને પડયા એમાં સંસ્કારતી નિત્ય કોલેજે સર્વ સ્વચકા. એ આજે પ્રેશ્યુમૂર્તિ એ છે સંસ્કાર જાહનવી એ અલૌકિક મેધાવી સાક્ષાત એ જ્ઞાનગોચરી.

ક્યાં એના કીદસ ને રેલી ક્યાં તારા પૂઠલા પૂરી ?
ક્યાં એના બેભાન સંસ્પર્શો ? ક્યાં તારાં ચાક ને છરી ?
ક્યાં એનાં બાવના બીનાં.....”

“ ના રે બા ! બહુ હું તો તમારાં ટાયલાં બાણી
પઢાવો તરલાને સો હું તો આ ઘરને વરી.
બૂખ્યાં આ બૂલકાને શું રેલી એ ધવરાવશે ?
અંદાં બાળાતીયાં ધોવા કીદસ એના શું આવશે ? ”
કહીને, જિર્મિલા પાછી હતી તેની બની હતી.
આવું તો બનતું નિત્યે રાતે સોહાગ મંદિરે
જિર્મિલા-તરલા-વચ્ચે ફેંચુ ગાડું ઝુલે ચડે.

આમ વર્ષેકનાં બહાણાં સ્વપ્ન થાં સૌ વહી ગયાં
અને કોલેજનાં બાણાં પરીક્ષા રૂપ અભિયાં.

અમારી સાથે મેરીના મીઠા-સ્મારક શો અમે
આજ અમાર વર્ષાંતે આવ્યાં ફોટો પડાવવા.

અને ત્યાં નમતા પહોરે તરલાને ધન્ય એ પળે
સ્થિર ને સ્વસ્થ રહેવાને ફોટોગ્રાફર સૂચવે:

કમેશનો કટાકો જ્યાં ધાય ત્યાં હું ય ચૂંચું
સુબ્યવસ્થિત રહેવાને—ધારી આગળ હું વધું.

“ તરલા સ્થિર રહેજો હો ” ઠહું મેં ટહુકો કરી
“ એમ શું કહો છ બાબુભાઈ ”—કહી એ ત્યાં હસી પડી.

ચિડાયો ચિત્ર લેનારો “ બગડી પ્લેટ માહરી ”
પ્લેટ શું ? જિન્દગીઓ કે હસવામાં પોતી ગઈ.

“નીલા !”

દાદર મકાન જ સુનીલે ખમ પાડી.

ખારણુ જોશનેર ખૂંધું અને નીલાએ ડોકું જલાર કાઢ્યું.

“આવ્યા, આજે પહેલી જ વાર વખતસર આવ્યા.”

“વાત જાણે એમ છે કે મારે જો સાહેબ છે: એકે આંદ્રિસમાં અને ખીજા...”

નીલાએ સુનીલના મોં પર હાથ લાગી દીધો.

“કાણુ જાણે યુરુબો મસ્કરીની ટેવ ક્યારે છોડશે.”

“તમે અપીલ કેમ નથી કરતાં ?”

“કરશું ત્યારે તમારે લેખિત માફીપત્ર તૈયાર રાખવું પડશે.”

“છા:” એ મસ્કરી, જોલ, હવે શું કરવું છે ?” સુનીલે પૂછ્યું. “કર્યા અર્થશું ?”

“કર્મણુ જવું નથી.”

“કેમ ?”

“શાશ રખાવું અને એક દિવસ મનાવવાને ફરજા લખ જવી છે ખરું ને.” નીલાએ રાજથી કહ્યું. “આજે કમ્પનાને કુઝળ પડ્યો કે શું ?”

“હું મોડો આવું છું એ વાતનો સ્વીકાર કરું છું. પણ તે રવાય માટે છે ?”

“હું તો કહું છું સ્વાય માટે જ છે.”

“નિસકલ નહિ, હું તો સાહિત્ય.....”

“પણુ સાહિત્ય શા માટે લખવાનો છે ?”

“સેવા માટે.”

“જોડું, ખ્યાતિ માટે” નીલાએ જાર દર્શ કહ્યું.

“નીલા, તું મને કેટલો અન્યાય કરે છે ?”

“એમાં અન્યાય એના ? એ તો સાચી વાતનું કથન છે.”

“નીલા, તારા તરફથી હું બીજા દરિયાજીની આગા રાખતો હતો.”

“મને પણ એમ હતું કે તમે શોખ કરતાં સ્નેહને અધિક મંજૂશો.”

“હજી તો મને કેવા કેવા ડોક છે તે તું જાણે છે ?”

“મારે જાણીને શું કામ છે ? ને સાહિત્ય મારી અને તમારી લખ્યે અંતરાય નાંખે તેના પર મને તો ધિક્કાર છોડે છે.”

“આજે જ એક લખ્ય વિચાર આવ્યો.”

“શા...” નીલાએ મસ્કરીમાં કહ્યું. “એનો તે શા વિચાર આવ્યો ?”

“વિચાર એનો સુંદર અને નવીન છે કે તેમાંથી એક મહાકાવ્ય રચાય.”

“પરખા ન હોત તો માફ કરીને મહાકાવ્યો રચાને” નીલાએ ખીજવાઈને કહ્યું.

“જોલો, આગમાં ફરવા આવવું છે કે નહિ ?”

“ચાલ તે” સુનીલે મોં ધોઈ તૈયાર થયો.

“હા” નીલા દાદરમાં જ બેસી રહી ગઈ. “પણ ફરવા બંધ એ તે પહેલાં એક ખાત્રી આપશે ?”

“એક શું, ચાર, ”

“કે ત્યાં સાહિત્ય કે કવિતા એ શબ્દ પણ નહિ બોલો.”

“કળુલ” સુનીલે હસીને કહ્યું. “કાણુ જાણે તારે અને સાહિત્યને શું વેર છે તે સમજાવું નથી.”

“મારે વેર નથી પણ તમે મને છોડીને સાહિત્યને મળવા જાઓ છો. તેની છાંં ચાય છે.”

“તારી રજા સહ મળવાં જઈ, તો !”

“તો મને વાધો નથી.”

“બોલ ત્યારે, આજે એક વાત હંમેશને માટે નક્કી કરી નાંખ.”

“કઈ વાત ?”

“મારે સાહિત્યને મળવા ક્યારે જવું.”

“તે હું ન જાણું” નીલાએ ખાસ જોગથી કહ્યું. “તમારે સાંજે સાતથી સવારે દર સુધી મને કંપની આપવી. તે સિવાયના વખતમાં સાહિત્યને મળવાની તમને છૂટ છે.”

“બાકી શું રહ્યું પણ.”

“જે રહ્યું તે” નીલાએ ડાકું ફેરવી કહ્યું. “સાંજે ઘેર આવો અને હું દોઢાંને ત્યાં પહોંચીશ તો કેવા રાતાપીળા ચંદ્ર જાવ છો.....”

*

*

*

“આ ચંદ્ર મઈ, હવે જોડવું છે કે નહિ.”

“આ જોડવો” આળસ મરડતાં સુનીલે કહ્યું.

“મેં બધું નક્કી કરી દીધું હં...” આનો પ્લાવો દાઢમાં લેતાં સુનીલે કહ્યું.

“શું નક્કી કર્યું ?”

“પેલા મહાકાવ્યની આખી મૂંઝણી એવી બધેએસતી આવી જાઈ...”

“આ... હો, મારો દિવસ શરૂ થઈ ગયો.”

“એમ નહિ, નીલા, તું, મારો સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં રસ લે તો કેવું સાહે ? પશ્ચિમમાં તો લેખકની ઓછો પતિને ખૂબ સાથ આપે છે.”

“હા, પણ મને એ ન ગમે.”

“ત્યારે તને શું ગમે ?”

“મને તો તમારી સાથે હસવું, રમવું, ફરવું ગમે.”

“એ બધું તો મને ય ગમે, પણ ઠીક સમયે જ.”

“તો પછી એ પ્રશ્ન થાય કે ઠીક સમય કયો.”

“શબ્દ સાંજે જમીને એક કલાક.”

“હા એ તો ચંદ્ર જેવું ચંદ્ર જાય.” નીલાએ અનુરૂપે પ્રતિજ્ઞા કરી. “એલામ વાગે અને હવવા માંડો તો ગમે ?”

“એમ નહિ, એ એક કલાક આરામથી વિતાવવાનો.”

“એ ન બને, મારે તો આખો દિવસ તમારી સાથે હજવા રમવાનું બોલ્યો,” નીલા સુનીલ પાસે એક પાટલા પર બેઠી. “એ તો શું કરું કે બગવાને તમારા બાપને કે મારા બાપને હજાએપતિ ન બનાવ્યા, નહિ તો શું તમે એમ ખાસ છે કે હું તમને એકિસમઠ જવા દેતો...”

“એહો, તો પછી તારી મજા ખાર પડતો. સવારે આપણે રાજ ગામમાં જતો અને ત્યાંના રંગબેરંગી પુષ્પોથી, અદ્ભુત પ્રેરણાઓ...”

“બધ કરો, કવિશી, બધ કરો” નીલા ચિદાઈ ગઈ. “તમારી કલ્પનાના પુષ્પની વાસથી તો મારું માથું દુખી આવે છે.”

સુનીલ કામ પરથી ઘાઘો ફેરો ત્યારે નીલા સોફા ઉપર પડી હતી.

“કેમ આમ સૂતી છે?” પ્રવેશ કરતાં પહેલાં સુનીલે પ્રશ્ન કર્યો.

“મને ઠીક નથી.”

“શું થયું છે?”

“કંઈ ખાસ નથી. જરા શરીર ભરાયું છે.”

“હવા લીધી?” સુનીલે નીલાને માથે હાથ મૂક્યો.

“એમાં હવા શું બેસી?” નીલાએ કહ્યું. “નાની હતી ત્યારે આ કહેતી કે જરા થયું કે દાકતરને ત્યાં ફેરી ન જતું.”

“તારી બાની-વાંત માંગી, પણ તું તમિષત તરફ એકરકારી...”

“નીલા એટલી વહાલી છે તો સારું એને મળ્યા વિના કવિતાઓ બનાવવા કેમ બેસી જાયો છો?”

“શું કરું, નીલા, મારી કલ્પના અને ગડિા બનાવી મૂકે છે. પણ તેથી શું તું એમ માને છે કે મને તારે માટે પ્રેમ નથી?”

“એમ તો ન માનું, પણ એટલું તો જરૂર માનું કે તમારે ખીજ એક ઓને પણ ચાલ કરવાની છે.”

“નીલા, તું મને અન્યાય કરે છે.” ઉવટની વાત કરી સુનીલ અંદર ચાલ્યો ગયો. નીલાની એકર આંખોએ નોઈ લીધું કે સુનીલનું ફિલ થવાયું છે એટલે તે સુનીલ પાછળ ગઈ. “બોલું ન લગાડશો,” નીલાએ સુનીલના અમા પર માથું મૂકી લીધું. “બગવાને મારી છત એવી જ મદો છે.”

“નીલા, હું જાણું છું કે હું ઘણીવાર તને સહી જઈ છું, મજી વાર એકિસમઠી રીતે આવવા નીકળું છું પણ રસ્તામાં કેઈ નવીન પ્રેરણા, કેઈ નવન કલ્પના મારા પગ એગીને મને બાગતા કુવારા સામેની બેઠક પર લઈ જાય છે અને મારા હાથ, મારા પગ, મારા શરીરને એવું જકડી રાખે છે કે હું નિરાધાર બની જઈ છું.” સુનીલના હાથ નીલાના

માથા પર અવિરત ફૂંચી જતા હતા. “અને જ્યાં સુધી મનમાં પ્રચંદ અસિલન કરતી એ પ્રેરણાને કાગળ પર ન ઉતારું ત્યાંસુધી કાણ જાણે મને શું થઈ જાય છે કે હું છટી થઈતો નથી.” સુનીલે નીલાની છાતી પર ડોક નાંખી દીધું. “તું મારા હોથ કાઢશે, મારા હોથ જરૂર છે જ, પણ તે વખતે હું મારા દેહ પરનું પ્રભુત્વ ગ્રામી બેસું છું.”

“હશે, મને તમારા ચપ્પામાં વિશાસ છે.”

“તું એમ ન સમજતી કે હું તને વિસરી જઈ છું. તને—મારી રાણીને કેમ બૂલી શકું?”

“રાજાઓ અનેક રાણી કરતા હતા, નહિ?”

“એ તારા આસેપ કુખ સાથે સ્વીકારી લઈ” છું” સુનીલે આસતું એક બિન્દુ પાડતાં કહ્યું. “તું હમેશ કહેતી આવી છે કે ‘તમારી એક સ્ત્રી કવિતા, બીજી હું.’ કદાચ તારી એ મુલના સાચી હોય.”

“હોય નહિ, છે.”

“એમ માનું મારી એક પત્ની સહેલ છે, બીજી નિરોહ છે” સુનીલે કહ્યું. “એક પત્ન છે, બીજી વાણી છે.”

“એટલે તો વાણ પાછળ વધારે દોડતું પડે છે. સહેલ પત્ની ક્યાં અલોપ મંવાંતી છે! અને વાણપત્નીના નિત્યનરા રૂપ પાછળ દોડવામાં જ આનંદ છે ને?”

“નીલા, તારું શરીર થાકે છે, હવે તું સૂઈ જા.”

*

“અહીં જ રહે છે” એકે કહ્યું.

“પહેલે માથે પહેલી એટલી” બીજાએ કહ્યું.

“ઉપર જઈ બારણું ઉઘાડો, જલદી.”

માથાસ દોડ્યો અને ઉપરાઉપરી ચાર પંટડી મારી નીલા બહાર આવી. “હું છે?”

“શાને લાખા છાએ.”

માથાસ જોઈ નીલા વિચાર કરતી હતી એટલામાં ચાર માથાઓ સુનીલને જાંઘડીને લાખ્યા.

“શું થયું, શું થયું?” નીલાએ ગભરાઈને પૂછ્યું.

“અહર મુરડો.”

નીલાએ દોડી જઈ બિઝાનું સરખું કયું.

“શેઠ બાગના કુવારા સાથે બાંકડા પર બેઠા હતા એટલામાં કાણ જાણે શું થઈ ગયું તે એટલમ બેઠાન થઈ ગયા” એક નિરીક્ષક વર્ણન કયું.

કાકતર આવ્યા. ગરૂ મૂક્યું મોટીવારે સુનીલે આંખ ખોલી.

“નીલા, જલદી કર, કાગળ લાવ, મારી પેનમાં ચાલી પૂર.”

સુનીલની બહારની આંખો પર નીલાએ હથેલી લાંબી.

સુનીલ ફરી બખડ્યો: “એ કાગળ શું લાવો, સો બચો પાંચસો કાગળ લાવ, આ કાંઈ નાનું કાગળ નથી—મહાકાવ્ય છે, મહાકાવ્ય.”

નીલા અશ્રુપૂર્ણ નયને જોઈ રહી.

ખાર કસાક પછી સુનીલને સુદિં આવી.

“તમે જાઓ છો?”

“નીલા, મને શું થયું હતું?” સુનીલે આંખો ફાટી જોયું. “હું મારી સામે આવી રીતે કેમ જુએ છું?”

“તમને કેમ છે?” નીલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“મને શું થયું છે?”

“જરા તબિયત બગડી હતી. રવે સારું છે. ને?”

“તદન” સુનીલે હસીને કહ્યું. “જમવાનું થયું કે નહિ, મારો વખત થયો.”

“આજે રજા છે જોડેલે આરામ લો.”

“મને કહે” નીલાની તબીબ જોઈ સુનીલ કહ્યું, “હું મારી સામે આવી રીતે કેમ જુએ છું?”

“તમને કંઈ જ ખબર નથી?”

“ના, મને કંઈ જ ખબર નથી. મને એમ લાગે છે કે હું એકાદ પાદ સ્વપ્નમાંથી જાગી બેઠ્યો હોઉં.”

“કેવું અપકર સ્વપ્ન?”

“કેમ એમ કહે છે?”

“તમે તો મારો જીવ ઉઘાડી મૂક્યો.”

“એવું તે શું થયું” સુનીલે નીલાના બે હાથ પકડી લીધા, “મને કહે.”

“પછી કહીશ” સુનીલને માથે હાથ ફેરવતાં નીલાએ કહ્યું, “તમારી તબિયત સારી નથી અને ઠાકારે બેઠેલવાની ના કરી છે.”

“મને શું થયું છે તે તો કહે.”

“ચૂપ!” નીલાએ નાકે આંગળી કરી અને સુનીલે આંખ બંધ કરી પદપુષ્પ બદલ્યું.

થોડા દિવસ પછી એક રવિવારે બપોરે નીલા અને સુનીલ સાથે બેસી નિરાતે આ પીતાં હતી. સુનીલની રજા એ નીલાને મન અત્યંત આનંદનું કારણ હતું પણ સુનીલ જકડ જ એણે બોલતો હતો—એના હાથમાં ચાલતું મુઠ્ઠા તેનું મોં બંધ કરી દેતું હતું. એવે સુનીલે મનનો ઉઘારો કાઢવા વિચાર કર્યો.

“નીલા” સુનીલે ધીમે અવાજે પૂછ્યું “એક વાત પૂછું?”

“એવી તે કંઈ અગત્યની વાત છે કે રજા લેવી પડી?”

“હશે ત્યારે જ ને?”

“અમલની હોય તો જલદી કહી દો.”

“વિચાર ઉપજાવે એવી વાત છે.”

“મારે તો વિચાર કરવો પડે તો હસવું આવે, તેમાં શે આજે રવિવારને દિવસે ?” નીલાએ આવે હાથ લગાડ્યા, “રવિવાર એટલે રજા અને રજા એટલે તમારી સાથે હસવું, રમવું, કરવું અને આનંદ કરવો.”

“તારી વાત સાચી છે. મારી વાત તો તારા રસીલા કાર્યક્રમમાં લાગે પડાવે એવી જ છે. ખીછ કોઈવાર કહીશ. ચાલ આજે દૂર દૂર ટેકરી પર ફરવા જઈએ.”

“પછી જઈશું, પહેલાં તમારી વાત કહો. સ્ત્રીની જિજ્ઞાસાકૃતિ કેવી પ્રબળ હોય છે તે ખબર નથી ?”

“છે.”

“કહી નાખો ત્યારે જોયી એ વાતનો કોડો આવે.”

સુનીલ જરા અટક્યો.

“નીલા, તું મારી સાથે મુખી છે ?”

“ઝોમ મા” નીલા ખડખડાટ હસી પડી. “લાલસાહેબે સવાલ પૂછ્યો! મુખી નહિ તો શું કુખી છું ? તમારા મનને પૂછી જુઓ. મનનો બરોડો ન હોય તો આપણી આજુબાજુ પૂછા.”

“તું મણી વાર મારી ટેવથી કંટાળતી નથી ?”

“કંટાણું છું, જેવી રીતે મારી કઠી છુપાવી તમે કંટાળો છો તેમ.”

“આપણે આપણું જીવન વધુ મુખી ન બનાવી શકીએ ?” સુનીલે વાતનું વહેજુ બદલ્યું.

“મારી સાદી સમજશક્તિને તો એમ લાગે છે કે સૌથી જાતી પામરીનું મુખ ખાસ કરવાને આપણે હવે. એક જ પચ્ચિયું બાકી છે—હેલો પચ્ચિમે પહેલ્યવાને એક જ અંતરાય છે.”

“કયો ?”

“તમારું કવિજીવન ! એને ફેંકી દો એટલે આપણું સ્વર્ગ મળી ગયું. મને દબ્યની, મોજશોખની કદાચી આશંકા નથી. મારે તો તમારી સાથે સાદું મસ્તીલાવું જીવન જોઈએ છે.”

“મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તને આટલી અંતરાયરૂપ લાગે છે ?”

“એમાં લાગવા જેવું કંઈ નથી. એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે,” નીલાએ કહ્યું. “પ્રેમનો ખાડો પૂરવાને તમારે જે વખત ઓફિસમાં વિતાવવો પડે છે તે ખાંદ કરતાં જે સમય રહે તેમાં જો તમે કલમ અને કાગળ લઈ બેસો તો મારે તો તમારા સહવાસની આશા જ ન રાખવાની. તમે સાહિત્યજીવન છોડી દો અને જુએત કે આપણું જીવનમાં મુખ અને સંતોષની કેવી રેલમહેલ થાય છે.”

“નીલા, એ કેમ છેલ્લાય ? જે જીવનની સિદ્ધિ માટે જાળપણથી અભિલાષા સેવી હોય તે હાથરેત આવતાં કેમ છેડી દેવાય ?”

“પરંપરા ન હોત તો એ સિદ્ધિ ક્યારની ચે આવી મર્ષ હોત.”

“નીલા, મારી અભિલાષા પ્રત્યે છેક જ નિષ્કુર કાં થાય છે ?”

સુનીલનું ક્યારેક વાક્ય સાંભળી નીલા થાંત મર્ષ.

“સાહિત્યજીવન પ્રત્યેની મારી ધૂણ મેં નિષ્કુર રીતે ખતારી છે, તમારા હૃદયને દુઃખ કહ્યું છે એ વાત સાચી, પણ લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા પછી પતિ તેમ જ પત્નીએ વ્યક્તિગત શોખ અને આનંદને પડતાં મૂકી સહજીવનને સૂખી કરવાનો આદર્શ ઉત્તમ નથી લાગતો ?”

“નીલા, જીવનમાં સેવાને ઉચ્ચ સ્થાન છે એમ તું નથી માનતી ?”

“માનું છું પણ સાહિત્ય ઉપજવતું એ સેવા છે એમ નથી માનતી.” નીલાએ જરા જાંચા સાદે કહ્યું, “સાહિત્ય એ તો રૂપનાના રમ ફેંડાની યંત્રિત અને સામગ્રીનો વ્યય કરવાનું. શુદ્ધ સાધન છે. નથી એ સર્જકને ઉપયોગી કે નથી જનતાને.”

“એ તારી શૂલ છે, નીલા” સુનીલે કહ્યું. “જગતભરમાં ખૂબે જ સાહિત્યસેવાને પ્રશુસેવા જોટી અગત્યની ગણી છે.”

“મારે મન તો સાહિત્યસર્જન એ સર્જકની અર્હતા સંતોષવાનું સાધન છે, તે સિવાય તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. ફાકતરની સેવાથી દરદીને ફાપરો થાય છે, શિશુકના શિક્ષણથી શિષ્યને ફાપરો થાય છે. એવો કંઈ લાભ સાહિત્યસર્જનથી હું જોતી નથી.”

“આપણા દૃષ્ટિબિંદુમાં એટલો ફેર છે કે એ વાતની વધુ ચર્ચામાં અર્થ નથી પણ મારી પોતાની લાગણી તો સ્પષ્ટ અને તીવ્ર છે. તારા સહવાસમાં મને જોડેલા આનંદ થાય છે તેટલો જ સાહિત્યના સહવાસમાં થાય છે.”

“એથી ચે વધારે” નીલાએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

સુનીલે સ્મિતમાં જ શાશ્વત્વ આનંદ.

*

*

*

સાડાઆઠ થયા પણ સુનીલ ન આવ્યો.

મારીમાંથી રોકિયાં કરતાં પણ નીલા યાત્રી.

“આટલું મોડું તો કોઈ દિવસ. યશું નથી.”

કામમાં ચિત્ત પરાવવા નીલા સીવવા એકી પણ તેની નજર તો અખંડ જોડાં ખાતા ધક્કિયાળના લોલક પર હતી.

“લાવ, ઓફિસ પર રેલિફેશન કરી જાઉં.” નીલા મનમાં અચ્છે, “કદાચ કામસર રેકાર્ડ ગયા હોય.”

ખાજુની પેટી પરથી રેલિફેશન કાર્ડ પણ ઓફિસમાં ફાઈલે રેલિફેશન ઉપાડ્યો નહિ. હતાસ મર્ષ નીલાએ ઘર તરફ પગલાં ભર્યાં.

બીજો અરધો કલાક નીકળી ગયો પણ સુનીલ ન ડેખાયો.

“ કદાચ પેલા કુવારા પાસે બેઠા હશે ” નીલાને વિચાર રહ્યો. “ લાવ ત્યાં બેઠા બાલુ. ”

હવે અને વાજ ઠીક કરી નીલા ગામ તરફ જવા નીકળી. રસ્તામાં સુનીલના જેવા દરેક પુરુષનું આરીકાઈથી નિરીક્ષણ કમું. આગર નગરે તે કુવારા પાસેના લાકડા તરફ મૂકી પણ... પણ... સુનીલ ત્યાં ન હતો. જાંકડો ખાતી પડ્યો હતો.

દર રાત્રી પંચ સુનીલનો પત્નો ન હતો. નીલાની ધીરજની અવધિ આવી મર્યાદા યિંતાનો સાત એના નાનુકે સુલ્યને ઊઠાવવો અસભ્ય યર્ષ પડ્યો. લાચાર બની પાડોશીને વાત કરી. રામજીભાઈએ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી પણ તેથી નીલાનું ચિંતામગ્ન હૃદય કેમ સંત માય! ખેવરે રામજીભાઈનો ખેંકેરો નીલાના બાઈ ભરતને જોલાથી લાગ્યો.

આંખના પલકાના વિના નીલાએ આખી રાત કાઢી, ભરતે બધે શક્ય ઠેકાણે તપાસ કરી, દરિયાકાંઠામાં અકસ્માતના કેસો તપાસવા, પોલીસ ચોકીઓમાં તપાસ કરી, પણ કશોય સુનીલનો પત્નો ન મળ્યો.

નીલાની આંખમાંથી અનુનો અરખાંસત પ્રવાહ વહી જતો હતો. તેનો બાઈ પ્રેમથી, માયાથી, કુશળતાથી તેને સંત રહેવા કહેતો પણ જગતો જવાલાકુબી એમ કેમ સંત માય!

નવ વાગે ખટકોટ ગયો. ટપાલી આવ્યો અને નીલાના હાથમાં સુનીલનો પત્ર મૂક્યો.

મારી નીલા,

જેની દહેસત હતી તે આખરે જૂની મચું. માતું સાચિત્વ મને તારાથી દૂર જોઈ જાય છે. તારા અને કવિતાના દંદમાં એક. વખત તો કવિતાએ નિર્જન જોગ્યો છે અને મને તારાથી દૂર ધસડી ગય છે. મેં મારી સમતોક્તા શુભાથી છે અને નિર્બળ માલુસ જેમ જાદુમરથી દોરવાય તેમ હું મારી કવિતાથી બેસાતો જાઉં છું.

એક જ રસ્તા મને 'ચૂંકચો' આ કાવ્ય પૂરું કરવા' એકિસથી, જીવન-
વ્યવસાયથી અને તારાથી દૂર જાઉં અને જાતી રાઈ એટલો બધો વખત આ પ્રેરણા
કાગળ પર ઉતારેવામાં કાહું તો એથી એક વખત તો તને જરૂર દુઃખ મશે પણ
આખરમાં એથી આપણા સમર્થમાં બધું જોઈું ઘરો અને મારી અવિલાપ
તુરંત મશે.

મારી નીલા, એટલી ખાતી રાખજો કે મારા દેહને ગમે એટલું કહી આપીને
પણ, મેં ધારેલું કાંઈ જાનતી કડપથી સમર્પિત કરી હું તારી પાસે હાજર મર્મશ.

આ કાગળ તારા હાથમાં આવશે ત્યારે તો હું ફેટલાય ગાઉ દૂર પહોંચી જઈશ,
ક્યાં ચિંતામાં તું આજની રાત વિતાવશે તે કું જાણું છું પણ હું નિરુપામ છું.
એટલી ખાતી રાખજો કે જરૂર દશે તેથી વધુ એક ઘડી પણ હું રોકાઈશ નહિ.

છેવટે, તારા કામજા ઉદય સાથે જોવા મારે તારી ક્ષમા માગું છું. મારા આ
પગલાંનું દોષાદોષણ કવિતા પ્રત્યેના તારા શંકાઓ ન કરતી પણ મારા પ્રત્યેના પ્રેમથી
કરજો એ યાચના છે.

તિલ

તા. રા. સુનીલ

નીલાએ કાગળ ભરતના હાથમાં મૂક્યો. બાહ્યે બહેનને પોતાને ધેર આવવા કહ્યું
પણ નીલાએ એકલા રહેવાનું જ પસંદ કર્યું.

અચાત રમણે બાવીસ દિવસ રહી સુનીલે પ્રેરણાને દેહ આપ્યો અને આઠ દબાર
પંક્તિનું અનુપમ કાવ્ય રચ્યું. તેણે રાતદિવસ કલમને હાથમાંથી ન છોડી અને શરીરને
તદન જરૂરી એટલી જ નિદ્રા લીધી. જે દિવસે કાવ્ય પૂરું થયું તે દિવસે સુનીલના વિશાદ-
પૂર્ણ અહેસાસ પર આનંદની છાંયા દેખાઈ. યુનવાંચનની વિધિ પૂરી થઈ.

...અને નીલાનું નામ પોઝારતો સુનીલ આજમાડીમાં બેઠો. તેનું હૈયું ઢળતું થયું.
નીલાના સાન્નિધ્યના વિચારે સૂતિ આપી.

રોજને જાનરી સુનીલે કહી એ તુ વાપરેલો ટેકરીમાં ફૂંકા માર્યો પણ તેમાં એ રોજનેથી
ધેર પહોંચતો જાણે યુગ ચોતી ગયો. હોય એમ લાગ્યું.

ધર આવ્યું અને સુનીલ એટલી તરફ ઘસી ગયો.

આરેલું દોહડું. ભરતને જોઈ વિસ્મય મયો.

"શું થયું?" બેઠાતો સુનીલ નીલાના આટલા તરફ દોહડો. આટલા પર નીલા
ન હતી પણ નીલાનું હાથિજન હવે નીલાનું કપાળેથી હતું.

"તમે આવ્યા?" અસ્પષ્ટ અવાજે નીલાએ પૂછ્યું.

"હા, તને કેમ છે?"

"તમને જોઈ રાજ થઈ. હવે સુખથી મરીશ."

“ એવું ન બોલાવ, તીલા. ”

“ મારો અંત તબ્બક છે. એ કાઈ ટાળી શકે એમ નથી. ”

સુનીલની આંખમાંથી આંસુ ટપક પડી જતાં હતાં. તીલાનો એક એક સપ્ત સુનીલના હૃદયની દીવાલોને વીધી નાંખતો હતો.

રાત પડી અને તીલાની આંખ ખીંચાઈ.

“ તમે ગયા પછી આજે પહેલી જ વાર ગયેન જોઈ ” જારતે કહ્યું.

“ હંધર સી સારું કરશે. ”

તીલાના ખાટલા પાસે ખુરશી નાંખી સુનીલ પગ એડો અને મુસાફરીની હાથમારીઓ તેણે પણ તીલાને માથે હાંધે રાખી ખાટલા પર માથું મૂક્યું અને જીંઘી ગયો. મગરો સુનીલ ઝગડીને જાગ્યો ત્યારે તીલાનું કપાળ કંકુ હતું. હૃદય પર હાથ મૂક્યો ત્યારે ધન-કારા ન સંભળાયા. તે ચોંકી જીક્યો. જારત કાકતરને બોલાવી લાગ્યો.

કાકતર આવ્યા અને તેમની સુખરેખાએ જ બધું કહી દીધું.

ધેર આવી સુનીલે મલાકાબની અર્પણપત્રિકા લખી :

‘ જેના લોહીથી આ લખાયું છે તે તીલાને ’

ક

ગુ જ રા ત નાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

આ વાપરો

એજન્ટસ: જહાંગીર ખુદર્સ

રેસીડન સાહેબ : અમદાવાદ.

ઉત્તમ તાજ વનસ્પતિ અને કાચાં દ્રવ્યોમાંથી
 યંત્રની સહાય વિના આયુર્વેદિક દવાઓ બનાવનાર
 આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ., અહમદનગર
 ની દવાઓ આરોગ્ય સંપાદન માટે હંમેશ વાપરો.

શિયાળાની ઋતુમાં—

સુવર્ણમાસિની વસંત નં. ૧

અથવા

બૃહત્સુવર્ણમાસિની વસંત

અવનપ્રાશ (સાદો) કે (અષ્ટવર્ગ)

સાથે લેવાથી સાંલભરની શક્તિ મેળવી શકાય છે. આ
 સિવાયની ખીણ પણ અભ્રુક, મકરધ્વજ જેવી ઊંચી દવાઓ છે.
 મંગાવી ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે. ગૂજરાતમાં લગભગ બધે
 ઠેકાણે એજંટ છે.

★ ગૂજરાત અને ઉત્તર યાજ્ઞા જિલ્લાના સોલ એજંટ ★

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભારતચેતન, ભુવેશ્વર, મુંબઈ-૨

વસન્તની વધાઈ

[સુલગંડી]

રામપ્રસાદ શુક્લ

પ્રસૂન માત્ર એક
ભિખું મહી લગાર છેક.
ફેણુઆરી માસનાં
ઠરી અધેસ આસનાં
જણાય ચિત્રે, છબી પાંદડાં ખરી પડયાં મણાં
અનેક યર્ષ
પી ત વર્ષ
આમ તેમ ભિડતાં,
વાયરાથકી વખટતાં,
ફરેછ ફેરફારી થકીક અંતરિક્ષમાં,
રથે ઢગો કયલી ઢળી પડેછ ના બિછાતમાં,
હોડકાં બની કંઈક સેલતાં તળાવમાં.
મૃત્યુનોય આખરી વિલાસ
કેટલો ભરે નિસર્ગમાં અધે હુલાસ ?

મહી પ્રસૂન આ નવોન
મૃત્યુસાય જંગમાં પ્રવીણ
બિન્દગીતણાં સુરત હાસ્ય ચેર
પાનખર તણી લગાર છાવરી રહે જ કેર,
શુષ્ક અંતર નવાણની ફુટી ઉઠી નવીન સેર.
છાલકે છવાઈ વિશ્વ આખું થે જશે
સીમ, ખેતરે, અધેય જંગલો વિધે
સુલક જાડનાં હસી પડે જરા મિત્ર મિત્ર
કુંજ કુંજ દારી ભિડશે નવા રસે કસે.

પાનખર તણી નવાઈ
આવતા વસન્તની વડી વધાઈ.

શ્રીમતી બીએટ્રીસ વેબના અવસાનથી ઇંગ્લેન્ડે જ એક મહાન તારી ગ્રામાવી છે એમ નહિ પરંતુ એ ખોટ સાગ્ર-વિશ્વની છે. એ વિદુષીના અવસાને વિશ્વતું એક અપ્રતિમ દમ્પતી મુગલ ખડિત ક્યું છે; કદાચ આજેક અને આંદોલન તો નહિ પરંતુ વિરલ તે ખરું જ. બીએટ્રીસ અને સીડનીનું જીવન જમાનમનાની યુગ્મ ધારા જેવું ગણી શકાય. એ બેજને કહેવું સુરેક્ષ દોષ છે કે ક્યું અને કેટલું પાણી જંગાનું અને કેટલું યમુનાનું. શ્રીમતી બીએટ્રીસે એકવેળા પેલે જ પેતાના એક ચરિત્રકારને લખ્યું હતું કે: “અમારામાંથી કોઈના પશુ જીવન ઉપર તમે એક કે બીજાના વિના કંઈ પણ શી રીતે લખી શકા?” એ મુગલમાંથી એક બોળ સિવાય ગમે તે એકને વિચાર સરખો ન થઈ શકે એવું બીજું મુગલ વિશ્વમાં કંઈક અશી કપુરી દમ્પતીનું મળ્યા. એક સામાજિક અનુસંધાન દ્વારા બ્રિટીસ રાજનીલિને સમાજવાદ અને વૈધાનિકતાથી સમ્બળ કરી; બીજાએ રેડિયમની શોધ વડે ભૌતિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ કરી. પ્રખ્યાત આંગ્રે નાટ્યકાર બનીશ” શૌએ સીડની અને બીએટ્રીસને “આશ્ચર્યજનકરૂપે એક-બીજાનાં પૂરક” અને “અસાધારણ શ્રેષ્ઠ મુગલ” તરીકે વર્ણવ્યા છે.

એ ઉભય કેવળ ફરવા દરવામાં, પાતચીત કરવામાં, લખવા વાંચવામાં જ એકમેકને સાથ કરતાં એમ નહિ, પરંતુ શરીરમાં અસમાન હોવા છતાં એકમેકના જોડા, ટાપી, કપડાં પણ અદલખદલ કરી લેતાં; એટલું જ નહિ પણ લખવા-ખોલવામાં ઉભય એવી રીતે ભાગ લેતાં કે અરપણને એમ જ લાગે કે જાણે એક જ આદમી બોલે છે. ક્યારેક બીએટ્રીસ નોટ લેવાર કરતી અને સીડની લખતો; ક્યારેક મોંઘ કરવાનું કામ સીડની કરે તો લખવાનું બીએટ્રીસ. બહેરબાઈમાં પણ એમ જ. એક વાપણ આપે તો અન્ય એતાએના પ્રકોના ઉત્તર. કોઈ મળતા આપનારને એક કહે કે “અમારા ખ્યાલમાં તો” એટલે અન્ય એ વાંકેનાં સૂત્રને આગળ વધારીને કહે, “હંસાંકની સામર્થિક રિયલિતો હેકલ” એટલે પાછું પહેલો કહેવા લાગતો “સમાજવાદ વિના ન હોઈ શકે.”

આનું એ અપ્રતિમ મુગલ એટલું મગજ એક સંયુક્ત કારનેમાની માફક કામ કરે, એમની વિચારધારા એક જ માર્ગે એક જ વિચારમાં દોડે. એક બીજાના સ્વભાવની સમાન પરિમિતતાએ એમની અભિવ્યક્તિને એકરૂપતા કેટલે અંશે અર્પે અર્પી હતી, એને ખ્યાલ એક સાધારણ મનનાના ઉલ્લેખ વડે આપી શકાય. એક વેળા એક તત્વવિવાદિત દમ્પતી વિવાદના પ્રારંભિક રજત દિવસ ગાળતા વેળ દમ્પતીનાં મહેમાન બન્યાં. પ્રાતઃકાળે ભરે એ ફરવા નીકળ્યાં ત્યારે સીડની અને પુરુષ અતિથિ આગળ ચાલતા હતા, અને બીએટ્રીસ અને નવવધૂ થોડાં અંતમાં પાછળ. પાતમાં સીડનીએ મહેમાનને પૂછ્યું:

“શું તમે કહો છો તો કે તમારી પત્ની અને બીએટ્રીસ વચ્ચે શી વાતચીત થઈ રહી છે?” બિયારા મહેમાને પાછળ જોયું અને દસીને કહ્યું, “ભાસા એ તો હું સી રીતે કહી શકું?” સીડનીએ સાંવ સ્વાભાવિક હોય એ રીતે કહ્યું, “પણ હું કહો શકું છું. જે સાંભળો, બીએટ્રીસ તમારી પત્નીને કહી રહી છે કે વિવાહ બાબતોમાં કચરાપેટી છે.” થોડે દૂર જઈ બેઠ થોડા. સાથે થઈ જતાં જ મહેમાને પોતાની પત્નીને પૂછ્યું, “તમારો વચ્ચે શી વાતચીત થઈ ચૂકી હતી?” નવલખૂ કંઈ કહે એ પહેલાં જ બીએટ્રીસે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો, “જુઓ, હું તમારી પત્નીને કહી રહી હતી કે વિવાહ એ બાબતોમાં કચરાપેટી છે.” બિયારા ક્યંત તો આશ્ચર્યથી આંખો ફાટી ફાટીને એકમેક તરફ જોવા જ પૂછ્યો. વેળા દમ્પતીએ ‘અમારી બાંહેધારી’ (*Our Partnership*) નામના ગ્રંથમાં આ આશ્ચર્યજનક સંયુક્ત વ્યક્તિત્વ પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો ઉદય

બીએટ્રીસ વેખના જીવનની ચર્ચા કરવા પહેલાં ઈંગ્લેન્ડની તત્કાલીન-સામાજિક અને રાજનૈતિક સ્થિતિનું અવલોકન અસંભવ ન ગણાય. ઓગણીસમી સદીનો ઉત્તરોત્તર વિભાગ વિશાલ-સુખનો પરાભવ-કાળ કહી શકાય. પુરાણિક વિચારો, શ્રદ્ધા, નૈતિક માપદંડ ઝાડો બદલાતા હતા. કાર્લમર્ક્સ, રિક્કન, અને હીકન્સના વિચારોને વેદવાક્ય સમજીને કાંઈ થઈ શકે કરવા તૈયાર નહોતા. “Man is the creation of circumstances” (મનુષ્ય પરિસ્થિતિઓની ઉત્પત્તિ છે.) એ “બાબાવાક્ય” પ્રમાણમાં ની સારો કહે એ પણ કહેવામાં આવતું કે “પરંતુ એનામાં એને બદલવાની ક્ષમતા પણ છે.” નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધોએ લોકોના તર્ક અને વિવેકમાં ભારે પડ્યો આપ્યો હતો અને નવાં ત્યાં શિક્ષિત શાગળમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. મર્વિન, ટિડેલ, હકસલે, માટિન-યુ. બિશપ આલફ્રેડ, હર્મિનલ મૈનિંગ વગેરેએ લોક, વિચારમાં ઉચલપાચલ મચાવી હતી. વિચાર-ક્રાન્તિનું એ વહેણ મજબૂતમાંથી મંડાઈ ગયું અને ત્યાંથી રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ઝડપે પડેલા લાઝુ. લોક જનતાંત્રી ચર્ચા કરવા લાગ્યા. મંત્રો કેવળ કુટીબ કુટુંબોની મૂળ-ભર બણીમણી વ્યક્તિઓ જ હોય, સીએમો ક્રિસ્ટી અને મતાધિકારથી વંચિત રહે, દેસનો વ્યાપાર સારો થે મંત્રીઓના મૂલોબર કૃપાસત્ર પૂંછપતિઓના હાથોમાં કેન્દ્રિત રહે, લોક-સલાહ કેવળ તિકકમ્પન્થી, નરમદળવાળાઓના વાફ-સુદનો આખાં બની રહે અને અધિકાર અમજીવો મોટારીથી બુખે મરે અગર શોષણ, અત્યાધિક પરિશ્રમ અને મર્યાદા બોજનના અભાવમાં કાળ વ્યક્તિ કરે-આ સર્વ વાતો પ્રશ્નચક્ર ચિહ્ન બનીને ચેડીક વ્યક્તિઓના મગજમાં ઘોળાવા લાગી. લોક-અંજે નવીન સાહસ અને વિશ્વાસ સાથે નવું દરિયા કાગળ

એન્થમ, મોલ અને સ્ટેન્સરનું સ્થાન એકમ રિમમ, રિકોર્ડ અને કેનિંગ્મન પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી આર્થર માર્શલની કૃતિઓએ લીધું. કાર્લ માર્ક્સના વિચારોમાં ખ્રિસ્તિય પ્રભુએ જીવનને એક નવો જ પ્રકાર લેવો-નવસદિસ સુધ્યો. ૧૮૮૬ની લંડનની ગોદીની હડતાળ (Dock workers' strike) એ પ્રકાશની પહેલી ચિનગારી હતી. એવી બેસન્ટનાં હિતેષક બાળકોએ દિવાસળીનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતી કમળેર મજૂરોને નહું બળ આપ્યું અને એમણે પોતાની માગણીઓ પૂરી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કામ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. કુખ-અસંતુષ્ટ લોક-જાળની પહેલી ઠોકર જ એસ્ટન સરકારને ઉપલાંથી દીધી. (૧૮૭૬ માં), અને આર્થર એડો દ્વારા પાર્લામેન્ટમાં રાજભક્તિના સોગંદ લેવા એણે કરેલા ઈન્કાર વડે દેશમાં એક રૂઢાંતરી પ્રથતતા, ઉત્સાહ અને એની સાથે કોઈ નવી જ આશંકાની લહેર ફેલાઈ ગઈ. આયલીકના ઉમ જનતા જતા રવાધીનતા-યુગને એ આશંકાએ વેધ દીધો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાશૂત જનતા અને આંધકારી સમાનરૂપે "માર્ક્સવાદ" અથવા તત્કાલીન સમાજવાદની અંબારથી સર્જન-સાધન-બન્યાં.

સમ્પત્તિમાંથી વિપજાવાના નર્કમાં

બીએટ્રીસ પોટર (એ શ્રીમતી વેબનું જન્મનામ)ને જન્મ ૨ જાન્યુઆરી, ૧૮૫૮ના દિવસે કોટસ બોલ્ડસ (મેમ્થસાપર પરમણુ)માં એક મધ્ય-વિત્ત પરિવારમાં થયો હતો. એના દાદાએ એતી છોટીને મહેલું જ વ્યારે-અથસાપરમાં પગલું માર્યું હતું. એ પાર્લામેન્ટનો સભ્ય બન્યો હતો અને આગળ ચાલતાં એના વિચારો એટલા ઉદ્દામ બન્યા કે એ અનાજકાનૂન (Corn-Law) વિરોધી સંધનો સભ્ય થયો. કોબડન અને બ્રાક્ટિનો એ ભારે પ્રસંશક અને ધર્મોન્મતાનો વિરોધી હતો. પરંતુ એનો પુત્ર (બીએટ્રીસનો પિતા) રીચાર્ડ પોટર પ્રથમ પોતાના પિતાના વિચારો સાથે-સદમત હોવા છતાં પાછળથી વિનિત-પ્રતી જતી ગયો. એ પાર્લામેન્ટના મતાધિકાર વિસ્તાર તથા મુદ્રાશાખાલોને આશંકા અને વિરોધની દૃષ્ટિથી લેતો. ઉચ્ચ વિચારોને દીક્ષા કાઢવામાં આવેલ 'માન્ચેસ્ટર-ગાર્ડિયન'ના સંસ્થાપકોમાં એ પણ હતો ૧૮૫૭ની આર્થિક દુરવસ્થામાં પોતાની પૈતૃક સમ્પત્તિના મોટા ભાગથી એને હાથ ધેલા ત્યારબાદ રીચાર્ડને પોતાના જાહોળા પરિવારના પોપણુ અર્થે વ્યાપારમાં કમ્પણી કરવામાં પોતાનો સમય ગાંગેલો પડતો.

પોટરને નવ સંતાનોં થયાં. એ બધી એકરીએ જ હતી. બીએટ્રીસ એમાં આઠમી. એના જન્મ પહેલાં પોટરની આર્થિક રિયલિ લેઈએ એટલી સુધરતી જતી હતી. પોતે સંપત્તિવાન હોઈ લંડનના ઉચ્ચ-પરચ, રાજનીતિજ્ઞ, સમાજશાસ્ત્રી અને મુહૂર્તજીઓનું પોટર કુટુંબમાં આવતું જતું થતું. પોટરની કન્યાઓનો વિવાહ લોચિનોડ કંટની, લેન્ડી હોમરહિસ, સી. એ. ક્રિસ (પાછળથી લોડ પારમર) સાથે, અને એની ભત્રીજીનો વિવાહ આર્થર બ્રુસ સાથે થયો.

આ સંયોગના પરિણામે પોટર-કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ વધી. સાથે સાથે એ સામાજિક અને રાજનીતિક ચર્ચાનું સારું સરખું કેન્દ્ર પણ બની ગયું. સ્વાભાવિક રીતે

બીએટ્રીસ એ મેંડેગની વાતચીતમાં લગતી, પરંતુ એ પોતાની બીજી બહેને માફક કાઠ વાત વાંચીને કે સાંભળીને સહેલાઈથી ઝડપી કરે એવી નહોતી. એ આવનારાને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછતી, પોતાની શંકાઓ રજૂ કરતી અને એનું સમાધાન માગતી. બીએટ્રીસની માં મહેનતોનાં આ પજવણીથી હેરાન થઈ જવાવ કરવા ક્યારેક કહેતી કે “મારી પુત્રીએમાં આ એક જ એવી કમબઝલ છે.” પરંતુ પોટરના મિત્ર પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ દાર્શનિક હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું કહ્યું બીએટ્રીસની જિજ્ઞાસાશક્તિ અને અસાધારણ પ્રતિભા પ્રતિ બેચાંચું. એ એના લખવા-શીખવાના કામમાં સદાયક જાન્યે. એ નિઃશંક છે કે સ્પેન્સરના વ્યક્તિવાદી વિચારોની બીએટ્રીસ પર ગાઢ છાપ પડી, એનાથી એની જિજ્ઞાસાશક્તિને બારે દિનેજન મરુતું. આગળ જતાં તો એ એના પુસ્તકોને પણ ટાંપી મઈ સમાજવાદ પ્રતિ એનું કળાણ સ્પેન્સર અને પોટર બેઠેને ન રુચું.

બૌદ્ધિક લાગે કંઈક અંશે બીએટ્રીસને કુદરત અને સમાજની સમય ગરબાદ કરવાની શક્તિનીચો દૂર હટાવીને જોશન્ટપ્રિય, અને કંઈક અંશે વ્યક્તિવાદી પણ, ખનાવી પોતાનાં કાલ અને પિતાના પુરતકાલવના તમામ અથો આવી નાંખીને એણે નવાં નવાં પુસ્તકો, પત્ર-પત્રિકાઓ મંજાવી વાંચવાં શરૂ કર્યાં. માતાને આ બહુ પસંદ ન હતું પરંતુ આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવાને કારણે પિતા કદિ એના એ વર્તન સામે વાંધો ન લેતા બહેને પણ “વિદ્યાન ખનવાની એની આ એટા”થી રાજી તો નહોતી જ. પરિણામ એ આવ્યું કે વાંચીને પરવારી વાંચનની નોંધ લીધા બાદ એ પોતાનો સમય ખરના નોકરચાકરો સાથે માળવા લાગી. નોકરો આ કૃપા અને સહભાવથી બહુ જ રાચતા અને પોતાની ગરીબીના ઇતિહાસનાં પાનાં નિખાલસપણે એનો આગળ ઉઠાવતા. ગરીબો પ્રતિ સહાનુભૂતિ દેખાડવી અગર એમના પ્રતિ બીજાનો કુકડો નાંખયો એ એ લેગા અમીરોની મામૂરો રસમ હતી. લંડનની અનેક ધર્મોદા સંસ્થાઓના સહાયતા કાર્યમાં અધિકારી અમીર કુટુંબોની સદ્વિદ્યાઓ પોતાના આગસ અને જીવનનો એકરસતા ટાળવા માટે લાગ લેતી. પોતાની બહેને સખીઓ સાથે બીએટ્રીસ પણ એ પ્રતિ આકર્ષાઈ. પરંતુ એનું કામ અને રંગદગ નિરાળા જ હતા.

બીએટ્રીસની પ્રતિભા અને ગરીબીના કારણે અને ગરીબોની સ્થિતિની તપાસ કરવા તરફ એનાં વલણથી આકર્ષાઈને ઈ. સ. ૧૮૮૬માં સ્વ. આર્થર જયે લંડનના અમણી-ઓની સ્થિતિના તપાસકાર્યમાં એની સહાય માગી. જણે કે બીએટ્રીસને કંઈ મેમાગ્યું વરદાન ન મળ્યું હોય ! એણે સહર્ષ એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને ઉભયે મહોનાઓ સુધી ગરીબોની આવક, ખર્ચ અને સ્થિતિ સંબંધમાં વિવરણ અને બહુમૂલ્ય આંકડા એકઠા કર્યાં. એ તપાસતું પરિણામ એ આવ્યું કે લંડનની વસ્તીના ૩૦ ટકાને સ્વચ્છ, સખળ, સક્ષમ અને કામ કરવા લાયક ખનાવવા યોગ્ય ખોરાક મળતો નહોતો ! દિંદમાં આજે કાંઈ એણે સમર્થ સમાજસેવક આ પ્રકારની તપાસ હાથ ધરે તો પરિણામ શું આવે ? આ તપાસે પ્રથમવાર બીએટ્રીસના નેત્રો સમર્થ પૂજવાદી શાસનના અધિકારી રૂપ નકતું નગન ચિત્ર બહુ કયું, જે ચિત્ર જનતાની નજર પર ન ચડે એટલા માટે જીનજવાબદાર અધિકારીઓએ પ્રચારનો અને ધર્મોદા સંસ્થાઓએ જાનનો યદો નાંખી રાખ્યો હતો !

આ નરી વારતવિકતામાં નિહાણતાં, એના સંપર્કમાં આણતાં, બીએટ્રીસની જિજ્ઞાસા જ વધી એમ નહિ, બલકે ઉત્સાહ પણ વધ્યો અને સમાજસેવાની લગ્નની લાગી. એણે લંડન ખરડ એન્ડમાં જઈને જાતે મજૂર-જીવનનો અનુભવ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અન્ય નામે એણે થોડો વખત-લૅન્ડેસાયરના કારખાનામાં મજૂરજી તરીકે પણ કામ કર્યું, જ્યાંથી નાલાયક દરબી થોડા વખતમાં જ એને રૂકસદ આપવામાં આવી. કઈ મજૂર પરિવારમાં ઘૂમીઘૂમીને, એમની સાથે વસીને, એમનાં જોગ્યન-વસ્ત્રો અપનાવીને એણે એમની રીયતિનો કીકડીક ખમાલ મેળવ્યો. એણે પોતાના એ અનુભવોનું દોહન એ તારણું કે સરકારી-અગતિ સહ-શ્રેણ-સમિતિ આદિશન—ખરાખર રીતે સંગઠિત કરવામાં આવે તો એ વડે મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સાચા પ્રમાણમાં સુધારી શકાય. એણે એક પુસ્તક લખવા વિચાર કર્યો. કેમ્બ્રિજના પ્રસિદ્ધ એચોરાસ્ટ્રી આદરેક માર્ગશની એ માટે એણે સંકલ્પ માગી. એણે એને દસી કાઢી. પણ એણે નિસ્તસાદી ન થતાં થો. લેહી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. એની પાસેથી પણ કંઈ સતોષકારક-ઉત્તર ન મળ્યો. આખરે એણે પોતે જ એ બોધે ઝડપ્યું. ૧૮૮૬માં "ઈંગ્લેન્ડમાં સહયોગ આદિશન" ઉપર એનો ગ્રંથ પ્રગટ થયો. આજે પણ એ ગ્રંથ એ દેશની સામાજિક સમસ્યાઓ ઉપર અતિમહત્વનો-અધિકારપૂર્ણ ઇતિવૃત્ત મનાય છે.

નારી હુકમનું આન્તર્દ્વંદ્વ

બીએટ્રીસની હથે એ ખાતી થઈ કે મરીબી-દારિદ્ર્યનો અંત મૂળીખર લોકોના જાનથી નીકાકાના કષાણુ અથવા સહવિચારશીલ જનવાધીન આવે. એનો સમૂળ વિનાશ સરકાર જ કરી શકે-એટલે જનતાની અને જનતાને માટે હોય એવી સરકાર. આ વિચારબેણીથી એનો સમાજવાદ પ્રતિ મૂકાય. એણે મધ્યમ અને ઉચ્ચ વર્ગને એ દેખાડવાનો નિશ્ચય કર્યો કે મરીબી સાથે લડવા મજબૂરોએ જાનસુધી કેવા પ્રકારનું સંગઠન કર્યું હતું, અને જાવી કામ માટે કેવા પ્રકારનું સંગઠન કરવું જોઈએ. ૧૮મી અને ૧૯મી-સદીએના મજૂર સંગઠનોના ઇતિહાસ એને નાનીયા સમાજશાસ્ત્રીઓ પાસે પણ ન મળ્યો એટલે એણે પોતે દ્રેક હુનિયનોના કામકરોને મળવા માંડ્યું, એમનો અનુભવ લેવાનો અને અધિકારીઓ સાથે થયેલા એમના પત્રવ્યવહારનો અભ્યાસ કર્યો. એ કામ એટલી એને માટે ગમ-સાધ્ય હતું; એને જીવનમાં પહેલી જ વાર આ સર્વ-શ્રિય કાર્યમાં કોઈ સાથી-સહયોગીની આવશ્યકતા દેખાઈ.

માખહેનની રહેણીકરણી અને સ્ત્રો-સરના વિચારોએ બીએટ્રીસના જીવનમાં વ્યક્તિ-વાદ દર્શાવતા સુખ-વિલાસી જીવન પ્રતિ ઉઠાસીનતા આણ્યા આ મરોએના સંગઠન કાર્યે એના મગજને ધોધું હતું. પરિણામે એણે પોતાનું જીવન પૂર્ણપતિએના નર્મમાં વસતા ગાનવ-કીડાએના જીર્ણોદારને માટે સમર્થવાનો સંકલ્પ કર્યો. વિવાહે-જી હુકમને આમંત્ર-વાના અને પાર્ટીઓ, મિજગાનીઓ અને નવોદયી એને મેદિત કરવાના માખહેનોના પ્રવાસો એને યગદૂપ બાસવા લાગ્યા. એ આવા પ્રસંગોમાં ક્યાં તો બાગ ન લેતી અગર લેતી તો એક ખૂણમાં આરામ સુરસીમાં પાચે પાચે કંઈ પુસ્તક.

ઉદભાવતી. એની આ 'મૃદુતા' અમર અનિશ્ચિત્તો સામે મામૂલી પોષાકમાં આવવાની એની 'અસમ્મતા' માટે એને ઈર્ષ્યા મળતો. એ - ભૂખચૂપ એના જોરકામાં ચાલી જતી. આ વર્તન બહુ જ એણે સુવાનોને એના પ્રતિ આકૃષ્ટ થવાની તક આપી, હોય ! એકબે વાર એના પિતાએ હસતા-હસતા કહ્યું, "બીએટ્રીસ, મારે એક વધુ જમાઈ હોય એવી મારી પૂરેછા છે." એણે તો મ્હોં મચડીને કહી નાખ્યું, "હીક ! મને-તો એની ખાસ ઈર્ષ ઉભૂપ નથી દેખાતી."

૧૮૮૨માં બીએટ્રીસની માનું અવસાન થયું. ન કેવળ ધરબ્યવસ્થાનો બદલે રિવાજ પોટરના કારોબારની દેખરેખનો તમામ ભાર બીએટ્રીસ પર જ પડ્યો. પોતાની મની દફતરિયા કરી પાછા ફર્યા બાદ એને હૃદયવેદના શોક, એકલપણ અને માનસિક શોભનું ને ચિત્ત એણે-દોધું છે એ નારીહૃદયની આકલિની રપટ સ્વાભાવેકિત છે એનું સ્હરીર દુર્બલ, શિથિલ અને મન પશુ કામડેળ થવા માંડ્યાં હતાં. એક બાલુ એનું હૃદય સફળ વિવાહના રૂપમાં ચનાર પ્રેમના આશ્રન-પ્રદાન અને નારીના સહજ સુખ માટે તલપી રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાલુ 'રપટ' એને વિરલેપણાત્મક મસ્તક પોતાના સ્વતંત્ર કાર્યના અધિકારના અખાધ પ્રયોગ પર ચોંટ્યું હતું * એમાં એના પિતાના બગડતા સ્વાસ્થ્યે એની ચિંતામાં વધારો કર્યો. ૧૮૮૫માં એને પક્ષાઘાત થયો, જેમાંથી એ સાજો ન થયો. ૧૮૮૨માં એનો દેહાન્ત થયો.

બીએટ્રીસે પોતાના પિતાની રાજકીયા ખાસે જેસી પોતાનું કામ પશુ-કરતી અને એની સુધૂપા પશુ કરતી એ સમયે લંડનમાં ફેબીઅન સોસાયટીનું પ્રામત્ય હતું. ન્યેમ્સ બર્નૅડ્સ, હો, સીડની વેબ, સીડની એલીવર (પાછળથી લોડ' એલીવર), એની જેમંટ વગેરે એના મજબૂતા નહોતો ! બીએટ્રીસ એની પ્રવૃત્તિ તરફ આકર્ષાઈ, એની સમાજોમાં અધ્યયન કેન્દ્રોમાં જવા લાગી. અહીં કુમારી આકર્ષિયા દિવે બીએટ્રીસનો સીડની વેબ સાથે પરિચય કરાગ્યો. સીડની એ વેબા ચિહ્નનના મન્દોરની રિયલિ સંજોઈ માદિતો માટે આધારરૂપ ગણાતો. સીડની લંડનના અધ્યયન વર્ગના એક એકાઉન્ટન્ટનો પુત્ર હતો; લંડન વિશ્વવિદ્યાલયના સંખ્યા-શાસ્ત્રણ વડે પ્રેમયુગેટ અને વકીલ યર્થ ઉપનિવેશ-વિલાસમાં સીનિયર ક્લાર્ક બન્યો હતો. ૧૮૮૫માં એ ફેબીઅન સોસાયટીમાં ભેડાયો અને એના તરફથી પ્રકાશિત ઈર્ષ પત્રિકાઓ, વિવરણપત્રો, પુસ્તકો એણે લખ્યાં. પોતાનો આજો વખત રાજકીય કાર્યમાં ગાળવા એણે ૧૮૯૧માં પોતાની નોકરી પણ છોડી દીધી. એ ફરમાન બીએટ્રીસનો એની સાથેનો પરિચય અતિ ગાઢ થયો—એ ગાઢ પરિચય રફતે રફતે પ્રેમમાં પરિવર્તિત થયો; એકબે એકબેમાં પોતાના હૃદયના પૂરક સાધીની હૃમત એઈ અને ઈ. સ. ૧૮૯૨માં એમનાં લગ્નની બહેરાદિ લંડનનાં રાજનૈતિક મંડળોમાં આશ્ચર્યપ્રસન્નતાની લહેર પ્રસરાવી.

પીસ્તાલીસ વર્ષની રાજનૈતિક મધુ-રાત્રી (Honeymoon)

કુશળનાં બાલુક પ્રેમીએના "દનીમ્ડ" નું સ્થાન ઈટલિના પ્રાકૃતિક સીન્દર્ભમય રમણા અગર પ્રીસના ખંડેશ. બીએટ્રીસ અને સીડની પોતાના રમત દિવસો ગાળવા એ

ખરેખતે રાજ્ય હુંલવા ન-ગયા. એમણે પોતાની “ મધુ-રાત્રી ” ગાળવા પસંદ કરી આપણાં અને અમેરિકા-કેનેડાની સફર ! એ રેલોના મજૂરસભ્યોને એમણે પોતાનું ધર બનાવ્યું; મજૂર સંગઠનનો અભ્યાસ એ બેનું એમનું સંપૂર્ણ કાર્ય. આ સદકારે આમજી ચાલતાં મજૂર સંગઠનના ઇતિહાસના રૂપે History of Trade-Unionism રાજનીતિના અભ્યાસકો સામે આપ્યું. મજૂર સંગઠનનો આ પ્રથમ પ્રામાણિક ઇતિહાસ છે જેનો જગતની વીસ ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો છે.

આ એમના પીરતાલીસ વર્ષના લાંબા રાજનૈતિક ‘હનીમૂન’ના શ્રીગણેશ કહી શકાય. ત્યારબાદ ઉભયે સળાને સામાજિક, રાજનૈતિક અનુસંધાનનું જે કાર્ય કર્યું, જે મર્યાદાઓ, અને જે બ્યાવહારિક કાર્ય કર્યું એ સર્વનું મહત્ત્વ ગોણું નથી. હંમેશા પુસ્તકાલયોમાં જઈ રિતાબોમોથી નોંધ લેવા, લોકોને ઘેર જઈ અમર એમને પોતાને ઘેર બોલાવી, મજૂર સભાઓમાં જાઈ મારી, બાળક દર્શને, મજૂરોની હાથમારીઓને હેવાલ એમના ગહેથી સાંભળીને, માસિકોના દરજ્જાનું સમજીને, રવાનિક શાસનની વ્યવસ્થા બોધીને, કૌંસિલોના સંવાદનું અને કાર્યની તપાસ કરીને, એની-આમીઆ તથા દોષ અને એ દૂર કરવાના ઉપાય બતાવીને એમણે સમાજ-તને ફેરવો સમજ-સમજ બતાવ્યો છે એ કહેવું સહેલ નથી. એમના એ સંપૂર્ણ અમનું પરિણામ નીચેના મહત્ત્વપૂર્ણ, પ્રામાણિક મંથિ છે—

(1) History of Trade Unionism, (2) Co-operative Movement, (3) Consumers' Co-operative Move, (4) Constitution of Socialist Commonwealth, (5) Decay of Capitalist Civilisation, (6) Fabian Essays, (7) Facts for Londoners, (8) Facts for Socialists, (9) How to pay for the War, (10) Labour and the New Social Order, (11) Labour and the Nation, (12) Liquor Licenses, (13) History of Local Government in England 10 Vols. (14) London Education, (15) Methods of Social Study, (16) Towards Social Democracy, (17) Industrial Democracy, (18) Wages of Men & Women: Should they be equal? (19) The Works' Manager, (20) Our Partnership, (21) History of Durham Miners, (22) Soviet Communism: A New Civilisation 2 Vols.

ઉપરોક્ત મંથિમાં બીએડ્રીસની “ મારી ઉમેશ્વરી ” (My Apprenticeship) નો સમાવેશ નથી કર્યો; કારણકે એ વેબ-દમ્પતીના સંપૂર્ણ પરિણામ પરિણામ નથી. શ્રીમતી વેબના એ મંથને ૨૯. લાલા લગ્નપતરાયે ‘યુગ-ચ’ (Book of the Century) તરીકે વર્ણવ્યો હતો એટલે એ પ્રેરણાદાયી છે. આત્મકથા સાહિત્યમાં આને એ એક અત્યુત્તમ કૃતિ છે. મહિલા આત્મકથાઓમાંની વિશ્વસાહિત્યમાં બીજી એ અનન્ય કૃતિઓ તે માર્ગરેટ એક્સલિયની “આત્મકથા” અને એમ હેલિડ એકાબના “ જીવન સંભારણા ” ના નજીક આવે. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં એ પ્રજા મંથ. એણે લોકોને એની પ્રતિભા અને અધ્યયનશીલતાને પરિચય કરાવ્યો. એક વ્યક્તિ પોતાના પ્રતિ ફેરવો હદ સુધી ઉમાનદાર, નિષ્કપટ, સ્પષ્ટવાદી અને જિજ્ઞાસુ થઈ શકે છે. એનું બીએડ્રીસનો આ મંથ અવસંત દર્શાવે છે.

૧૯૦૫માં આફર સરકારે વેબ-યુગલની મજૂર કાયદાઓની-આલોચનાથી તંગ થઈને એ કાયદાઓની તપાસ માટે એક કમીશન નીમ્યું. એની બીએટ્રીસને સભ્ય ચૂંટવામાં આવી. ચાર વર્ષ એણે એ કમીશન અંગે સતત કામ કર્યું. કમીશનનો રિપોર્ટ તૈયાર થયો ત્યારે એણે જોયું કે બહુમત એની બધામણીની તરફેણમાં નહોતો; એટલે એણે પોતાની બધામણી લઘુમતિ-રિપોર્ટ રૂપે પ્રગટ કરી. ૨૫૦૦૦ પ્રતો હાથોહાથ ખાપી ગઈ. પરિણામે ચૂંટણીના દેટલાંક મદરસનાં રથોનો કબજો મજૂરોએ કરી લીધો. ૧૯૮૨માં મજૂરોની સુદકાલીન સ્થિતિની તપાસ માટે ખેડેલી કમિટીની પણ એ સભ્ય હતી. એમાં પણ એને લઘુમતિ રિપોર્ટ હાથોહાથ રાખવો પ્રકર્યો. એમાં મજૂર-મજૂરોના સમાન, દરજ્જાની જોરદાર વડીલાત હતી.

એ દમ્પતીની સર્વ કૃતિઓની આલોચના આ નાના લેખમાં શક્ય નથી, પરંતુ એમને વિશ્વવિખ્યાત બનાવનાર મહાઅર્થ, 'સોવિયેટ સામ્પવાદ : એક નૂતન સભ્યતા' (Soviet Communism : A New Civilisation) થોડી ચર્ચા મંંગી લે છે. આઠ-આઠ વર્ષના સતત પરિશ્રમના ફળરૂપ ૮૫ વર્ષની ઉંમરે એ દમ્પતીએ લખેલો એ 'અર્થ' એ વિષય પર એટલો તે પ્રમાણુત્ત અને વિહતાપૂર્ણ છે કે એ એક જ કૃતિ કોઈ પણ અર્થકારને અમર બનાવવા પૂરતી ગણાય. ફરી સામ્પવાદ એક નૂતન સભ્યતા હોવાની એમની માન્યતા આશ્ચર્ય છે. મહિનાઓ સુધી રશિયાનાં ગામોમાં ધૂમીને, મજૂરો અને નામરશિકાના ઝારના સમયના અનુભવો અને એની તુલનામાં નવરસના હોળ નવીન પરિસ્થિતિનું અભ્યયન કરીને, પુરાણો અને નવીન શાસન-તંત્રનો લેડ પોતાની આંખોએ જોઈને, એમણે એ મત રિપર કર્યો અને તે પ્રમાણે એની બીજી આશ્ચર્યમાં એમણે સંશોધન પણ કર્યું છે. એ દમ્પતીની બૌદ્ધિક હમાનદારી, રચનાદિતા અને અનુસંધાન-અભ્યયન આદિ એના સર્વો મદલ કરવાની વિશ્લેષણાત્મક પ્રવૃત્તિના પિતૃત્વનું એ પ્રતીક છે. આપણે એટલું માત્ર રાખવું જોઈએ કે એ અર્થના લેખકો ન તો સામ્પવાદી છે કે ન માક્સવાદના અનુયાયી.

ફક્ત પ્રતિ વેબ-દમ્પતીનો દષ્ટિકોણ અને એમાં થયેલું પરિવર્તન સમજવા માટે એની રાજનૈતિક પૃષ્ઠભૂમિકા પર ઊકતી નજર નાંખવી અપ્રાસંગિક ન ગણાય. યોગજીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પૃથ્વીવાદી શાસનના કુખપરિણામની પ્રતિક્રિયાએ ઇંગ્લેંડના રાજનૈતિક લેખોમાં જોટલું ઉપ મિચ ગરીબો અને અમજીબોની દુર્દશાનું ઉપસ્થિત કર્યું એટલી પ્રગળ એના ઉપચારની કોઈ રૂપરેખા રચી ન કરી. ફીબીઅન, સમાજવાદીઓ ધીરે ધીરે શાસન-સુધાર કરી મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાની વાતો કરતા હતા.

સન ૧૯૧૪-૧૯૧૮ મહાસુદ, રશિયાની સફળ ક્રાંતિ અને સુદ પાછીનું પુનર્નિર્માણ આદિ માક્સવાદ તથા ફીબીઅન સમાજવાદ જોઈને માટે બારે કોર પરીક્ષા અને કસોટી નીવડ્યાં. માક્સવાદ સામે જ્યારે ત્યારે ઉઠાવવામાં આવતી સમજૂતી-અસમજૂતી આશંકાઓ રશિયાની ક્રાંતિ અને એના પછી ત્યાં સ્થાપિત થયેલી નવી વ્યવસ્થાના કાર્યો દવામાં હોઈ ગઈ. ધંજા ફીબીઅનો પણ એ સ્વીકારતા થયા. ફક્ત નૂતન સામ્પવાદી રચનાં વિરુદ્ધ

મોકલવામાં આવેલી પિટીય સેના માટે ત્યારે દ્વા-સપોર્ટ અને ડોકમન્ટોએ માલુમદવાનો ઇન્કાર કર્યો ત્યારે સારા મનુર વર્ગમાં સદાનુજ્ઞિતીનો એક જખરદરત લઈને દેશાર્ધ, અને ઘણાખંરા પૂછવાદીઓ, સાત્તાત્યવાદીઓ અને ફેગીઅન સમાજવાદીઓ સુદાં ચોંકો ઊઠ્યા.

ત્યારે સીડનીએ પાલાંગેન્ટના સભ્ય બની અને એ વખત મનુર પ્રધાનમંડળમાં સામેલ થઈ, પોતાના કેટલાક સામાજિક સુધારાના કાનૂનો લાગુ કરવા-કરાવવા ત્યારે મહેનત ઊઠાવી ત્યારે બીએટ્રીસે એ તરફ કદિ ધ્યાન પણ ન આપ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં ત્યારે બીજા મનુર સરકારે સીડનીને લોડ પેરશીલ બનાવી અમીર-સહામાં પોતાનો નેતા બની કાર્ય કરવા મનાવ્યો ત્યારે બીએટ્રીસે લેડી પેરશીલ તરીકે ઓળખાવતો સાફ ઇન્કાર કરી પોતાનું મૂળ નામ ધારણ કરી રાખ્યું. એ આવી અસાધારણ મહિલા હતી. ઇંગ્લાંડની અનેક સંસ્થાઓ-પ્રકૃતિઓ સાથે એ મદિયાનું નામ બેગથેલ હતું-એ સંસ્થાના કાર્ય પર એની પ્રતિભા અને વિદ્વાતાની અચૂક મોર પડી છે. એવા જીવનસાથીના પત્ન્યથી સીડનીનું જીવન કેવું એકલવાયું બન્યું હશે? એ મનુરે ઇંગ્લાંડનું પ્રાજનન અને અન્ય બનાવ્યું છે. એ અન્યતા દાયકાઓ સુધી તે નહિ પૂરાય!

૫૬

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકણીનો અહેવાલ

- ૧ મૃત્યુ-અસહનતા અનુભવમાં સુધારો અને
- ૨ અર્થ-પ્રમાણમાં સુમેલ ઘટાડાની રમૂઆત કરે છે.
- ૩ દકાંના વ્યાજના ધોરણે ઇંગ્લીની જવાબદારી આંક્યા પછી ત્રિવાર્ષિક ચોકષો નક્કો

શ. ૧,૫૦,૮૮,૦૬૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

બ્રોડવેય શેરહોલ્ડર્સ	જિંદગીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૨-૮-૬
બોનસી	હવાતીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૪-૦

ઓ રિ એ ન્ટ લ

અર્થ-મોર સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યોસિયેશન લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

આંચ ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ,

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

આંચ સેક્રેટરી : શ્રી. ઇન્દ્રેવલ્લ સુનીયાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી.

હવે અલંકારોની સંખ્યા અને પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં અલંકારનું કાવ્યમાં શું સ્થાન છે તે આપણે વિચારવું જોઈએ, કાવ્યનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં અલંકારનો કેટલો ફાળો છે તે બધી લેવું જોઈએ.

રસ-નિષ્પત્તિ એ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ. પોતાનો અનુભવ એટલે કે અનુભવે ઉત્પન્ન કરેલ લાગણી એવી તો તીવ્ર અને છે, એવું મનોમનન કવિનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરે છે કે વાણીરૂપે તે લાગણી બહાર સ્વયં-સ્ફુરણથી આવે છે. તમામ નદીનાં તીર ઉપર રતિ-કીડાનું સુખ અનુભવતાં પક્ષી કંપતીમાંથી એકને માર્મરીએ વાણીથી નીચે પાક્યું એ દરખ એવું તો કદુષ્ણ આદિકવિના હૃદયમાં ભારવું કે આગોઆપ હૃદયમાંથી અનુક્રુષ્ણ શ્લોકના આકારમાં આપણે વાણી બહાર આવી ગઈ કે—

“ મા તિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ કામવતીઃ સમાઃ ।

ચત્તોઽન્વ મિથુનાદિકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥ ”

અનિષાદ પણ કહે છે કે “ કૌમ્ય દ્વન્દ્વ વિયોગોદયઃ લોકઃ સ્વેકલગામ્ભઃ । ” કવિ કાલિદાસ ‘શ્વેતવંશ’ના ૧૪મા સર્ગના ૭૦મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આનું પ્રતિપાદન કરે છે કે

“ કવિ, નિષાદે વિષ્ણુ પક્ષી ભાળી,

દ્રવ્યાં, બન્ધો સ્થાપી ન શક. ”

કવિના ભાવનું દર્શન કાવ્યમાં આપ છે અને ‘સહૃદય’ વાચક તેની જ લાગણીનો અનુભવ કરે છે. અનુભવહૃદયમાં રહ્યાંકિ આઠ સ્થાવી ભાવો વાસના રૂપે રહેલ છે. આ સ્થાવી ભાવો, કાવ્યમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોની સહાયથી જન્ય થાતા કે આસ્વાદ કરતાં, અલોકિક આનન્દ આપે છે અને ત્યારે તેને કૃત્તિરસદિ રસ તરીકે લેખકમાં આવે છે. રસ હંમેશા સર્વોત્તે સરખે પ્રકારે આનન્દપ્રદ છે કેમકે કાવ્યમાં સુખ કે દુઃખપ્રદ વ્યક્તિમત આશા જોડી જાય છે અને ભાવો સામાન્યરૂપે જ બાસે છે. આમ કવિની ઉત્કટ લાગણીનું સંસ્કરણે ભૂત દર્શન થતાં એનું પ્રતિબિમ્બ વાચકના હૃદયમાં પડે છે. “ The poet can call up a reflection of his feeling which is similar in some respects and the condition of the reader's soul in the enjoyment of such feeling is in poetry and drama, the relish of, the Rasa which can be brought into consciousness only by the power of suggestion inherent in words and ideas. ”—Prof. S. K. De. અને આપણે રસ-નિષ્પત્તિ કહીએ છીએ. આ અનિષારના સિદ્ધાન્તનું જ બળ છે કે સમર્થન કરવાને લખાયેલા હોય તેવા વાચકો પ્રો. એમરેકોબીના *Principles of Literary Criticism* નામના પુસ્તકમાંથી ઉતારવાનું ઉચિત ગણ્યારી જ:—

"Whatever else literature may be, communication it must be—communication, no literature. What does he communicate? Experience—pure experience—experience enjoyable by virtue of being expressed. Thus literature communicates experience; that is to say, the experience which lived in author's mind must live again in the reader's mind, must be transplanted from one mind into another."

રસનિષ્પત્તિ માટે, કવિના જાવનું સંકલ્પજી સકલ જને તે માટે, કાવ્યમાં રીતિ અને અલંકારની સહાય અતિઉપયોગી થઈ પડે છે. અલંકારનું અલંકારપણું પણ આમાં જ સમાવેલું છે. નિર્ણય કહે છે કે:

"રસભાવાયિ તાત્પર્યમાશ્રિત્ય વિનિવેશનમ્ ।

અલંકારીનાં સર્વાધ્યક્ષકાસ્ય સાધનમ્ ॥"

રસમય પ્રબંધ રચતાં કવિને અલંકારો આપોઆપ સ્ફુરી આવે છે એને માટે પૃથક્ વલન કરવો પડતો નથી. જે વાસ્તવથી પ્રેરાઈ કવિ રસમય કૃતિ બનાવે છે તે વળતે જ કવિની પ્રતિભા અલંકારો શોધી લે છે કે કાવ્યમાં વધુ લે છે. અલંકારો તો જાણે હરી-કર્ષ કરતાં હોય તેમ કવિનાં સંસ્કૃત્ત આત્મી ભાષા રહે છે. આના ઉદાહરણ તરીકે બાણની 'કાલ્પવૃક્ષી'માં જે વખતે ચન્દ્રપ્રીતે કાલ્પવૃક્ષીનું પ્રથમ ફર્શન થયું તે વખતનું વર્ણન આપી શકાય. બાણ ઉદાહરણ માટે પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'માંથી હમયન્તીનું વર્ણન મૂકી શકાય—

"હમયન્તીનો એટલો અતિ શોભાળ,

અલિપ્ત મૂકી, સર્વ આત્મી પાતાલ પેઠા નામ.

લીમક મુતાનું વદન સુપાકર, દેખીને શોભાય,

ચંદ્રમા તો ફીણ પામી આલમમાં સંતાય.

સુદિ કરતાં જલ્દાજીએ લયું તેજનું પાત,

તે તેજનું પ્રતપતિએ પડ્યું, હમયન્તીનું ગાત;

તેમાંથી મંદિ શોષ વાળ્યું, ધડતાં ખેલ પડિયા,

અલ્પાએ જોઈ કંડીને, તેનો ચન્દ્રખો પડયા.

કવિના હૃદયને સૌન્દર્યની કાંઈક અલૌકિક વાસના પ્રેરી રહી છે; તે સૌન્દર્યનું વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી તેથી વર્ણનમાં પ્રસિદ્ધ ઉપમાનનો તિરસ્કાર કરેલ છે કે અસાધારણ સામગ્રીમાંથી હમયન્તીને પ્રતપતિએ ઘડી છે એમ કવિ કહે છે.

આમ જો અલંકારનું અલંકારપણું કવિના જાવને વ્યક્ત કરવામાં સહાય આપવા માટે છે તો પછી કાવ્યમાં તેનું સ્થાન સ્પષ્ટ જ છે. કાવ્ય જે રસનિષ્પત્તિ માટે હોય, રસનિષ્પત્તિ કવિનો. મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તો અલંકારનો સંબંધ રસની સાથે હોવાથી અલંકાર કેવળ બહિર્વૃત ગણી શકાય નહિ તેમજ માનસચાતલના અભ્યાસ વિના અલંકારના હમયન્તી રચાયા છે એમ પણ પ્રતિપાદન કરી શકાય નહિ. એટલું ખરું કે જોનું વર્ણનકરણ માનસચાતલના લક્ષમાં રાખી થયું હોય તેવું નથી. પ્રો. ગ્રોન્ડર ગડકર કહે છે કે, "It is to this neglect of psychology as a separate science that we must attribute the fact that no attempt has been made by any writer on rhetoric to divide the figure in their relation to mental processes."

કાવ્યમાં રસ-નિષ્પત્તિ સખદ કે અર્થકારણે થાય છે; અર્થકારણે રસનિષ્પત્તિમાં સદાય કરનારા છે તેથી અર્થકારણો સ્ત્રી સંબંધ સખદને અર્થ સાથે છે. આથી અર્થકારણ તથા વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) સમ્બંધકાર, (૨) અર્થલક્ષકાર અને (૩) ઉદાહરણકાર. આ વર્ગીકરણમાં અન્યથા અને વ્યતિરેકનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે કે આત્મય-આત્મયી ભાવનો? આ અર્થમાં કોતર્થ વિના જ આ ત્રણ પ્રકારના વિભાગને આપણે માન્ય રાખીશું.

અર્થલક્ષકાર અગત્યના છે તેથી આપણે તેનું નિરૂપણ કરીશું. અર્થની સાથે જ અન્યથા વ્યતિરેકથી રહે તે અર્થલક્ષકાર મુખ્યત્વે કહીએ કે સખદે ફેરવીને આવેન્દુ કહીએ તો પણ રૂપક તો રહે છે જ તેથી રૂપક અર્થલક્ષકાર ગણાય. આ અર્થલક્ષકાર સાધર્મ્યમૂલક, વૈધર્મ્યમૂલક, લોક-ચાલમૂલક કે શૂંભલાગત એમ અનેક પ્રકારના છે. નોરમન હરદ કહે છે કે "The attitude of mind can be considered first as being concerned with the relation of two things or two ideas. This mode works by comparison or contrast. Contrast is that which brings out the difference between two things; comparison is that which brings out the similarity. Contrast emphasises the points of difference and comparison the points of similarity."

ત્યારે હવે આપણે સાધર્મ્યમૂલક અર્થકારણ વિગતથી જોઈએ.

: ધા દે દીધા :

[૫મી]

નથી મરણું એ નથી, મરણ કેમ એને કહું ?
 જીવન્ત તુજ જીવગી, હૃદય-કંપ થાને ધરું ?
 -ઉલ્લેલ તરે નેવું કે અચલ થાંત મૂંચું જળી:
 અપાર્ણ, સુકી ડાળીઓ, ફળ કુલે ન જુલે કચડી,
 વિહંગ-કલ્પ-ગીત ના, ફરફરાટ ના વાચુના,
 વિશીર્ણું ચર્ષ અંગ-અંગ બસ ફૂંકું ઊંચું રહું—
 ન એક ચાહું જીવગી, સુસવતા ભલે વાયરા
 ઘપાટ પર દે ઘપાટ, ફળફલ લોધે ખરે,
 જુવાનવર ત્હોય; મરણ ફરી કાળ ડાળે રમે,
 વસંત-આનિલે ફરી કુદડી મારી સંગે ભમે.
 ચાહું જીવન એવું તે: જીવન તો તું જીવી ગયો.
 જીવું જીવન એવું તે: મરણ તો તું જીવી ગયો.
 હતી ભર વસંત એ, સુસવતા હતા વાયરા,
 ફૂંકું જનવું ના ગચ્યું, કડકભૂસ ધા દે દીધા.

ઉચ્ચે-દ્ર છંદ ચંડયા

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઉવન [૨૭૨૮૬]

અક્ષીર પુરવાર થયેલું છે. જાનતંત્રની નબળાઈ, ઘાતુશીલતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ફીલ્ડ થયેલા શરીરને નવપક્ષવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

✱

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ઝાડુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, અર્ધજનર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૂલ્ય દ્રવ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂ. ૧-૪-૦

હિંઝા આયુર્વેદિક હાર્મસી : હિંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એન્ડ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગાંધીરાઈ, અમદાવાદ

દરેક રથને એન્જીનો જોડાયેલ છે. એન્જીનીના નિયંત્રો તથા આયુર્વેદિક
દવાઓનું સચીપત્ર મફત

હિંદ ગરીબ કેમ થયું ?

મૂળ લેખક : સદૃશ શેઠેશભાઈ દત્ત
સંસ્કૃતિવાદકાર : વિકુલદાસ કોશરી

હિંદીશુ હિંદની આર્થિક દશા (૧૯૦૦)

હવે આપણે ૧૯મી સદીની અર્ધઆંતર્યાં હિંદીશુ હિંદમાં લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી તે જોવા થોડો વખત થોભીશું. હોઈ વેલેરલીએ ૧૮૦૦ની સાલમાં ડૉ. ફ્રાન્સીસ ચુક્રનન નામના એક ફાક્ટરી અમલદારને લોકોની આર્થિક સ્થિતિ અને તેમનાં ખેતી અને ઉદ્યોગોની તપાસ કરવા માટે હિંદીશુ હિંદના પ્રવાસે મોકલ્યો. તેણે પછીથી ઉપર હિંદની તપાસ પથ્રી કરી હતી. તેની તપાસનું પરિણામ ત્રણ મોટાં પુસ્તકોમાં લંડનમાં ૧૮૦૭માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની નોંધો પરથી-તે વખતની સ્થિતિનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. નીચેનું વર્ણન તેની નોંધોને આધારે કરેલું છે.

મદ્રાસ

મદ્રાસ શહેરની તથા નજીક સાચે જ પકતર જમીન હતી. વરસાદ પૂરતો હોય તો ડાંગરનો સારો પાક થતો. થોડાં કોઈ લોકો જૂનાં તળાવ અને જળાશયોમાંથી પાણી લઈને ડાંગર પકવતા હતા.

મદ્રાસથી પશ્ચિમ બાજુ ગતાં તાડનું વાવેતર જણાતું હતું. બાકી જમીન ખુલ્લી હતી. પણ કોડાટુ આગળ અશ્વત્થા વાતાવરણ જણાતું. ત્યાં જૂના વખતની પાણીની નહેર દ્વારા ઠર ગમોને પાણી મળતું હતું. કોડાટુ અને થીપરમટ્ટુ વચ્ચેનો પ્રદેશ ગરીબ હતો અને ખેતરોમાં કાંબળાં લીગેલાં હતાં. પણ થીપરમટ્ટુમાં જૂનું જળાશય હોવાથી એ હજાર એકર જમીનમાં ડાંગર થતી હતી. તે જ પ્રમાણે હિંદુ યાત્રાના સ્થળ કોંચી (હાલનું કોલ્કત્તર)માં એક મોટું જળાશય હતું. તેના પાણીથી ઘણાં ખેતરોમાં સગવડ ડાંગર થતી. ખાસ નદીની નહેરમાંથી પણ હોરશુ અને ઉલુર વચ્ચે સારો પાક થતો હતો. આ પ્રમાણે ત્યાં ત્યાં પાણીની સગવડ હતી ત્યાં ત્યાં ખેતી સારી હતી અને પાણીની સગવડ ન હતી ત્યાં ખેતી ખરાબ હતી. પાણીની સગવડ જૂના વખતથી જે આજુ હતી તે જ હતી. કંપની સરકારે તો મહેસુલ વધારીને આવક બદલાર ધંસડી જણાતું કામ કર્યું હતું. એટલે તેના રાજ્યમાં ૫૦ વરસમાં તો લોકો ગરીબ થવા હતા. જમીનનો પહો ભાગ પકતર, ખીતની સગવડ વિનાનો અને આછા વરસીવાળો હતો. ડૉ. ચુક્રનનના કહેવા પ્રમાણે 'રણ' જેવો હતો.

કર્ણાટક

આરકોટને રસ્તે એક પુરાણું સુંદર જળાશય હતું. તે ૮ માઈલ લાંબું અને ૩ માઈલ પહોળું હતું અને કાવેરી પાકને નામે જોળાખાતું હતું. તેને વિશે ડૉ. ચુક્રનન લખે છે : 'આજુ કોઈ જાહેર અધિકાર 'મે' વધારે સતોપથી ન્તેનું નથી. તેનાથી ઘણા લોકોને પોતાનું જીવન સુખથી પસાર કરવાની સગવડો મળતી હતી.'

આરકોટથી વેલોર અને તાંધર પાલીગામનો રસ્તો પલાર નદીની બાજુમાં આવેલો હતો અને તે ફળદ્રુપ અને હરિયાળો હતો. પાલીગામના લોકો પલાર નદીમાં ૬ થી ૭ ફુટ જીંઘ વીરડાં ખોદીને તે પાણી ખેતરોમાં વાળતા અને ઉત્તમ પાક પકવતા.

બરામહાણ

આ વિભાગમાં થોડાં વરસો પહેલાં થોમસ મેર રેવન્યુવારી જમાખંધી હાખસ કરી હતી. તેની અડધી જગીન ખેડાતી હતી. બાકીની આડીઝખરાંચાંથી હતી અને તેથી ચરા તરીકે વપરાતી હતી.

મેસોર

વજુર મોટું ઘહેર હતું. ત્યાં અઢવાડિક બજાર બસતું. અહીં જમ્મુ કાપડ થતું, જે બહાર મોકલવામાં આવતું. કુલ જમ્મીનનો ૭/૧૦ ભાગ ખેડાતો હતો અને તેમાંથી ફક્ત ૨૦મા ભાગમાં પીતની ખેતી કરવાની સમવા હતી.

સૌરનાપદમમાં પહેલાં હોદ શાખની વસ્તી હતી. તે લઘઈએને લીધે નાશ પામી હતી અને હવે ફક્ત ૩૨,૦૦૦ની વસ્તી રહી હતી. ખેડૂતો પાસે દલકો જાતના બળદ હતા. ૪ કે ૫ બળદ એકથી ૨૫ એકર જોરાકુ અને ૧૨મા એકર ક્યારી જમ્મીનમાં ખેતી થઈ ચકતી અને તેટલી ખેતી કરનાર મોટો ખેડૂત ગણાતો. જમ્મીનનો નક્કી કરેલો દર આપે ત્યાં સુધી ખેડૂતને મોઈ કાઢી શકતું નહિ. તળાવો અને નહેરો સુધારીને બરાબર રાખવાનું કામ રલકારનું ગણાતું.

મકુરમાં એક મોટું જળાશય હતું તે ૭૦૦ વરસ પર વિષ્ણુવર્ધન રાણે બંધાવ્યું હતું. ચીનાપદમમાં કાચની લીટીઓ અને સંગીતનાં વાજિત્રોના તાર થતા. ખાક અને ખીંચ પછી વરુઓ થતી. મમરીની આલુબાલુ લોખંડ, સુખડ અને લાખનું કામ થતું.

જેમસોર હેડરબીએ બાંધ્યું હતું અને તેના હીકરા ટીપુ મુલતાનના વખતમાં તેની પાતી થઈ હતી. ત્યાં વિશાળ ખીચા હતા અને કાસ, સફરજન વગેરે ચારા થતાં હતાં. ખેડાણ જમીન જેટલી થી વધારે ન હતી અને લઘઈએને લીધે જળાશયો બગાડી જવાથી પીતની ખેતી કશી થઈ હતી. ટીપુએ કચ્છાટક અને નિકામના રાજ્ય સાથે વેપાર કરવાની મનાઈ કરવાથી વેપાર પણ થતો નહોતો. પણ નવા રાજ્યના રાજ્યમાં તે ફરી સજીવન થતો હતો. પૂનાના વેપારીઓ કાસ્તીરની સાથે, કસ્તુરી અને ફરર વેચવા લાવતા; મરતથી મોટી લાવતા; શુરાનપુરના વેપારીઓ સોનેરી કાંચ લાવતા; નિકામ રાજ્યના વેપારીઓ સોનેરી રૂપેરી લવતવાળું ગુલાબી કાપડ લાવતા; કચ્છાટકમાંથી મીઠું, કસાઈ, સીમું, તાંબુ અને પરદેશી વસ્તુઓ આપતી. આને બદલે - જેમસોરમાંથી પાન, સુખડ, પીપર, આંગણી, લાખળા બહાર-જતા.

વજુરના વેપારીઓ પાસેથી પૈસા લઈને વળુતા. તેઓ માસ વેપારીને વેચતા કે ખાનગી મરઘાને આપતા. કદી બજારમાં વેચવા જતા નહિ. ધણી જાતનું સફેદ મરહોન કાપડ વળુતા અને તે ખૂબ વેચાતું. બાહ્યણ સિવાયની બધી સોંચી અઢવાડિક બજારમાંથી કે કે જીન ખરીદતી અને તે ઘેર કાઢીને વજુરને વેચી દેતી. કાંતવા - વળવામાંથી બધી જાતનાં સોપુરુએને કમાણી થતી હતી.

મામડાંમાં ખેતરની પેદાશનો પા દકા ભાગ વસવાયાને આપવામાં આવતો, ૧૦ દકા જમીનદારને આપતો અને વધે તેમાંથી અડધું સરકારને અને અડધું ખેડૂતને મળતું.

કામરની આલુબાલુ જળાશયોના પાણીથી ખેતી થતી. આ જળાશયોમાંથી નાનાં ખેડૂતોએ ખેડેલાં હતાં. અને મોટાં સરકારે બાંધેલાં હતાં. હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે સરકારે ૬, ૬ કે ૬૬ ભાગ ખેતીની પેદાશમાંથી લેવો જોઈએ. તેને બદલે સરકાર ૬ લેતી. એટલે તે મોટાં જળાશયો માટે પૈસા ખરચતી. કામર અને સોલગુરને લઘઈઓથી અને ટીપુની તરંગી રાજનીતિથી બારે નુકસાન થયું હતું. પણ ત્યાર બાદ તેમાં સુધારો થતો હતો; ત્યાં જુદી જુદી જાતનું ખૂબ કાપડ થતું હતું.

નદી ફાળની ખાણમાં ટેકરીઓની ખાજીઓ પ્રેશ કિલ્લો હતો. અગાઉ જોટલી જમીન ખેડતી તેની કુ. પાતેર હતી. ડોન'વોલીસના આક્રમણ પછી ગામમાં ખાલી ઘર થયાં હતાં. લોકો કહેતા કે અને ત્રણ ફુગથી પીડાઈએ છીએ : (૧) વરસાદની અછત; (૨) સ્ત્રી આવતાં લશ્કર; અને (૩) મેસોરનું રક્ષણ માટે લડતું લશ્કર.

મહુગીરીનો કિલ્લો હૈદર સુધાયો હતો. પણ ત્યાર પછી તેની પડતી ઘઈ હતી. ડો. છુધાનનની સુલાકાત વખતે ત્યાં ચોખા, ચેરડી, બજ, કપાસ, કોળી, તેલ અને ઘણી જાતનાં શાકભાજી ચર્તા હતાં. ખેડૂત પેલાની જમીન પર હક મરાવતો. થોડો નખન ન ખેડે તો પણ તે હક કરી શકતો. દરમિયાન તે જમીનમાં ખીજાએ સુધારો કર્યો હોય તો તેનું ખર્ચ મૂળ માસિકે આપવું પડે. આ વિજ્ઞાનમાં વરસાદ ન હોય ત્યારે અનાજની તંગી પડતી પણ તેથી કોઈ મરી જતું નહિ. ત્યારે લક્ષ્મીજી અને અનાજની અવર-જવર બંધ થાય ત્યારે જ દુકાળ નાસતો. તે સિવાય નહિ.

રાવુરમાં રામાનુજાચાર્યે ૧૧મી સદીમાં બધેલું સવ્ય જળાશય હતું. બે પર્વતો-માંથી આવતા પ્રવાહો એકઠા થઈને બે અડકમાંથી પડતાં હતાં. તે પાણી રાજાને ૩-૪ માઈલના વિસ્તારમાં પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. જળાશય બરાબ ત્યારે તેમાં બે વરસ સુધી ખેતરોને પૂરું પડે એટલું પાણી રહેતું હતું.

જિજ્ઞાસુ મેસોરમાં પાલકુલી પાસે કાવેરીમાંથી ખોદેલો બે નહેરો હતો. તે વડે જિજ્ઞાનામાં પણ ભૂકા મંડર પક્યા થકા. કાવેરીનો ખીજો ફરે : લક્ષ્મીજીનાં નામનો હતો. તેમાંથી જ નહેરો ખોદેલી હતી અને અગાઉના વખતમાં ૧૮,૦૦૦ એકર જમીનને તેમાંથી પાણી મળતું હતું.

મિયપટ્ટણ દીપ્તી અંગ્રેમે સાર્વેની લક્ષ્મીએ લીધે સદંતર નાશ પામ્યું હતું. તે પહેલાં મદરવનું શહેર હતું. પણ હવે તે વાલરુનું મર થયું હતું. તેના ખંડેરામાં એકલ-દોકલ આદમીને ધોળે દહાડે પણ દાખલ થવામાં જોખમ હતું.

આ શહેરની ખાણમાં જળાશયોમાંથી અને લક્ષ્મીજીનાં નહેરોમાંથી ખેતી થતી હતી. હેટલી મેસોરની લક્ષ્મી પહેલાં તે ભાગ સમૃદ્ધ હતો. ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂત પાસે બે હળ હતાં. સુખી ખેડૂત પાસે ૧૫ હળ હોય. બે હળવાળા પાસે ઘણી વખત ૪૦ જળદ હોય તે ઉપરાંત ૫૦ ગાયો, ૬-૭ ગેસો અને ૧૦૦ ઘેટાં કે બકરાં હોય. હેટલા મેસોર યુદ્ધ પછી આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ.

હુબ્બારી આગળ લક્ષ્મીજીનાં ખીજો બંધ હતો તેમાંથી ૨૬૭૮ એકર જમીનને પાણી મળતું. આ ખાણ કમ્પીણી નદી પરનાં હેટલાક ગામમાંમાં ગૌડ અમર મુખીની મારફત મહેસૂલ ઉપગ્રવવામાં આવતું હતું અને તેઓ તે કામ વંચપરંપરા કરતા હતા. તેઓ ખેડૂતો સાથે વધારે પરિમિત હોવાથી સરકાર અને લોકો. જનને ઈર્ષનદાર કરતા તેમની મારફત કામ કરવાનું પસંદ કરતા.

કોઈમ્બટુર

કોલંગલા નિહલામાં ખેતી સૌરી હતી. આગરે ચાલીસથી પચાસ મોટા જળાશયો હતાં. સમરાબ્યા સિવાયનાં યડિયાણુ જળાશયોની ખાણખાણની જમીન બિલકુલ પકનર હતી. આ વિજ્ઞાનમાં એક કલેક્ટરે ગૌડ મુખીઓનો અધિકાર રદ કરીને તેમને ખજારદાર ઉપરાંતદાર તરીકે રાખ્યા હતા. તેથી સરકારને મહેસૂલની આવક વધી પણ ગામડાંની જૂની પ્રજાસિકાને નાશ થયો.

ગંગા ચોરીનો લાભ ધીવ્ર અને શિવસમુદ્રનો ટાપુ ભોંયને હો. શુકાનનને અથળો મળ્યા હતા. બિચ ચોરીનો દક્ષિણ ધોળ તો તેને તેથી વ વીસેય રમણીય લાગ્યો હતો.

કોંવેરીપુરા નજીક એક જૂનું જળાશય હતું. તેમાંથી ૫૦૦ એકર જમીનને પાણી મળતું હતું. કોંવેરીનો એક બીભેન્દ્રીરા વ્યથિલ નામનો હતો. તેને કંઈ પણ પાંચ જળાશયો હતાં. આ બધાં ૫૦ વરસ પહેલાં તૂટી ગયાં હતાં અને કાંઈએ તેમને રાગ-રાખ્યાં નહોતાં.

ભગવાની નદીની બન્ને બાંજુએ નહેર હતી તેવું પાણી બધાં પહોંચતું ત્યાં વરસમાં એક પાક અથૂકે થતો. આ બધે ૧૨૦ વરસ પર નૂજ્ય રાગ્યે બાંધ્યા હતા. ખેડૂતોને ગમે તેટલું ઝીણું પાકે તોપણ કંપનીના રાજ્યમાં પૂરું મહેસૂલ ભરવું પડતું હતું.

કોઈમ્મટુર શહેર અગત્યનું હતું. મેસોરની લાકાઈઓથી તેને ખૂબ મુક્તાન થયું હતું પંચ દવે તે સજીવન થતું હતું, અને ૨૦૦૦ ધરની વસ્તીવાળું હતું. બાજુબાંજુ નોંચ નદીના પાણીથી મુંગરની ખેતી સારી થતી હતી. આ ગિરિલામાં ૪૫૬ હાથસાથો ચાલતી હતી. હમકો ખેતોની બધી સ્ત્રીઓ સારું કાંતતી સ્થાને લાલ કે ઘૂરુ રંગવામાં આવતું. વણકરો પહેલાં રાજ દીક્રે એ રૂપિયા વરસે ભરતા. તેને બદલે કંપનીએ સ્કાપ્'વેર દાખલ કર્યો તેથી વણકરોમાં અસંતોષ થયો હતો પણ કંઈ બહુ નહિ.

પૂર્વમાં ત્રિપુરાની આસપાસ તોમળની નહેર અને જળાશયોના પાણીથી ફક્ત ગંગરનો પાક થતો હતો. નહેરોનું સમારકામ ન થવાથી દવે ત્રીજા ભાગ કરતાં વધુ જમીન ખેડાતી નહોતી.

કોંવેરી પાસેની નહેરથી ૩૪૫૬ એકરને પાણી મળતું હતું. આ લગ્ન બાંધકામ હતું અને તે કલોગેરેયે ૪૦૦ વરસ પર બાંધ્યું હતું.

ધર્મપૂર એ કોઈમ્મટુરના દક્ષિણ વિભાગના કલેક્ટરનું મથક હતું. તેનો કલેક્ટર મિ. હોર્સ એ શુદ્ધિશાળી, સખળ અને ચઢાનુશ્રીતવાળો યુવાન અમલદાર હતો. તે લોકો સાથે બળતો અને તેમના કબિયા પતાવતેલ તેણે શુકાનનને જણાવેલું કે 'અત્યારની સાંધ એ ખૂબ આકરી છે અને અરેખર દિના બધાજ લાગેમાં ખેડૂતો ખૂબ ગરીબ છે. આનું એક મોટું કારણ એ છે કે ખેડૂન જમીન ખેડી હોય તેમ હોય કે ન હોય, તો પણ બધી ખેડો લાખ જમીનનું મહેસૂલ લેતા મારે, ખેડૂતને જમીન માથે ભારવામાં આવે છે.'

ખજાન્દીમાં રામન રાજ્યના સિક્કા ખોદી કાઢવામાં આવ્યા હતા તે ઉપરથી એમ જણાતું હતું કે આગરદસ અને કીજરસના વખતમાં, આ પ્રાચીન મુશ્કેલો રામ સાથે વેપાર ચાલતો હતો.

મસખાર

પાલીઘાટનો પ્રેશ ખૂબ મુંઢર હતો પણ જોઆણની જમીનમાં ખેતી થતી નહોતી. પર્લાવાંક રાજ જમીન પર કંઈ કર લેવા નહોતા. પણ દેહરઅલીએ તીઆણની ફળદ્રુપ જમીન પર કર નાખ્યો હતો. દીપુના વખતમાં ઘણા સોજા ત્રાસોને દક્ષિણમાં ત્રાવણકોર રાજ્યમાં જતા રહ્યા હતા. કંપનીના કબજેમાં સોંપ્યા ૨૪ ટકા મહેસૂલ લેવાનું નક્કી થયું હતું... ખેડૂતો જમીનવેરા વિશે ફરિયાદ કરતા હતા અને કહેતા હતા કે 'મસખારની બધી આપણનું મૂળ મહેસૂલ છે.'

કોરપીનનો રાજ કંપનીને વાર્ષિક ખંચણે ભરતો. પણ રાજ્યમાં બધી અધિકાર તેની પાસે હતો. તેની રાજ્યવરધા એટલી સરસ હતી કે મોપલા કે નાપર લોકો પણ

તોફાન કરતા નહિ. ૧૮મી સદીમાં મોપલા સુખી વેપારીઓ હતા. તેમનાં વહાણો મુસ્લિમો અને મદ્રાસ સુધી જતાં.

કલ્લીકટમાં ૪૫૪ વજુકરો ૨૩૭ હાથશાળો મલાવતા. તે કલ્લી વજુતા હતા તેને બદલે લાંબું કોપક વજુવાનો પ્રચલન થતો હતો.

નાયર અને મોપલામાં વારસો ઓતે મળતો. એક મોપલા બાર્થ ૧૪૦૦૦ રૂ. કંપનીને મહેસુલના બરતી હતી. તેના વડાઓએ ૧૫ લોકો પાસેથી કનાનોર ખરીદ્યું હતું. તે બાર્થએ જુદાનતને બધા આર્થ આપ્યું હતું. પણ નાયર લોકો ગોરાઓને કુશ્મન તરીકે ગણતા. તેમની ઓઓને તેમણે સમગ્રવેલું કે ગોરાઓ તો એક જાતના લાંબી પૂંછડીવાળા હાથે છે. આથી ગોરાઓને જોઈને ઓઓ ભાગી જતા.

કાનૂન

ચોમસ મનદોએ આ વિભાગનું ૨૪૦૦૦ રૂ. મહેસુલ કરાવ્યું. આમાં બધીય સાંચ હોઈમાં થઈ જતી હતી. એક તહેસીલદારે જ કહ્યું હતું કે આરકોટ કરતાં પણ આ મહેસુલ બારે હતું.

મોંગલોરનું બંદર આ વખતે બહુ વપરાય તેવી સ્થિતિમાં નહોતું. કારણ હરિયાનો આગળનો ભાગ છીછરો થઈ ગયો હતો.

હતુરુમાં આઠ જૈનમંદિરો હતાં અને સર્જન પદ્ધતિની એક જાન્ય જૈન મૂર્તિ જુહલામાં સ્થાપેલી હતી.

કરકુપામાં જુદાની નકર પદ્ધતિની મૂર્તિ હતી. તે ૩૮ ફુટ ઊંચી હતી અને ૧૪૩૪માં બનાવવામાં આવી હતી.

ઉડ્ડીપુ આગળ અરબી સમુદ્ર હતો. તે ૧૪ મી સદીમાં થઈ ગયેલા માધેસાચાર્યનું પ્રખ્યાત સ્થળ હતું. ત્યાં ૩ મંદિરો અને ૧૪ સંન્યાસીઓના મઠ હતા.

ઓનોર પહેલાં મોડું ચહેર હતું. હેદરે ત્યાં લગાઈમાં વહાણો બાંધવા માટે ગોદી બાંધી હતી પણ ટીપુએ તેનો નાશ કર્યો હતો. ત્યાં ગોઆથી વેપાર માટે હોડીઓ આવતી, અને ત્યાંથી વેપારીઓ મોખા, ખીપર, નાગિયેર, પાન અને માછલી લઈ જતા. ખેરાઈ જમીન લોકોની પેતાની ગણાતી પણ જંગલ અને ટેકરીઓ સરકારની ગણાતી. જમીન એમ તેમ એકે પણ બધી જમીન પર એકોને વેરા આપવો પાતો. સાધારણ એકલ પાસે ૪ થી ૬ હજ હોય, ગરીબ પાસે ૧ હોય. એકલો ૪ થી ૧૦ વરસને પટે જમીન રાખતા અને જમીનદારને સાંચ ભરતા. જાપના મરણ પછી દીકરાઓ સરખે લાગે જમીન વહેંચી લેતા. પણ મોટો દીકરો તેનો વહીવટ કરતો. જમીન વહેંચાય તો પણ તે સામટી સચિ આપવામાં આવતી અને આવક આવે તે જાણ વહેંચી લેતા.

ગોકાચું મહાબલેશ્વર યાત્રાનું સ્થળ હતું. ત્યાં ૫૦૦ ઘરની વસતી હતી. તેમાં અર્ધાં ઘર બાલજીનાં હતાં.

બહોં દક્ષિણ દિગું વચ્ચેન પૂરું થાય છે. આ વિભાગમાં કંપનીના રાજ્યથી લોકોને એટલો લાભ થયો હતો કે લગાઈએ અને તોફાનેર બંધ થયાં હતાં અને આંતર સ્થપાઈ હતી. પણ મોટા ગેરલાભ એ થયો હતો કે કંપનીએ મહેસુલની આવક વધારી દીધી હતી. કોઈ કોણે પહેલાંના કરતાં મહેસુલનો દર ઘટાડવામાં આવ્યો હોય તો પણ સામાન્ય રીતે કંપનીના તોફાનેર એટલી કડકાઈથી તે વસુલ કરતા કે એકંદરે પહેલાંના કરતાં મહેસુલ વધી જતું. આથી લોકો બેદર ગરીબાણમાં સપડાયા હતા. મૈસોરના દેશી રાજ્યમાં પ્રધાન પુર્ણીઆના વખતમાં લોકોની જેમ સ્થિતિ હતી તે કરતાં પણ ખરાબ હતી.

૧ આપાદસ્ય પ્રથમવિવરણે — [કાવ્ય]	ઉમાશંકર જોષી	૪૯
૨ અહિંસા ધર્મનું ભાવિ	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૫૦
૩ સોદાગ [કાવ્ય]	નાથાલાલ દવે	૫૫
૪ પાનખર [કાવ્ય]	પ્રજ્જનરામ રાવળ	૫૫
૫ પ્રભુનો પાડ [વાર્તા]	હુતાશ્વજી ઓરે	૫૬
૬ સાચાના સોદાગર [કાવ્ય]	વેણીભાઈ પુરોહિત	૬૫
૭ મૃદુ સુખત [કાવ્ય]	હસિત ધ્યય	૬૫
૮ આપણાં તેલો	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૬૬

‘પ્રસ્થાન’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

‘પ્રસ્થાન’ના ગ્રાહકોને

આહુ અંકનું મેટર દરરોજ ચર્ચ ગયા પછી, અને લગભગ છપાવાના સમયે જ, ખબર મળ્યા કે સરકાર તરફથી છાપવાના કાગળ ઉપર કન્ટ્રોલ મુકતો જોડાઈ જવાર પાડ્યો છે, એટલે, આહુ અંક તો નિરુપાયે આ સ્વરૂપમાં જ આપવો પડે છે. આવતો અંક એ જોડાઈ અનુસારના કદમાં જવાર પડશે.

૨૫-૬-૪૪

સંચાલક

ગ્રાહકોને : બાકી લવાજમ માટે

જો ગ્રાહકોનું આહુ વર્ષનું લવાજમ દહા બાકી હોય, (અને જો આ જગ્યાએ આ ☐ મોટામાં લાલ પેન્સિલથી ના ચાલોથી ✓ આવી નિહાની કરેલી હોય તો આપનું લવાજમ બાકી છે એમ સમજી) કૃપા કરી આપનું લવાજમ મ. જો. થી બનતી તરત જ મોકલી આપશો. અમદાવાદના ગ્રાહકોને વિનંતિ છે કે તેઓ પોતાના માનુસ સાથે લવાજમ ગ્રાહકોના પહેંચાડે.

વ્યવસ્થાપક

લવાજમ : પિંડમાં રૂ. ૫-૦-૦; બાકી તથા પરીદેશમાં રૂ. ૫-૮-૦; હુટક નકલ ૦-૮-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયપડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણછોડાજી કેશુભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિગ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જનલલલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, વીમંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૫-૬-૪૪

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

રચવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [જીવન]

લોહાં અગ્નિનાં સાથે બીજાં પાચક

અને લોહી વધારનાર ઔષધો

મેળવી બનાવે છે

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સારિયક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લીમિટેડ મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

લો ગ્રી લા લ ઔ ધ સર્વિસ—ગ્રાંધી રોડ

અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્વં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૮

અંક : ૨૦૦૦

અંક ૩

આવાહસ્ય પ્રથમદિવસે—

ઉમાશંકર જોષી

આવાહસ્ય પ્રથમદિવસે

સ્વપ્નરૂપરથી તમન વિકસે :

સામે આવી સિમતપુલકતી વિસ્તરે જ્યોત્સ્નામાં,
આશાફળે અકલિત તરે શ્યામ અભાવલીમાં,
ધીમાં ધીમાં.

અનિલલહરે આવી સંકેતી આંખ,
અર્ધી-ખૂલી જરીક ફફડી ઊઠી સ્વપ્નાની પાંખ.
ફરે પૂર્વ ક્ષિતિહૃદયથી જીવંતી ચોરસો ત્યાં,
શબ્દો ફેળે યકી ધણકતી; મત્ત જે ઇગિતો થો !

ઐક્યાસ્વાદે સમરસ નન્યાં ને દિસે જ્યોત્સ્નામાં,
અગ્રો પારે રસઅનુભવે લીન થું સૂર્યસોમ !

વિદ્યુતોજે

ત્યાં તો સ્થેને લગકે લગકી બગી, ને ઠંઠચોવે
પીઠાયેલી, હૃદય સંરસી

સતત તરસી પ્રીતિ, ઉત્કૃષ્ટ રેણે.

ને ને ને ! શો મનપટલપાટિલ આ વિશ્વકોણે

રામેરામે વિરહ વિલસે

આવાહસ્ય પ્રથમદિવસે !

ગાયા વર્ષે આ 'વ્યાખ્યાનમાળા'ના એક મહત્ત્વની તરીકે મેં 'અહિંસા' વિષે એ જાહેર કર્યા હતા. એમાં મનુષ્યજીવનના પ્રતિદાસમાં હિંસા-અહિંસાના દ્વન્દ્વ-વિષે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું હતું. અતિપ્રાચીન કાળથી તે વર્તમાનકાળ પર્્યંત માનવ-જાતિના ઇતિહાસની એક પાતળી પટ્ટી એના મુખ્ય મુખ્ય સ્તોમાન્વિહનો સાથે મેં ઓતાઝનો સમઘ રચ્યું કરી હતી. એ રચનાતમાં મુખ્યત્વે કરીને એ પદ્ધતિ મૂક્યા હતા : (૧) જગતની સંસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે શરીરજળ અને લશ્કરી સાધનોનો વિકાસ. એટલે કે પત્થરના આયુધોથી માંડીને છેક બંદૂકના દારૂ અને હવાઈ ફળ મુધીનાં સાધનોનો વિકાસ—અર્થાત્ મુઢ અને સંહારનાં અનેક સાધનો દ્વારા હિંસાની વૃદ્ધિ એ જ સંસ્કૃતિ. આ મત અનુસાર જગતના મહાધુર્યોની નામાવધિમાં સિઙ્દર, સીઝર, નેપોલિયન અને હિટલર-મુસોલિનીનો સમાવેશ થી શકાય. આ પદ્ધતિ સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે મનુષ્યસ્વભાવ બદલવો લગભગ અશક્ય છે. એ આજ પછી દ્વન્દ્વે વર્ષો પહેલાં હતો તેવો જ હિંસક અને કલ્હ-પ્રિય છે. એક વાર પડેલો સ્વભાવ—એક વાર પડેલી ટેવ—એ ટાળ્યો ટાળી શકતો નથી. (૨) જગતની સંસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે નીતિનો વિકાસ. લશ્કરી ઉત્કર્ષ નહિ પરંતુ સત્ય, પ્રેમ અને અહિંસાનાં નૈતિક બળોનો વિકાસ અને છેક નરભેદથી માંડીને આત્મસંપત્તિ અને આત્મત્યાગ મુધીની યજ્ઞભાવનાનો વિકાસ અર્થાત્ પ્રેમ અને સહકારનાં કલ્યાણકારી સાધનો દ્વારા અહિંસાધર્મનો વિકાસ એ જ જગતની સાચી સંસ્કૃતિ અને એની પ્રગતિ. આ માન્યતા અનુસાર, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રીષ્ન અને ગાંધી એ નામો માનવ-જાતિનાં મહાન નામો છે. આ મત પ્રમાણે, મનુષ્યસ્વભાવ બદલી શકાય છે. સ્વભાવ એ એક પ્રકારની ટેવ જ છે. એ ટેવને ન બદલાય એમ કહેવું એ આનિત છે. મનુષ્ય પોતાની ખરાબ ટેવ છોડી સારી ટેવ પાડી શકે છે. કલ્હ અને મુઢનાં શોખને બદલી એ પ્રેમ અને સહકાર પ્રત્યે વલણ રાખી શકે છે.

છેલ્લે મેં હિંસા અને અહિંસાના દ્વન્દ્વમાંથી એના નીચાજીવ્ય અસંખ્ય પ્રદેશોમાંથી ચાલતાં ચાલતાં માનવજાતિએ એની જૂની જગલી અવસ્થાથી શરૂ કરીને આજમુધીની સ્થિતિ થી રીતે મેળવી છે એ દૃઢામાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું. અહિંસાનો આમલ હિંસાને અટકાવશે, લશ્કરી ઉત્કર્ષનાં આદર્શને રચાને સહુનું કલ્યાણ અને એ માટે સહુનો સહકાર એ સિદ્ધાન્ત જગતની જુદી જુદી પ્રજાએ સહકારથી ત્યારે હિંસા બંધ થશે અને અહિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે એમ મેં ઉપસંહાર કર્યો હતો.

આ રીતે આ વિષયના જૂલકાળનું યયાયક્તિ દર્શન કર્યું હતું. આને એ જૂલકાળમાંથી તરી આવતાં કેટલાંક સામાન્ય સત્યો દ્વારા વર્તમાનકાળને કાંઈક સમજાવવાનું યત્નિયત્ત દર્શન કરીયું.

આજનાં જ એક વસ્તુ આજની સમઘ સ્પષ્ટતાથી મૂકવા હું પ્રયત્ન કરું છું. પ્રકૃતિમાં કલ્હ છે, મુઢ છે, ધોર હિંસા પ્રવર્તે છે. એ સહુ સમજા શકે એવી હકીકત છે.

નાના માછલાને મોટું માછલું વળી ન્યૂ છે, મોટાને એથી મોટું ગળે છે, નાનાં પક્ષીઓને મોટાં પક્ષીઓ મારે છે, નિર્બળ પશુઓને એમનાથી સમર્થ પશુઓ લંદારે છે; નયળા મનુષ્યોને સખળ મનુષ્યો મારે છે ઇત્યાદિ. આ પ્રકારે પ્રકૃતિને અનુસરવું એ અસુરને અનુસરવા જેવું છે. આપણા જીવ અને આઠાણ શાસ્ત્રોમાં અસુરો અને દેવોની અનેક દંતકથાઓ આવે છે. આ સર્વમાં પ્રધાન સૂર એ હોય છે કે જે અસુરો છે તે સખ્યા અને કદમાં વિશાળ છે અને શરીરચળમાં મોટા છે; અને જે દેવો છે તે સખ્યા અને કદમાં નાના છે પરંતુ નૈતિક ગુણમાં મહાન છે. વળી અસુરો પાસે પ્રચંદ સૈન્ય હોય છે અને મોટાં મોટાં શસ્ત્રો હોય છે. દેવો પાસે યોદ્ધી સેના અને શસ્ત્રો અને અસ્ત્રોની સાધનસામગ્રી પણ એટલી હોય છે. પરંતુ પરિણામે દેવો જિતે છે અને અસુરો હારે છે. દેવ અને અસુરોના વિગ્રહની આ અલંકારની ભાષાનો પાઠો આપણે ખસેડીએ તો માલમ પડશે કે દેવાસુરસંઘામ એ પ્રકૃતિ અને નીતિ વચ્ચેનું ધોર યુદ્ધ છે. આ યુદ્ધ પહેલો મનુષ્ય જન્મ્યો ત્યારથી આજ સુધી એના અન્તરમાં ચાલ્યા કરે છે અને ચિરકાળ સુધી ચાલ્યા કરશે. આ સનાતન યુદ્ધને અલંકારની સુંદર ભાષામાં અસરકારક રીતે આપણી શ્રદ્ધિમાં કસાવવા માટે આપણા પ્રાચીન ગ્રાંથકારોએ પ્રયત્નો કર્યા છે.

હવે આ પછે પછે મનુષ્યહૃદયમાં આવતું યુદ્ધ આપણી સાદી સરલ ભાષામાં સમજાવવાનો યત્ન કરીએ. પ્રકૃતિમાં કલક અને પ્રેશ બને પ્રવર્તે છે. કેવળ કલકને અનુસરવું એ અસુર અથવા રાક્ષસને અનુસરવા જેવું છે. જે મનુષ્યને અંતરમાં જ્ઞાન યત્ન નથી અને કેવળ જંગલી દસામાં-પ્રાકૃતિક દસામાં છે-તે પોતાના રવાઈ માટે અર્થાત્ પોતાના કે પોતાના કુટુંબના રક્ષણ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી સર્વ કામ કરવાને પ્રેરાય છે. જીવન-કલકમાં એ એટલો બધો પરાવાગેલો છે કે શરીરના નિકાલ ઉપરાંત બીજી કોઈપણ જીંદી પ્રવૃત્તિ એ લાગેજ નથી થકે છે. એની નજર તાત્કાલિક લાભ ઉપર ચોરેલી છે અને એ દેખીતો લાભ લેવાને હંમેશાં લલચાય છે. એ ભાવિમાં લાંબી નજર નાંખતો નથી અને કોઈ સૂક્ષ્મ અને ચિરસ્થાયી લાભને સમજતો નથી. એની પાસે 'પદાર્થોનાં મૂલ્યો નથી. એની પાસે વસ્તુનું ખરાપણું કે જીંજાપણું માપવાનો ગજ નથી. એના બધા નિશ્ચયો સ્વાભાવિક વલણને અનુસરીને હોય છે. એની માન્યતાઓ જડ દ્વિ ઉપર બંધાયેલી છે. એનું જીવન અજ્ઞાન, વહેમ અને ઇતિઓના વેગથી વીંટાયેલું છે એના જીવનમાં જીવતા ભગતા શત્રુઓ કામ અને ક્રોધ છે. એ સર્વભય અને દુઃખ દેખે છે. એનું સુખ ધનિયોના વિષ-યોથી ઉત્પન્ન થતું સુખ છે. સાચા સુખનું એને સ્વપ્ન પણ નથી. બાહ્ય સુખની શિદ્ધિ એ એના આનંદની અવધિ છે.

પરંતુ જે સુજ્ઞે આ જંગલી મનુષ્યને અંતરમાંથી જ્ઞાન આવે છે, તે જ સુજ્ઞે એ પ્રકૃતિ ઉપર-સ્વભાવ ઉપર-વિજય મેળવવા માટે છે, કારણકે જ્ઞાન એ પ્રકૃતિને અધીન નથી પરંતુ પ્રકૃતિની બહારના કોઈ પરમ તત્ત્વમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન એ જ પ્રત્યેક પદાર્થનું સાચું સ્વરૂપ છે. હવે અહ્યસુધી જે જંગલી માણસ અને મૂંઝવેલા માટે પ્રેરાતો નહોતો પરંતુ શરીરદક્ષા અર્થે જ પ્રવૃત્ત થતો હતો તે પોતાની જંગલી અંતિના રિવાજો અને કેટલાંક માન્યતાઓનાં જ્ઞાનપૂર્વક દ્રષ્ટના કરવા માટે છે. જેમ જેમ

જ્ઞાનનાં કિરણો પડતાં જાય છે તેમ તેમ એનો આસુરી સ્વભાવ એણે થતો જાય છે અર્થાત્ એના પ્રકૃતિના ગુણોમાં ફેરફાર થતો જાય છે. એ દેવ મટી હવે દેવ બને છે. સ્વાભાવિક મનુષ્ય મટી એ નૈતિક મનુષ્ય થાય છે. એનાં પ્રયત્નોનાં મુદ્દોમાં પરિવર્તન થાય છે. હવે વસ્તુનાં પરાં મુદ્દો એ સમજવા માંડે છે. હવે જ્ઞાનનું તત્ત્વ કહે તે આર્ગ એ ગ્રહણ કરે છે. હવે એ ક્ષણિક અને તાત્કાલિક લાભની વસ્તુ છોડી પરમ લાભની વસ્તુ તરફ ચિત્ત ચેદાડે છે. હવે એના અન્તર્ગમાં કર્તવ્યનો 'શાન્ત ન્દાનકરો અપાજ' સંભળાય છે અને દિવ્ય બળો ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ સંસ્કૃતિ તરફ વળે છે.

આ જંગલી મનુષ્ય ન્યાં સુધી સંસ્કારી નહોતો થયો ત્યાં સુધી એ વ્યક્તિની સ્વાર્થ-મય દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક ક્ષિપા કરતો. પરંતુ એ ક્ષણે એના અન્તર્ગમાંથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડ્યો અર્થાત્ એને કર્તવ્યભાન થયું તે ક્ષણથી જ એ પોતાની જંગલી જાતિના કલ્યાણના વિચારો કરતો થયો અને જાળના સુખ માટે ગ્રન્થ થયો. સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ અને એના વિકાસમાં આ કર્તવ્યનો નીતિનિયમ એ કેન્દ્રસ્થાને છે. આ નીતિ નિયમ મનુષ્યમાત્રને આઘાતાર્ક છે. એના અનુસરણ સિવાય સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ જ અશક્ય છે. જગતનું તન્ત્ર ચલાવવા માટે બને એના કલ્યાણ માટે આપણે મહુએ કર્તવ્યપરાયણ થવું એક એ એવી એ આજ્ઞા કરે છે. જગતના ઉત્તમ પુરુષો કર્તવ્યનિહ રહ્યા છે એ આપણો ઇતિહાસનો અનુભવ છે. જો જગતનાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો કાર્યશૂન્ય કે કર્તવ્યશૂન્ય રહે તો સામાન્ય મનુષ્યો એમનું અનુકરણ કરીને આજસ અને પ્રમાદમાં પડ્યા રહે અને સર્વજ્ઞ અભ્યવસ્થા થાય અને જગતની સંસ્કૃતિ, જગતનો વિકાસ એકદમ અટકી પડે. તેથી જ જગતના કલ્યાણ અર્થે મહાપુરુષો તેમાં કર્તવ્યપરાયણ રહ્યા છે.

આ નીતિનિયમ એ 'કામધેનુ' છે. કહાય આ જન્મે નહિ તો જન્માન્તરે પણ એની સાથે સુખ અવશ્ય જોડાએલું છે. એને લીધે જ મનુષ્ય આ જગતમાં આગળ ચડી શકે છે. એના અનુસરણથી એ આનંદ અને સુખ અનુભવે છે. આ સુખ એ પાપ નથી પરંતુ એ કર્તવ્યનું ફળ હોઈને એનો ઉપભોગ મનુષ્ય કરી શકે છે. કર્તવ્યને અંતે પરિણમતું સુખ સંસ્કૃતિનું પોષક તત્ત્વ છે.

આ સંસ્કૃતિ એ જગતનું તારક તત્ત્વ છે. એમાં રહેલું સુખ એ જંગલી અવસ્થામાં અનુભવાતું માત્ર ઇન્દ્રિયોત્તું સુખ નથી પરંતુ શુદ્ધિની અનંતલીસાનો એ સૂક્ષ્મ આનંદ છે અને હૃદયની ઊંડી રસપ્રતિષ્ઠાનો પરમ સતોષ છે. આ આનંદ તત્ત્વ એ જગતનું પ્રેરક તત્ત્વ પણ છે. આ ઇન્દ્રિયોના અને ઉપયોગિતાના જગતની પાછળ જ, વિચારો અને લાગ-ણીઓનું નવીન જગત રહેલું છે તેનું દર્શન કરાવનાર આ આનંદ તત્ત્વ છે. એ અનંત જગતોના મનુષ્યને પરિચય કરાવે છે અને એનાં અસંખ્ય સ્વરૂપોમાં અન્તર્ગત કોઈ સૂક્ષ્મ સુખનો મનુષ્યને સાક્ષાત્કાર થાય છે. સત્ય, સૌન્દર્ય, સાધુતા અને અદ્વિતિની લાવનાઓ એના વિવિધ આકારોમાં કર્તવ્ય અને એની સાથે જોડાયેલા આનંદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જગતને અનેક રીતે સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ બનાવે છે. ધર્મ, નીતિ, કલા, સામાજિક, શૈક્ષણિકનું ઇત્યાદિ મુખ પરિણામો પણ એ નૈતિક નિયમને અનુસરીને જ ઉત્પન્ન થયાં છે.

પરંતુ જગતનો ઇતિહાસ જોતાં, પ્રકૃતિ ઉપર સંસ્કૃતિનો અર્થાત સહ અને અહિંસાનો વિજય વિશેષ પ્રમાણમાં જણાતો નથી. હજી જગતના અનેક ખંડો જંગલી અવસ્થામાં પડ્યા છે, હજી અસંખ્ય મનુષ્યો પરાધીનતામાં પીડાય છે, હજી 'શુદ્ધ અને સંદાર'ની ભાષાંકર ગળનાઓ પ્રતિદિન સંભળાય છે, હજી કેટલાયે ધર્મોમાં બાહેધી વહેમ અને જડ-તાનાં બાળાં સ્વનંદ થયાં નથી, હજી નીતિના નિયમોમાં છૂંદું ચલેલી માન્યતાઓ અન્વરતા અપાજને અવગણે છે, હજી સાહિત્ય અને કલાની કૃતિઓમાં કોઈ મહાન સનાતન સ્વરૂપોનો વિજય તરવરતો નથી, હજી સામાન્યમાં સ્વાર્થ અને હુસ્મનો દેત્ય હણાયો નથી, હજી લોકશાસનને લોકસમ્રાટની સર્વોચ્ચ શાવના ઉજ્જવલ કરી રાકી નથી. પ્રાણીજગતમાં જે વિકાસ માલમ પડે છે તે કરતાં ખાસ આરજ પડતો અધિક વિકાસ મનુષ્યમાં જણાતો નથી. જગતમાં વિકાસ કરતાં રિપરતા વિશેષ જણાય છે, સત્ય કરતાં અસત્ય વિશેષ દેખાય છે, અહિંસા કરતાં હિંસાની જડ જોડી જણાય છે, પ્રાચીન કરતાં નવીન બોધું દેખાય છે, અને નવીન એ પ્રાચીનનું રૂપાન્તર જ લાગે છે. જગતની સાચી પ્રગતિના સમયો પણ કેટલા યોગ્ય છે ! જગતના કલ્યાણકર્તાઓની અસર પણ વિરૂદ્ધ બળો ઉપર કેટલી ઓછી ! કેટલી ક્ષણિક ! પ્રકૃતિનું સામર્થ્ય કેટલું પ્રચંડ છે !

પરંતુ માનવહૃદયના રસાતલગાંધારી અનેક અમી ઝરણાં દૂરમાં છે અને જગતના અનેક ભાગોને રસમેળ કર્યા છે. કેટલાક પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન યુગોમાં મનુષ્યજનનું ઉપર નવીન પ્રકાશ પડ્યો છે અને ધર્મ, નીતિ, રાજકારણ, સાહિત્ય, કલા કૃતિવાદિ પ્રદેશોમાં મહાન સત્યો દર્શિતોયર થયાં છે અને પાછળની પ્રબળ વારસામાં ગળ્યાં છે. આજ સુધી યુકીતર મહાન વ્યક્તિઓના અસાધારણ જીવનની અસરથી અને યોગ્ય મનુષ્યોના અપાસથી માનવજાતિને ધજો લાભ થયો છે એ ઇતિહાસનું એક વ્યાખ્યા તરી આવતું સત્ય છે. જે રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઈસ્ટ વગેરે મહાપુરુષો આ ધૃમંડળ ઉપર અવતર્યા નહોત તો આજ મનુષ્ય જાતિની અવસ્થા છે તે કરતાં પણ કેટલી પામર હોત ! આજ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ કેટલો લીન દશામાં હોત ? પરંતુ પ્રભુની દર્શિ માનવ સંસ્કૃતિ ઉપર સર્વ કાળે રહેલી છે. સંસ્કૃતિના નિયમોના સજ્ઞા, પ્રજ્ઞા અને પાલક પ્રભુ પોતે જ છે. સર્વના હિતમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિ એ જ સંસ્કૃતિને જોએ લઈ જનારો પ્રભુએ પ્રવર્તવિશે સનાતન નિયમ છે. સંસ્કૃતિના સાચા વિકાસમાં વ્યક્તિનું દર્શિનિન્દુ સર્વથા મિથ્યા છે. સમષ્ટિનું હિત એ જ પરમ કર્તવ્ય મનુષ્યને શિરે રહેલું છે, એ એક જ સાચું દર્શિનિન્દુ છે. જે આપણે સહુએ સારા વિચારો કરીએ, સારી લાગણીઓ અનુભવીએ અને સારા કાર્યો કરીએ તો સંસ્કૃતિને આપણે સારી દિશામાં વાળી શકીએ. આ સારા વલણથી સત્યનિષ્ઠા, સુન્દરતા, પવિત્રતા, પ્રેમ, દયા વગેરે સારા ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને સુંદર વાતાવરણ રચાય છે. સંસ્કૃતિના મહાન સમર્થો પોતાના દેશના કે પોતાની જાતિના હિત માટે જ સારી ચક્રિઓ સજ્જતા નથી પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણ અર્થે શુભ બળો ઉત્પન્ન કરે છે. અખિલ માનવજાતિની એકતાને અનુલક્ષીને, કેવળ લોકકલ્યાણ અર્થે, એઓ સંસ્કૃતિની ચક્રિઓને અસ્તિત્વમાં લાવે છે અને પ્રકૃતિને પરાજય કરે છે.

આ પ્રકૃતિ જે આપણી સાથે જન્મેલી છે અને જેનું બળ અસંખ્ય વર્ષો થવાં જામેલું છે. એને આપણા નૈતિક સ્વાભાવથી પણ થોડાક સિકાઓમાં દરાવી શકાય તેમ છે, એમ માનવું એ પણ મૂર્ખાઈ છે. મનુષ્યનો રવભાવ બદલવા માટે આપણે ઘણું કરવું પડશે. વાધ અને વરુની જે વૃત્તિઓ આપણામાં હોયેલી છે અને જોડી વેસેલી છે તેને ખતપૂર્વક બદલવી પડશે અને સારી રેતો પાડવી પડશે. આપણે અનાસક્તિથી કાર્યો કરવાં પડશે; આપણે અધમ સ્વાર્થને તિથાન્વિ આપવી પડશે. આપણે ગુજરાતનાં સાત્તાં આધેનો મોઢેવાં પડશે. આપણે સમાજને દાનિકારક ધંધાઓમાંથી નિવૃત્ત થવું પડશે. આપણે હિંસક સિપાહીગીરી અથવા લાઠી માટે શસ્ત્રાદિ સરન્તમ તૈયાર કરવાનાં કાર્યો કે ઉત્તેજક પીણીઓ બનાવવાનાં ધંધાઓ ભજવા પડશે. આપણે સારા સાહજી કે સારા જૈન કે સારા દિક્ષિત બહેવલાવતા માટે Armament factoriesમાંથી ‘દિવિકન્ડ’ લેખવાં પડશે અને આપણા ‘રેડીક અને શેર’ના ‘સહાયી’ આપણા અનેક લાઈઓનું કલ્યાણ જોખમમાં નાખવાની મનોવ્રતિથી અજગા રહેવું પડશે. એક કાર્યમાંથી બીજું કાર્ય કેટલું નુકસાનકારક પરિણામ લાવે છે એવી કાર્યની પરંપરાવાળા આ જગતને બરાબર સમજવું પડશે અને એના સિદ્ધાન્તો જીવનમાં જિતારવાં પડશે.

વળી આપણી ઉછરતી પ્રજા અને યુવાન માણસો પાસે એવા મહાપુરુષોનાં જીવન ચરિતો આપણે મૂકવાં પડશે કે જેઓએ અનાસક્તિથી અને શુદ્ધિયુક્ત સદાચરણથી પોતાનું જીવન ગાલ્યું હોય. નવીન યુગના સાચા મનુષ્યો આપણે તૈયાર કરવા પડશે. એમને તૈયાર કરવા માટે આપણા સાહિત્યકારોએ પણ પ્રત્યેક પક્ષથી નિરોપેક્ષ રહીને મનુષ્ય જીવનનાં સુન્દર અને જગ્ય ચિત્રો રચવાં જોઈશે. હજી સાહિત્યકારો જુદી બરેકમાં આસે છે; હજી એઓમાંથી ધજાખરા અનાચારને આકર્ષક કરવામાં શુધાએલા છે; સદાચારમાં એમને નિર્મળતા જણાય છે. હજી યુદ્ધનું મૂલ્ય એમના મનમાં અમૂલ્ય સ્થાન ધરાવે છે. આ મનુષ્યસમાજના કેળવણીકારોને આત્મકેળવણીની અયામ જરૂર છે અને એમ કરીને જ તેઓ લાવિ જગતને વિશેષ અહિંસક અને સત્યનિષ્ઠ બનાવી શકશે.

વળી, આપણા પ્રજા અને શુદ્ધિચાળી માણસો પણ યુદ્ધ એ કર્તવ્ય નથી જ, ન હોઈ શકે, એમ કર્તવ્ય વિષે પોતાનો નિર્ણય ફાળ્યે જ જુગ્યાર છે એ નહિ ચાલે. આ કારણથી કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અને કારીગરો દેશના રાજકર્તાઓને માનવ સમૂહનો સંહાર કરવાના કાર્યમાં ઉત્તેજન આપે છે અને વિદ્યનો રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠાને નામે વિદ્વાતકર્મો જુઠાણીઓ અને મોઢક સખ્દનજો બીજાવે છે. બંગલદેશીતાએ ‘ધર્મયુદ્ધ’ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના યુદ્ધને સ્વીકાર્યું નથી.

યુદ્ધ અને હિંસામાંથી યુદ્ધ અને હિંસા જ જન્મે છે. આજરૂપી વ્યક્તિઓએ અહિંસા જીવનમાં જિતારી છે. આજ એક લઘુમતિ એને અમલમાં મૂકી રહી છે. પરંતુ જતે દહાડે લાવિમાં બહુમતિ અહિંસાને અમલમાં મૂકે તે માટે આપણા જમાનાએ બરપૂર પ્રયત્ન કરવાનો છે. અહિંસાધર્મનું લાવિ આપણા સર્વના હાથમાં છે.

શ્વ

ૐ ધર્મયુદ્ધ બાળ્યાનમાળાને અને આપણે આ અપ્રતિજ્ઞ બાળ્યાન એમાંના કેટલાક વિચારો વાચકોને કચરો એમ વિચારી પ્રસિદ્ધ કરું છું.

૨. ડૉ. વિ.

[રાજ : અમારની કુમરી તાર : દાસી]

વરસ વરસ બહાલકાર્યા નીર આજ, મેવરાજ !

થમવ ખાસ ઉરની ગણીર આજ, મેવરાજ !

વિરહાનલે તસ મરણી

તારી આશાએ

નેત્રી અનિમિષ દિગંત બણી;

તપ્ત મરણી.....

ફર ઇયાને મીઠ માંડી નેત્રી વાટ મેવરાજ !...વરસ

વિજળી હાસ્ય મધુર હસે,

બની ઉન્મત્ત

પવન વને વને ધસે;

મધુર હસે.....

સ્વામ ગગન ગણીર મંદ્ર ગાળે આજ, મેવરાજ !...વરસ

વરસ વરસ બની ઉદાર,

સ્નિગ્ધ સલિહ

વરસ રે સહસ ધોર;

બની ઉદાર....

માઠે મરણી મિલનની સોહાગ રાત, મેવરાજ !...વરસ

વરસ સંજલ હે અપાઠ !

સુહિત ધરા

ઝીલે તારો ક્ષેત્રગાઠ,

હે અપાઠ !...

મીઠી નયન, મન પ્રસન્ન, રાતે આજ, મેવરાજ !

વરસ વરસ બહાલકાર્યા નીર આજ, મેવરાજ !

ૐ

પાનખરે

ખર ખર પીળાં પાન ખરે છે,

પાણી વટોળ ચઢે છે,

પૂઢી પૂસર તરુ-જગ-નજ છે,

સૂકી પાનખરે

ઉતરના સૂસવતા વારે

ઉપટયા જોળનરંગે હરાયે,

વસંત મારે સાજ સમયે

સૂકી પાનખરે

પ્રજ્વલિત રાવળ

“આ તે પેલી ‘જૂઠા’.” હાંસ્પિટલના ખાઈલામાં પડેલ ચિત્તની બાલુમાં જૂલ ઉપર દિનેશ બેસવા બેતો હતો ત્યાં બહાર ગેલેરીમાં બિનેલી એક સ્ત્રી ઉપર તેની નજર પડી અને તે ગણગણ્યો.

હા. ત્યારે તો દિનેશને મન એ ‘જૂઠા’ જ હતી ને ? ફટલાં વધે આજે ચીલી ગયાં એ વાતને ?

ત્યારે રબરો આંખવા પોતાને ગામ મળેલ દિનેશ રાજ સવારમાં હાલથી આવતો આવતો ખડકની બારીમાં બેસી રહેતો. રાતની મૃત્યુ જેવી ક્ષતિ પછી સવારના પહોરમાં ગામમાં ભણે નહું ચેતન આવતું, ભણે આખી સૃષ્ટિ ચેતનમય બની જતી. ઉર્લસમય દૃષ્ટિથી ચેતનના એ મુદર અવિભાવને દિનેશ હમેશાં નીરખી રહેતો. ઉપાચે પોતાના રંગને હજી આસમાનમાંથી પૂરપૂરા બેચી ન લીધા હોય ત્યાં તે ભણે એ ઉપા સાથે હોઠમાં જિતરવા ન માગતી હોય તેવી રીતે વિધવિધ રંગની સાદીઓમાં સજ્જ થયેલ ગામની યુવતીઓ માથે બાતીમર, છદ્દાધી અને ચંચળતાં બેઠાં લઈ પાણી ભરવા નીકળી પડી હોય; બાલકામાં સોનેરૂપેમયો તાપ એ સુંદરીસમૂહના પગે ઠેકાતી જતી, બેચકાતી જતી ધૂળને પછું સોનેરૂપે મઢી દેતો હોય; બાણ, વેચવા પરનોમાંથી જાટ લાદી લાદી નીકળી આવેલા રજારીઓના વિધવિધ અવાજોથી શરીરો ગામતી હોય; સંદેશીઓ ટોક બેચી કરી કરી મળે વસતી મહિષીમિત્ર સૌંદર્ય જેઈ રહેવા ભણે તલસતી ન હોય તેમ આજુબાણું જોતી જોતી મલપતી માથે આવી જતી હોય; આજુબાણુતી મહીઓમાં સવારના પહોરમાં પોતાનો રોપકો ભરી લાવી બેર વેચનારા ખૂબો પાડતા હોય: “બેરે હ્યો કાઈ બેર, અણિયા ને મણિયા, સાકરિયા બેર, મીઠા મીઠા બેર. હ્યો.....બેર.....”

દિનેશ હાલથી આવતો આવતો આગર નયને આ બધું જોઈ રહેતો. કાઈ કાઈવાર હાથમાં ચોપડીનાં પાનાં ફેરવતાં તે ઊંલીમાં બેઠો હોય ત્યારે પંચ મેમાં હાલથી અને હાથમાં ચોપડી એમ ને એમ રવી જતાં અને કોતુહલમ આસમાની આ સૌંદર્યને જોવામાં જાતેની દૃષ્ટિ રોકાઈ રહેતી. સુખર્ષના ટાપડીપમય સૌંદર્ય અને કાલોદલસરી ધમાકેને બેચા અનુભવા પછી આ તંદુરસ્તી નીગળતી પુરપૂરાઓ અને જીવનમય કાલાદલ તેને નવો જ રસ આપતાં, નવા જ કાઈ આનંદમાં મગચૂલ કરી દેતાં. તાણુ પાંગરતું પૌંવન અને ખીલતી જતી સૌંદર્યદૃષ્ટિ જિંદગીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં જોયેલાં એનાં એ જ દરચોને કાઈ નવીન સૌંદર્યે મઢી લેતાં.

દિનેશનું ઘર એક મહીના મધ્ય ભાગમાં આવેલું હતું. એ ઘરની બરાબર સામે જ એક ખીજી ગલી પથરાયેલી હતી. તેના ઘરની સામેની મહી, અને પોતે જે ગલીમાં રહેતો હતો. એ ગલીનાં ઝોતરારો હોડા, ટાંકોએ જતા મોટા સ્ત્રી ઉપર જનારઓને લઈ જતાં. દિશના ઘરની દક્ષિણ બાજુથી આવતી પંનિદારીઓ એના ઘરની સામેની મહીમાં ઘૂમી ટાંકોએ પહોંચતી; તેના ઘરની ઉત્તરે રહેવારી ઓજા એ આંતરાશ નામેથી ટાંકોએ પહોંચવાનું

પસંદ કરતી. ઉત્તર, દક્ષિણ, સામે, ત્રણે બાજુ દિનેશનું મુખ સૌંદર્યદર્શન કરતું રહેતું, દિનેશનું હૃદય એ દશને આનંદભારે ઘૂંચી રહેતું. સૌંદર્યની વલુજાર વહેતી જ રહેતી.

એ વલુજારને નિતનિત નીરખી રહેલી દિનેશની દૃષ્ટિ એક વાર એક પળ માટે એક જગ્યાએ ઠરી રહી.

એ દિવસે ઐતરારી દિશામાં દિનેશના ધરની સામેની બાજુના છોકા કે સાતમા ધર- માંથી એક યુવતી—કે હજી તો યૌવનના ઉજરમાં ગઈ રહેલી મુખા—બહાર નીકળતી હતી. ગાગરબેઠું ઝોટસે મૂકીને ધર બંધ કરવા તે ઊભી રહી. જનનીને સાંકળ સંગાવતાં લગાવતાં તેણે બાલુબાજુ નેચું બને. એ જ દિશામાં એક રહેલ દિનેશની નજર સાથે એની નજર મળી. એક પળ માટે ચારે બાજો બંધાયે આંખોને ભેંસી રહી. બીજી પળ તો પેલીએ ગાગરબેઠું માંચે ચડાવ્યું અને દિનેશ બીજી દિશામાંથી વહો આવતા પ્રવાહને ભેંસી રહી.

ઐતરારી છોકરા એ મુખા દરેકની ટેવ પ્રમાણે ટાંકીએ ચાલી ગઈ.

પણ દિનેશ દરદરેક જ નિષ્પથ ભાવે. બધાને નીરખી રહેતા. તેને બહાર પોતા તરફ કંઈક મધ્યપાતથી ભેંસતું નાણું એ દિનેશને આમંત્રણ આપતી ગઈ.

પણી તો દરદરેક આમતેમ કરતી દિનેશની દૃષ્ટિ વારંવાર એ બંદ સામે સ્થિર મૂકી જતી. ધરમાંથી બહાર નીકળી છોકરી ઉપર બંને વાસણને સ્થિર કરી મલપતી ચાલે ચાલી જતી એ યુવતી ગલીને નાક પહોંચી ત્યાંથી ટાંકીની દિશામાં વળી ન જાય ત્યાં સુધી દિનેશ જીભ કંઈ નેત્રી ટાંકતા નહિ. અને એમાં પણ કાઈ કાઈવાર, કાઈવાર ધરમાંથી નીકળતી વેળા તો કાઈવાર નાક વળતી વેળા, એ યુવતીની નજર પણ પોતાને ધારી ધારી નીરખી રહેલ દિનેશની નજર સાથે એક ચર્ચ જતો ત્યારે તો અત્યાર સુધી કહિ પણ કાઢના. ડુંગરથી ન બનુકવેલો આનંદ દિનેશ બનુકવતો રહેતો.

દિવસ પર દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ તેમની આ દૃષ્ટિની આપ-લે વધતી ગઈ. જરૂર આમાં માત્ર અકસ્માતથી એકબીજાની સામે નેવાઈ ચુકાને. એ લોકો ડોળ કરતાં એને બહાર ખીંચે ધીમે અકસ્માતનું તત્ત્વ એણે ઘડું ઘડું અને આનુરક્તનું તત્ત્વ વધતું મધું. મળતાની સાથે જ દૃષ્ટિ પાછી ખેંચાઈ લેવાતી એને બંદાયે એમાંય પળ માટે સ્થિર પ્રકાશથી એક બીજામાં ઐતરપ્રેત ચર્ચ જવા લાગી. સાહેલીઓનો સાથ મળે ત્યારે જ જવાનું વધારે પસંદ કરતી યુવતી ધીમે ધીમે એકલે એકલે જ જતું આવતું વધારે પ્રેરોજવા લાગી. બધા સામે નિષ્પથ કુતૂહલની દૃષ્ટિ વાળતા દિનેશ ધીમે ધીમે સમગ્ર કુતૂહલ આ એકનારી-દેહ પ્રત્યે વાળતો ચલે.

અને એ દેહ..... એ દેહમાં એનું અસામાન્ય કરું એ નહોતું. માત્ર પાંગરતું યૌવન જ હતું, પણ યૌવન જેવું અસામાન્ય બીજું કંઈ તત્ત્વ હોઈ શકે ! ને એમાં પણ કાઠિયાવાડના નાનો ગામના તંકુરત હવાપાણી અને ડાયકોજના વ્યાયામથી કેસાયેલો દેહ ! બાકીકું ગો, અજિયાંકું નાક અને તેંકલી અંગિ ! અને આંટલે/દુરથી પણ સ્પષ્ટ કેપાટ, કુવરો પસવો હોય એમ ઊજળાંકું ગાલ ઉપર પસો આવતું હાલચોળ તોડો !

દિનેશ એ એક મુખ બની રહેતો, અનર્હિત બની જતો. પણ વધારે એક દિવસ પોતા સામે તાકી રહેલ દિનેશની નજર સાથે નજર મેળવી, સાથે ગાગરબેઠું ધીમે ધીમે સ્વસ્થતાથી ઘોંટી, ઝોટજાના પગચિયાં કિતરી ઐતરારી છોકે જવાને. બહાર એ યુવતી

દિનેશના ઘર બાહુ વળીને ચાલવા લાગી ત્યારે દિનેશનાં આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેના ઘર સુધી પીપી ચાલે એ આવી પહેલેથી એટલીવારમાં તો બેચાર વાર એણે દિનેશ સામે જોયું અને પાછી આંખો ઠાળી દીધી. છેવટે દિનેશની ડેલીની સામેની બહીમાં વળતાં વળતાં તેણે દિનેશ સામે બરોબર જોઈ પોતાનો નીચલો હોઠ મસ્કરીમાં વાંકો કરી મરડ્યો અને પાછી એક સુંદર સ્મિતમાં તેના બંને આંખો વિકસી રહ્યાં, તે દિનેશ જોયા ન જોયા ત્યાં તો એ ગૌરવભરે પગલે ચહીમાં વળી ગઈ.

જોઈ શકાય ત્યાં સુધી દિનેશ તેની પીઠ સાથે લાકી રહ્યો. કોઈ અવધર્મ મધુરતા, ઘાઈ અસ્પષ્ટ બચતા તેના હૃદયને ઘેરી રહી. પનહારીઓનાં પસાર થતાં ટાળાં ઉપર પડતી તેની નજર તેો માન, પેશા વગેરે હોઠ અને એ મંજીતું રમણીય સ્મિત જ જોઈ રહી.

તેની અસ્પષ્ટતા વધી પડી. પેલી પાછોની દેલ બારી પાછી વળે ત્યાં સુધી કશુંક કરતું જોઈ એ, તેને લાગ્યું. તેણે હાથમાં પહેલું પુસ્તક - ઉષાકથું. 'હૃદયનાથ' નાં પાનાંઓમાંથી હઠાણાં પોતે જોયું હતું તેમ ગીઠું ગીઠું સ્મિત કરતો અને નીચલો હોઠ મરડતો એક તોફાની ડાકરી બીપસી આપો. 'જાણ !' બરોબર આ ડાકરી જેવું જ રમણલાલેને ક્યાંયે આતું ચડ્યું હશે ? દિનેશને યવું. કે એમણે ય આના જોયી કોઈ મુખ્ય યુવતી..... પોતાની કષ્ટનાથી દિનેશ પોતે જ હારી પડ્યો. હસતાં, હસતાં એની નજર સામેના રસ્તા ઉપર પંદી ત્યાં જ પાછો લારી ચાલી આવતી પેલી ડાકરીએ એના હાસ્યની સામે એક સ્મિત કેકડું અને પછી બીજું કોઈ જોઈ જાય એ પહેલાં જ તોફાનમાં પોતાનો નીચલો હોઠ મરડી કપવળાં પોતાના ઘર બાહુ વળી ગઈ.

દિનેશના ઘરમાં ઉત્સવ બાપી. અપો હતો. દિનેશના મનમાં પણ ઉત્સવ હતો. દિનેશથી એએક વર્ષે નાની, તેના મિત્ર જોધી, તેની માનીતી, તોફાની બનીજી મંજુ પરણવાની હતી. ગામમાં સાત ગણાતું દિનેશનું કુટુંબ પૂરા બપોરથી પુત્રીનું લગ્ન બિજવવાનું હતું. પૂર બહારથી લગ્ન બિજવી સહાય એટલા ખાતર એ લોકોએ પોતાના ઘરની જ દિશામાં થોડે દૂર એક ધર ભાંટે રાખી લીધું. 'એ ઘર દિનેશને મન બનીજીનાં લગ્નના આનંદ કરતાં મેં વિશેષ આનંદનો વિષય જન્યું. પેલી, વહિવટના ઘરની બરોબર સામે આ લગ્નવાળું ઘર આવેલું હતું !

તોફારીઓ ચાલવા માંડી. લગ્નના મદિના દિવસ પહેલાંથી એ ઘરમાં આ મરવાળાં એનો અવરજવર ચાલુ થઈ ગયો. દિનેશનાં બાળી, બનીજી, તથા બંહેન તેો એ ઘરમાં રહેવા માટે પણ ચાલ્યાં ગયાં. દિનેશનું પણ દિવસમાં એકને વાર તે એ ઘરમાં જવા આવવાનું શરૂ થઈ ગયું.

એ થોડાં દિવસોમાં તેો મંજુ અને સામે રહેતો પેલી યુવતી નિકટનાં મિત્રો બની ગઈ. પછી મેં વાર ઘરમાં જતાં કે આવતાં, દિનેશ અને તે, એકબીજાની સામસામાં આવી જતાં. પેલી છેડા સંહારી, આંખો નીચી લાળી રઈ બાહુએ ચાલી જતી. દિનેશ ઉતાવળે પગલે સામા દિશામાં દોડી જતો. તેનું હૃદય તે પછી બહીવાર સુધી પગડી રહેતું, મન-તો ચતું પણ કંઈકે ગામના રીતરિવાજને અંગે, કંઈકે પોતાના શરમાળ સંજોગકીલ સ્વભાવને અંગે બહાતું કાઢી તેની સાથે વાત કરવાની દિનેશની દિમત નહોતી ચાલતી. તોપણ એ ચાલી ગયા પછી મંજુ પાસેથી એને વિશે માહિતી બેળવવા દિનેશ પ્રયત્ન તો કરતો જ.

“તે તો નથી ખેનપણી શોધી લાગે છે, મંલુ ! એનું નામ તો કહે.” કે, અથવા
“આવી અભણ અભુધા સોનારણુ સાથે તને આટલું બુદ્ધ કેમ ગાડી ગય છે, મંલુ ?”
અને બ્યારે, “અભણ છે પણ અભુધા કંઈચે નથી એ, દિનેશકાકા.” કહી મંલુ
એનો પક્ષ ખેંચતી ત્યારે દિનેશને પેતે કંઈવાચી જે વિશેષ આનંદ થતો.

એક દિવસ મંલુએ કહ્યું:

“કાકા, આજે પેલી તમારી ખૂબ મરકરી કરતીતી.”

“કાણુ ?” દિનેશનું હૃદય ધબકી ઊઠ્યું.

“પેલી શાંતિ.”

“કમ ?”

“મને કહે કે ‘તારા કાકા શું કામ કરે છે ?’ મેં કહ્યું કે ‘ભણે છે.’ તે તો
મેઢામાં અંગળી લાલી વળે. ‘આવડા મોટા થવા ને દલ ભણે છે.’ મેં હસતાં હસતાં
કહ્યું, ‘દલે તો ખીન્ન’ છ પરંતુ બુધ્ધવાન છે.’ ત્યારે તો એ એટલી અભયળ થઈ ગઈ.
‘ઝા બાપરે ?’ ચાર છોકરાના આપ રસે ત્યાં સુધી બચ્ચરી.’ ને એટલું કસે, એટલું હસે. મેં
કહ્યું, ‘શાંતિ, આ બધા એટલું ભણે એ તો ભણી જિતરે પછી જ પરણી.’ ‘તી છ’ ત્યાં
સુધી કુંવારા રહેવાના ?’ જાણે કે તમે કુંવારા રહેવાનું. ફાગળ ભોંભવો એ એનાથી ન
ખમાતું હોય ને ? પછી હસી પડીને, ‘પછી આટલું ભણુ ભણુ કરે એને છોકરી કાણુ આપતું ?
સહેને જાવા અલામોરી.’ મેં જરા મરમ મઈ કહ્યું, ‘એક ભોંભવે ત્યાં એકવીસ છોકરી
આપવા આવે છે મોઢા મોરા કાકાને, શાંતિ, શયુ એને બણું હોય તો પરણે કંઈથી ? બાકી
કંઈ છોકરીની કમીના નથી.’ ‘ઈ તો હું જ સમણું છું, ખેન, આપા કનીયા કુંવર નોવાને
કાણુ ન પરણે ?’ એમ કહી જરા વિચારમાં બેસી રહી. ને પછી તે અતબતની વાતો
કહી તમારી મરકરી કરવા લાગી.”

“પણ એ બધી મરકરી તો શું કહેતી જ નથી !” દિનેશે કહ્યું.

“તે તમને શું રસ અંમરી બેરઝાની વાતોમાં, દિનેશકાકા ? ને એ પણ આવી
અભણ, અભુધા સોનારણુની વાતોમાં ?” મંલુએ દિનેશને ઝીંક્યો.

“હવે બેસ બેસ મળાલો, મને યોખામણુ આપવા આવી છે તે.” પછી તરત જ,
“પણ હું મંલુ, એ તારી શાંતિ ક્યારે પરણવાની ?”

“કમ કાકા, શાપ છે તમારા વિચાર ?” મંલુની અગિા હસી રહી.

“માર ખાવો છે ?”

“એના માખાપની એકની એક હીકરી છે એટલે ખરેખર સારા મુરતિયો મળવાની
એ લોઢા રાહ લુવે છે. પણ આ વખે નહિ તે આવતે વખે તો એ થોડકા પરણી જવાની.”

“જિઆરી સુખી થાય તો શાકું,” દિનેશથી બોલી જવાણું.

મંલુને કાઈ ખોલાવવા આંચું અને તે,

“જાલ પેટમાં ભળે છે કંઈ, દિનેશકાકા ?” બોલતી બોલતી, હુચ્ચુ હુચ્ચુ હસતી
હસતી, દિનેશે ઉગ્રબેસી મુકી સામે મુકી ઉગ્રમતી ઉગ્રમતી આવી ગઈ.

સમનનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. દમેશના વધતા વજતા કામને પહોંચાય ન પહોંચાય
તો એ ખમે તેમ સમય કાઢી સવારના પહોરમાં શાંતિના અસ્થિત વહન અને વક અધરને

આજા રિમત અને નયનના ચમકારે વંધાવી લેતા અને એ રીતે અવરોધ આનંદ અનુભવતા દિનેશનું મન આજે જરા ખિંત હતું. એનું એક કારણ તો મંજુ આજથી સદાને માટે પોતાના ધરમાંથી ચાલી જશે એ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાની એને જરૂર ન પડી. નાનપણથી જન્મે સાથે ઊઠ્યાં હતાં, સાથે લાડપાન પામ્યાં હતાં, સાથે જન્મે એ ધન્યા-ધુખ્યા સદન કર્યો હતાં. કેટલી અનહદ પ્રીતિ હતી મંજુને પોતા ઉપર ? અને હવે તો એનાં સુખદુઃખમાં શે મણી બધી વાર પોતાને અસહાય દશ જ રહેવાનું ! તેનાંથી આટલું બધું દર દર પડી જવાનું !

એ સ્થિતિનું તીવ્ર જ્ઞાન તો પોતાની ખિંમતાનું એક કારણ હતું જ પણ એની નીચે નીચે બીજું પણ એક કારણ એ ખિંમતાને વંધારી રહ્યું હતું તે પણ. દિનેશ બોઈ સક્યો. તે કારણ કાઈને કહીએ તો હસી કહે છતાં કેટલું સાચું હતું ? દિનેશને ચંચુ આજે હજી પૂરું થતો, શાંતિના ધરની સામેનું એ ધર ચાલી જવાનું એ બહાને રાત્રિવસ શાંતિ વારંવાર બોલા મળતી. એને બહો ભાવ સવારે પાણી ભરવા તે જ્યારે ત્યારે જ તેને બોઈ શકવાનો આનંદ મળવાનો. શાંતિ સાથે તો નહિ જ પણ મંજુ સાથે તેને વિશે જાતજાતની વાતો કરવાનો અને મંજુ પાસે શાંતિએ, કરેલી વાતોમાંથી તાજુવાણ મેળવી શાંતિના હૃદયમાં પોતે પામેલા સ્થાનનો નિષ્કૃંચ કરી શકવાનું—જેવું જ ચાલી જવાનું, બધું જ. અને મંજુ જતાં શાંતિનું નામ પણ મનમાં જ લેવાનું, તેને વિશે વાત પણ.

પણ એમ તો શાંતિને અને મારે શું ? દિનેશને વિચાર થયો. કવિએ, જેને પ્રેમ તરીકે વર્ણવતા હતા, વાતોકારો જે પ્રેમ ખાતર જીવનનાં બહિષ્કાન અપોર્ગાની બાંધા વર્ણવતાં તન્મય બની જઈ બીજાંએને પણ તન્મય બનાવી દેતા, જે પ્રેમને ખાતર ધરતીને પેટે પાર જઈ પાછા આવવાનું મન થાય એવી કાંઈ લાગણી, કાંઈ લાવ, કાંઈ ઉમળકો પોતાને શાંતિ માટે આવતો જ નહિ તે તો તેને રપટ સમજાયું. એમ તો આવી આ શાંતિ, જેના વાંકા વળેલા અંતરમાંથી નીતરતું રિમત અને નયનમાંથી વહી આવતો કટાક્ષ જેવા પોતે હંમેશાં તલપાપક ચર્ચ બેસતો એ મોઝામાં મોડી આવતે વર્ષે કાંઈને પરણી જવાની એ વાત મંજુએ કહી. ત્યારે પોતાને આંચકો સરખો થે નહોતો લાગ્યો. ત્યારે માત્ર પોતાના મનમાં એક જ લાવ જન્મ્યો હતો :

“ખિચારી કુખી થાય તો સાકું.”

કાંઈ પણ એળખીતી છાકરી માટે કાંઈ પણ માણસને એ લાવ થાય !

તે છતાં પોતાને એ ગમતી તો ખૂબ જ હતી તેની એ મલપતી માલ, જરાવદાર ડાક, લોહીથી તરવરતા માલ, બધું કેટલું બધું પોતાને એના તરફ ખેંચતું હતું !

એ બધું માત્ર બેઘડી આનંદ કરવા પૂરતું જ !

એ વિચાર, હંમેશની જેમ આજે પણ, દિનેશને ન ગમ્યો. ચારે બાજુ કામકાજના મગી રહેતા કાલાહલમાં તેણે પોતાના વિચારોને અને ખિંમતાને કુખાડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો.

રાત પડી. વાજતે ગાજતે મોટું સાજનમાંજ એકદુ કરી વરરાજા થોડે થડીને આવી પહોંચ્યા. મહેમાનોની આગવતસ્વાગતા, આપણી, વરરાજા માટે કેસરી ફવ, વેવાફ્રિયા માટે ખાસ સજવક, દોરત પ્રિશર, હસતું અને ખીજતું એ બધામાં ધડીવાર તો દિનેશના આવા બધા વિચારો કર્યાના કર્યા તથાઈ ગયા.

બાર વાગ્યા, જીંધવાનો તો પ્રસન્ન નહોતો. બે વાગે તો ચોરીનું મુહૂર્ત હતું. બન્ને પક્ષના અંગત માણસો ચોતરોતોને મનકાવતી મંડળી ઝાઝવી મઝા કરવામાં અને સંગમ પસાર કરવામાં પડ્યા હતા. દિનેશ બેઠો હતો ત્યાં કાંઈ આવી તેના કાનમાં કહી ગયું,

“મંલુએન તમને બોલાવે છે.”

દિનેશ એને અગાથી અગળતી નાની ઝેરડીમાં—જેને એ લોકો કહેડી કહેતા અને અગાથીએ જવાનો કાફર જેમાં પડતો—ગોળી કંકાડી. તેને ત્યાં જોતાં વેંત જ તે બોલ્યો,

“હુમ્મી, ક્યાં છોક લારાઈ બેડી ઠા ? શેખીસોધીને મારો તો દમ નીકળી નયો.”

અને મંલુએ સાંભળીને ખડખડાટ હતી પડી ત્યાં તો તે ચાંત બની ગયો. દીરા મોતીથી સદાયેલ મંલુની બાહુમાં મંલુએ જ ખાસ પહેરાવેલી જરીની સાડીમાં ફાલાતી ચાંતિ પશુ મંદમંદ ફિસ્ત કરતી હતી.

“આને પશુ તમારે તો દમ જ મારવાનો ? કાલ સવારે ચાલી બઈશ તો પે ?” કહી મંલુ હસી. અને પછી ખૂંચેત બની ગયેલા દિનેશને જોઈ ઉમેયું,

“હું આમ મૂંગા મૂંઝા જોઈ રજા છો. બહુે ચાંતિને કહી જોઈ જ નહિ હોય, કેમ ? આમ લીલા રહેવા કેઈ નથી બોલાવ્યા તમને.”

દિનેશ અપથી આંખો મેંચી લીધી અને બેસતાં બેસતાં બોલ્યો,

“મને કેમ બોલાવ્યો, મંલુ ?”

“આ તમારી બાતીજને લગન માટે ચલુમારણેલી જોવા.”

“કહેને હવે.”

“ખડુ કહું હું. પૂછો આ ચાંતિને ખાતરી ન થતી હોય તો.”

દિનેશ ચાંતિ સામે જોયું તો તે તો આવી એધરાતે પશુ બાલ હિપર સંખ્યાને રમાડતી, નંખથી જમીન ખોતરતી તોયું જોઈ ગઈ હતી.

“મને કદી સમજ પડતી નથી,” દિનેશ કહ્યું.

“કામ કહું નથી, કાકા, પશુ આ ચાંતિએ કહ્યું કે હું આમ લગન માટે આડલી ચલુમારી છો અને હવે તો મર હોડી ચાલી જવાની છો તો તારા કાકા સાથે પડી બેસવું પશુ નથી ? મને તો એ માદ જ નહોતું આજુ. કલાક થઈ ચાંતિ મળી છે તે મને થયું કે તાત, સાચી, બોલાવ કાકાને.”

“વાદ પે વાદ,” દિનેશ એટલું જ બોલ્યો અને ચાંતિ તરફ તેજુ જોયું. રેલી તો બહુ જમીનમાં જ બઝવેલી કાંઈ અપૂર્વ સૌંદર્યમય વસ્તુને બારીકાઈથી જોઈ ખોદી કાઢવાની ન હોય તેમ નીચો નજર રાખી જમીનને નખથી ખોતરતી જ રહી.

મંલુ અને દિનેશ અપાં આદવા લાગ્યા. ચાંતિ ક્યું બોલતી નહોતી પશુ લાગ મળ્યે મંલુ ન જીવે તેમ રેંકમી કપામાં સુશોભિત લાગના દિનેશની નજર સાથે નજર મેળવી એકાદ મંદ ફિસ્ત કરી લેતી.

પાએક કલાક એમ પીલો હશે ત્યાં તો નીચેથી આવતી ખૂંમ સંભળાઈ.

“મંલુ, જો મંલુલા.....! કપાઈ ગઈ આ મંલુ ?”

મંલુએ અગાઓમાં બઈ જવાનું વાલ્યો. તેની આ તેને બોલાવતાં હતાં. કહેડીમાં આવી આજા નિઃવાસ નાખ્યા જેટું ફેરી કંઠાએલ જવાનો તે બોલી,

“કલાકવારે આ ઘરમાં રહી છે એમાં પણ ઘણું નિરાતિ બેસવા દેતું નથી.”

પછી બહાર જતાં જતાં,

“હું હમણાં આવી દો, કાકા, પાછા આપ્યા નહિ જતા; નહિતર તમને શોધવામાં બીજો કલાક નીકળી જશે.”

તેનાં પગલાનાં ધબકારે ધબકારે એકલાં પડેલાં શાંતિ અને દિનેશનાં હૈયાનાં ધબકારા વધી પડ્યા.

પગલાંની અવાજ સમી જતાં અને હૃદયનો વેગ પણ જરા યાંત પાડતાં દિનેશ શાંતિ સામે ભેડ્યું. શાંતિએ પણ પોતાનાં નેત્રાં જીંઘાં કરી એનાં નેત્રાંમાં એક પળ માટે પરાઈ હાઈ કરી પાછાં તેને નીચાં લગી દીધાં. તેનાં મુખ ઉપર નાનું છતાં અત્યંત રમણીય એવું એકાદ સ્મિત ફરકી ગયું.

દિનેશ એ ભેઈ જ રહ્યો. એ આશ્ચર્ય તો માત્ર દેહનું જ એમ પોતાનાં મનને મનાવવા છતાં જે આશ્ચર્યમાં પ્રતિદિન વધુ ને વધુ પોતે ઘસકાતો જતો હતો તે આશ્ચર્ય આ પળે સોગણા બળથી તેને શાંતિ તરફ ખેંચી રહ્યું હતું; જે પૂર્ણને માટે તેણે અંતેકાંતેક કષ્ટપનાઓ કરી હતી તે પણ આવી પહોંચી હતી. તેનાં અંજે અંગે ધૂણી જીંઘાં લાલસાપૂર્વક તે શાંતિને નીરખી રહ્યો.

પનિદારી સોનારશુ તરીકે જે મોઢક લાગતી હતી તે શાંતિ શ્રીમતાનાં વસ્ત્રોમાં તે પછી જ વધારે મોઢક લાગતી હતી. મંજુના તસતસતા બહાઈએ તેની ગાંસલ કાપાની સૌંદર્યમાં એણે સુરપટ કરી આપી હતી. અને મંજુ ગપા પછી જોડ્યું નીચું જોતાં મણિથી સરકી ગયેલો સાદીનાં છેડો તેની બરાહ છતાં મોઢવતરી મીવાડું સૌંદર્ય દિનેશની આંખે વળગાડતો હતો.

દિનેશ ભેઈ રહ્યો. શાંતિએ જ પોતાને અહીં બોલાવ્યો હતો, મંજુને વારે વારે કામ આવે જ અને તેને અહીંથી કલમ જવું પડે તેમ બાળીને જ પોતાને બોલાવ્યો હતો, આવી તક વારેવારે મળવી અચકચ, હથું હથું થતા શાંતિનાં એટલે પોતાને આમંત્રતા હતા, એ બધું બાળવા સમજવા છતાં તે ભેઈ જ રહ્યો. ન બોલ્યો કે ન આપ્યો.

અણખામાં નવીન આ અનુભવે તેને ખરસેવો ખરસેવો લગી મણે. મન મણે એટલું કહે છતાં એક અંબ તેને મેંએયો નીકળ્યો નહિ, એક પગલું તેની કાપાએ બધું નહિ. જોયોનીથી થતી શાંતિની આંખો પોતા સામે જરાએકી દિનેશની નજર સામે બટકોઈ બટકોઈ પાછી પડવા લાગી. પણ દિનેશ તો ત્યાં ને ત્યાં ચિત્રવત મંત્રમુગ્ધ દિશ્યુંડળની બેસી જ રહ્યો.

જે પળ, પાંચ પળ, પંદર પળ. ધીમે ધીમે શાંતિએ પોતાનો પાલવ વ્યવસ્થિત કર્યો, સરી પડેલો છેડો-માથા ઉપર ખરાબર મોઢવ્યો અને જીભ ઘૂંટ. દિનેશ એ પણ ભેઈ જ રહ્યો. હજી એક વાર તેણે નેત્રાંમાં પ્રગ્ન જરી દિનેશ સામે ભેડ્યું. તે તો મૂક મૂક બની બેસી જ રહ્યો હતો. ધીમા યાજ્ઞેલ પગલે શાંતિ ઘાટ તરફ વળી તોયે દિનેશ તેને રાકો સક્યો નહિ. જીતરતાં પડેલાં દિનેશ તરફ ભેઈ નીચેથી દોઢ એકદમ વાંધો મરડી શાંતિ અપખર્ષ ઘાટ જતરી ગઈ.

દિનેશ ભેઈ સક્યો કે આ વખતની વક્તા કાંઈ પણ શાસ્ત્રીની સ્વચ્છ હોય તો તે તિરસ્કારની, કાંધની, ધવાયેલા અભિમાનની.

પોતાની જાતને સાખલાખ સાખ દેતો દિનેશ ત્યાં ને ત્યાં બેસી રહ્યો.

ખીએ આખો દિવસ અને રાત વગર મધ્યમધ્યમાં ગયો. આગલી આખી રાતના કિતવરા છતાં પણ વિચારોનાં વ્યાધમણ અને મિત્રવાકમણથી દખાતાં ધસાતાં ધવાતાં દિનેશની આંખોએ એક મટકું પછુ ન માર્યું. એમ તેમ તે ખીછ આખી રાત પસાર કરી મવારના પહોરમાં જ દિનેશ લેકેટ આતુરતાથી ઉઠીએ જઈને બેઠો અને શાંતિના ધર સામે તાકી રહ્યો.

એક માથે મગવતો શાંતિનો ધારીએ હાથ શાંતિના ધરની ઉઠીમાં દેખાયો અને દિનેશનું અંતર નાચી બિડ્યું. આગલો દિવસ તો ઘાઈ રીતે લગ્નવાળા ધરમાંથી નીકળી ચકાઈ જ નહોતું. શાંતિને ઠીક નહોતું તેથી એ તેડસો વ્યામદ કર્યા છતાં તે જમવા નહોતી આવી તેમ મંજુએ કહ્યું હતું. આખો દિવસ તક મળે, સામા ધરમાં તાકી રહ્યા છતાં શાંતિનો પકાઈયો પણ દિનેશ એવા નહોતો પામ્યો. અને આજે સવારના પહોરમાં ફરી પાછા એ સુરોળ હાથ ગાળરને માથે મગવતો હતા. પગવારમાં, તો એ ગિરપરિમિત મુખ, એ આખી કામા દહિજાથર થવાની પોતાની મુખાઈનો, જાણાઈનો અસો દખર વાતો પછુ પોતે વાળી આપવાનો. એક નજર માવથી, તેમાં બરેલી આજીજીથી, કાઠવડીથી શાંતિના ધવાયેલા અભિમાનના ઢંચુને પોતે નરમ પાડી દેવાનો અને વાંકો વળી રિમતમાં દેવાનાર તેના અધરને ફરી તક મળતાં.

દિનેશ વિચાર પૂરો કરે તે પહેલાં તો શાંતિ ધરમાંથી બહાર નીકળી, હમણાં આ બાલુ જીવે કે..... દિનેશના મુખ ઉપર એક રિમત કરકયું, પછુ એ રિમત હજુ પૂરપૂરું હવાઈ જાય એ પહેલાં તો દિનેશની દિશામાં એક નજર સરખી નાખ્યા વિના શાંતિ ગલીનાં જોતરાણાં છેડા ટૂંક વળી અધ અને પાછું ફરી એવા સિવાય જ ટાંકીએ ચાલી ગઈ. જુઠું એવો દિનેશ ઉઠીએ બેસી રહ્યો. તેનાં મોંમાં ઘાતણું અધમવાયું એમ ને એમ પાણું રહ્યું. પાણી કરી જોતરાં છેડેથી પાછા શાંતિ એ ગલીમાં, દાખલ થઈ ત્યાં મુઠી એ ને દસ્યો કે ન ચસ્યો. પાછાં વળતીયે દિનેશ સામે એક નજર સરખી કર્યા સિવાય શાંતિ સાચાપટ ધરમાં ચાલી ગઈ.

પછીના જ થોડા દિવસે દિનેશ એ જામમાં રહ્યો. એટલા દિવસ તેણે એમ તેના પ્રયત્ન કર્યાં તોયે એક વાર પણ શાંતિએ તેની સામે ન બોલ્યું તે ન જ નીકળ્યું.

પછી તો એ વાતને વધે વીતી ગઈ.
જેતલી જુવાનીનાં ઉચ્છ્રામણ આજેજીની એ પડો પછીનાં વર્ષોમાં પાંદે આવી દેવા તો તેને મારે દિનેશ દુઃખ અનુભવ્યું હતું, ચરમ અનુભવી હતી. અને પછી તે સંસ્કૃત અને સામાજિક મિતિ મારેનાં પોતાની કંઈ અસ્ત જીવનમાં એ પોતાને એ બાલી પણ ગયા હતા. પણ આજે જ્યારે પોતાનાં અનેકમનિ એક વખતનો બેસતો સારોદાર, સાચો કંઈ અનિષ્ઠ આદર્શવાદી કાર્યકર માધુભાઈ કાઠિયાવાડથી અહીં અંબોર માર્ગની લઈ આવ્યો હતા એમ પોતાને ખબર પડી, મોટી ખબર પડી, તેથી એકે ચોથે એટલે તો ખબર પડતાં વેત જ પોતે દોરિષદતમાં દોડી આવ્યો અને રૂંદ એવો તેનો આંદોલો નેડે પોતે બેસવા ગયા ત્યાં જ જેડેરીમાં બેઠેલી એ ઉપર નજર પડતી એ આજો જીવનના દિનેશના મનમાં નવો અર્થ દાશે મન્યો દોષ તેવો તાંને મળ ગયો.

છોટા રે બંધાયા, આંહી મોટા રે બંધાયા બાઈ,
 છતીને હારેલો બાંધણુ હાર રે હોણ.
 આ રે તુરંગે મારો બહાલો જનમિયો, ને
 એણે છોટાબ્યાં મા ને બાપને હોણ.
 તરસી મહેતાએ આંહી હરિ કેરી હારમાળા,
 ગાઈ પિછાન્વો આતમ-આપને હોણ.
 બાઈ-મીત્રને કૃતી પ્રીતકી સાંવરિયા સંગે,
 રંગમોલમાં રાણે રાખી દેવમાં હોણ.
 કમખણુ વટોળ જેવો છુછખોઈનો બાપો બાપો,
 સેવી જેણે બંદીખાને વેદના હોણ.
 કરમી કબાહીત બંડે લોણાં લોકક્રિયાં કાને,
 એને બાંધો કે મૂકો મોહળો હોણ.
 હીરનાં દોરીનાં જેથી ગૂંચો છકેલે બેઠો,
 કોના રે કુઠિયાને રહિયો રોકડો હોણ.
 મુકિતપદ લેવા સતિયા લગનીમાં લકતા જોડા,
 અસહી સોદાગર સંપડે સાચના હોણ.
 તો રે મનવા ! તું છોટા આજ ને પંપાળ બીણ,
 કાંઈમાંયો લાગે તું ને સાચનાં હોણ.

*

મૃદુ સુમન

તમે સુમનથી ને નયનહર વેળી પેરી ચિર
 જતાંતાં ને હું ચે શુભપ્રમદીએને અનુસરું.
 ત્યહી અંબોટેથી સરકી પડીયું એક સંદશા
 મહાભાગી મોહું મૃદુ સુમન નીચે, નીરખીયું.
 અને ત્યાં ચે એવું મનહર દષ્ટે જો પડી રહ્યું
 ન કે આશુ એને કષ્ટ થકજી વા સ્પર્શ કરવા.

તિલતેલ સ્થાવરજાતાનાં સ્નેહાનામ્ ॥

(ચરક)

સ્વર્ણો તિલજાતાનો તિલતેલ વિશિષ્ટ છે.
વર્ણ્યો સ્નેહને વાપ્યો દેવદંતુ નુ વિરચને ॥
માક્તાનો ન ચ મ્લેષ્યવર્ણનેમ્ પ્રલંબેનામ્ ।
સ્વચ્ચમુષ્ણં સિયંકરં તેલં યોનિવિજીવનેમ્ ॥

(ચરક, સુ. ૧૨)

દેવ પ્રકારનાં સ્થાવર તેલોમાં (બદામ, સરસવ, સોઈ, કમ્બુતિયુ, મદ્દાણુ, ડાળિયુ, અળસી, શાપરેલ કત્તાદિ) તથા તેલ વતન છે.

(ચરક)

સૌ પ્રકારનાં તેલોમાં વતનુ તેલ શુભની દ્રષ્ટિએ અદિમાત્ર છે. બદામ, અને. શ્વેદન માટે. વતનુ તેલ હજાર છે.

વતનુ તેલ વાયુને હણનાર છે અને કર્કશ બૂને શુભાસાર નથી (સંપાત્ત રીતે, ને. દ્રવ્ય વાયુને નાશ કરનાર હોય છે તે બૂને વધારનારું બંધાય છે અને બૂને હણનાર દ્રવ્ય વાયુ વધા-
નારું બધાય છે). બદામ વધારનાર છે, ચામડી માટે સર્વોત્તમ છે, કમ્બુ છે, યશીમડી સ્થિરતા
બદાનાર છે અને યોનિરોગીનાં યોગ્ય કામ કરનારું છે.

(ચરક)

“તેલં તુ બોનેયે ડર્ણ દીક્ષણં મધુરં માધુરિપાકં મૃદ્ધં પ્રીણં ચ્યંદામિ સુક્ષ્મં વિશદં
શુભં શરં વિક્રમિતિ પૃથં લેકૃષ્ણસાદનં* મેષાંમાર્દવમીસસ્યૈર્ભર્ગપલકરં ધાતુર્ધ્મ+ વદ્મગૂર્ણ લેક્યનં તિલ-
કવાયપુરણં પાચનં, જનિલપલાસકાચકરં ક્ષિપ્તિનુસંધિતું, પિત્તજનનં, યોનિશિરઃકર્ણશ્ણાપ્રસ્રવનં
વર્માશયોપનં ચ સ્થા શિશ્નિશ્ચન્દ્રોતિષ્ટચ્ચુત સ્થિત ક્ષતિચિત્ત અભરકુટિલ દારાનિદશા વિશ્લિષ્ટ
દારિતાનિદહદુર્ભગ્મ મૃગમ્પાત્તવિદ્યપ્રમુતિયુ ચ પરિરેકામ્યાજ્ઞાત્યદાદિયુ તિલતેલં પ્રાસ્યતે ॥
શુધ્ધતસંહિતા સુવસ્થાન-બ. ૪૫-૧૧૨

તદ્વસ્તિયુ ચ પાનેયુ નસ્યે કર્ણાંશ્ચિપૂરણે ।

અન્નપાનવિધૌ ચાપિ પ્રયોજ્યે* યાતશન્તિયે ॥

(સુશ્રુત)

*અષ્ટાંગ હૃદયમાં તેલના અણોમાં સ્વદોષદૂત્તુ એવા પાદ છે. પુણ્યો ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલ દરિયાની
પરણે સંપાદિત ક્ષાદૃષ્ટિ. ૫. ૭૭. આ નુ પ્રતમાં રિપપણીમાં. “ત્વરદોષદૂત્તુશ્ચમ્પ” રૂતિ
શિશ્નશ્ચો શ્વમ્પુલસપ્રમદ્દોષશ્ચામ્ ॥” આથી પણ દર્શાવેલો છે. આનો અર્થ એમ થાય છે કે પાન-
દના મત મુજબ તેલ ચામડીના રોગોને, અન્ન આપનાર છે. વિવેકસંજ્ઞા પાદમાં તેલને ત્વરદોષદૂત્તુ
ચામડીના રોગોને હણનાર તરીકે વર્ણવેલું છે. “ત્વરદોષદૂત્તુ” ના જે અર્થો, ચાપ (૧) ચામડીના
રોગોને કરનાર; અને (૨) અપાત્ત સ્વદોષદૂત્તુ દુન્નતિ-સ્થિતિ, “કુન્ની, ઉદમે” હવસ પાતોરય
પ્રયોગ” રૂતિનુચન્નનન્દની ॥ (પરણે શાસ્ત્રીવાળી અર્થાત્ત હૃદય પ્રતલી રિપપણી ૭૫૨મી)
ચામડીના રોગોને ડાખી નાખે તે-આવા જે અર્થો થાય. પાંચ ચામડીના રોગોને કરનાર એવા અર્થ

તત્ત્વનું તેજ સહેજ ઉજ્જ્વલ, તીવ્રજ્વલ, મધુર, વિપાકમાં મધુર, ધાતુપ્રણીકર, ચિત્તને પ્રસન્ન રાખનાર, અપામિ (અપક્વમેવ સત્કરહેત્વેન્નપક્વમ્—અપક્વમ્) દ્વાની ધાતુમતી બાંધણી) અર્થાત્ અપકવ દશમાં જ સહસ્ર દેહમાં જહરીથી વ્યાપી જનાર, સદૃશ (સદૃશસ્તોતેભામિ) વિરાટ, શુરુ, સરુ (રેષક), વિકાસિ (પ્રસરણશીલતાં વા સોતેભિરિકાસકારિત્વમ્) અર્થાત્ સારા ચે-ચરી-રમાં પ્રસરી જનાર અથવા સોતોનાં મુખનો વિકાસ કરનાર, વૃધ્ય-ધાતુપ્રણીકર અથવા દૌનિક, તત્ત્વ પ્રસાદન-કૃત અર્થાત્ આમરીને મુલાયમ અને સ્વચ્છ રાખનાર, શુદ્ધિવર્ધક, મીસને પોષણ આપનાર, શરીરને સ્થિરતા આપનાર (કલિન દેહવાળાને તેજ મૃદુતા આપનાર છે જ્યારે સ્લષ્ઠ-લીલાપોઆ દેહમાં સ્થિરતા સાધનાર છે), ચરીરનો વજ્ર સુધારનાર છે, બલ વેમાનનાર છે, આંખોને માટે દિતકર છે (તેજ નાકમાં મૂકવાથી આંખોને ક્ષયોદા પહેલાવનાર છે, તેજ આંખમાં પૂરવાનું મૂલન નથી.) પેસાખ બહુ ચંતા હોય તેા સ્હેજ રોકનાર છે (રાત્રે જાંઘમાં બુંચ્યા પેસાખ કરે છે : તેનાં બચ્ચાને તલ ખવડાવતા દિતકર છે), વંધી પડેલી મેદન લેખન કરનાર છે (જે તેજ સુગંધકરી માણસોને કષ્ટપ્રુષ્ટ કૃતિ પ્રત્યેકારે કરેલાં બંધીતો નથી માટે તત્ત્વોપકૃત્ત નો અર્થ માન્યતા રાખીને કામનાર-હાનનાર એ જ કોયો મોખ છે.

* સુમુલના એક પ્રમાણે તેજ 'ચક્રુષ્ઠ' છે જ્યારે વાગ્ધટના મત મુજબ 'અવકુષ્ઠ' છે અર્થાત્ આંખો માટે અદિતકર છે. જે હેમજ અથવા હપ્ત નીચનાર્થ દ્રવ્યો છે તે નમાં અવકુષ્ઠ બ્રહ્મણ છે પરંતુ તેઓ વિપ્રજ મધુર હોવાથી તે ચક્રુષ્ઠ અથવા હપ્તનથી રહે. એટલે બહો દેખીતો વિરોધ (સુમુલ બાંધ્યાર વચ્ચે) પણ આવી રીતે સમજાવી શકાય ખરો. પરંતુ હેમાદિ પ્રેણીત આધુર્વેદ રસાધના નામથી રીતોમાં આ વિરોધની સમજાવી નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે : "ત્વાદોય કરત્તે અવકુષ્ઠર્થં વામ્યવદ્ધરે । ત્વહુપસાદનત્વં ચક્રુષ્ઠર્થે ચ અવકુષ્ઠે ॥ તેજ પ્રાદિયો ત્વગેનાં અને કરનાર છે અને આંખો માટે અવકુષ્ઠ છે જ્યારે અવકુષ્ઠથી તેજ ત્વગપ્રાસાદન કરનાર અને ચક્રુષ્ઠ છે, આમ આ દેખીતો વિરોધ વિચલક ટીકાકારે ટાળી નાખ્યો છે. તેજ અવકુષ્ઠથી ખજ્જ ન ફાયદોકોત્ત છે, અર્ચ્યેભ્યો ગુણવર્ધનમ્ ચિત્રકૃષ્ટમાં તેજ સાથે ચિત્રકૃષ્ટો પ્રયોગ વાચ્યરે આપેલો છે તે પણ ખાતાઈ છે.

કાકુત્સ્થ તેજ કહે કરનાર નથી-એ વાચ્યટનો મત આપના 'ન ચ સ્તેમ્ભવર્કામ્' તેજ કહેને વધારનાર નથી-કોની સાથે 'સહેજ' અસંભવ લાગે છે. વેધવારે કસાય અર્થિત 'સિદ્ધમન્દ' માં "વાતપ્રમત્તકં પિત્તકરં દૈત્વં સિદ્ધિદમન્દમ્" તત્ત્વનું તેજ વાતને હજીનારે, કહેને કરનારે નહિ એવું ચિત્ત ઘેરા કરે એવું છે. આ વિદ્વાને દ્રવ્યોના જે કુલ્લોત્પત્તી માનિક સમીક્ષા કરી છે તે ખાતાઈ છે. બાળજી, ચાકલી આ વિદ્વાન તેહને સ્થેષ્ઠાહસીન કહે છે. સ્થેષ્ઠાહસીન કોરસે કહેને કહે પણ નહિ. તેમ વધારે મુલ નહિ એવું. એટલે તેહને "ચક્રુષ્ઠ પિત્તકર સ્થુક્ષ્ણે કાસીનમ્" એમ સ્થુક્ષ્ણ છે. અર્થાત્ તેમ કહેને કરનાર નથી તેમ કહે સમીમાં થયો હોય તેા તેને વધારનાર પાંચુ નથી. ક્ષમાભવ્યો સામલ્ય રીતે એવી માન્યતા છે કે તેજ કહે કરનાર છે. તત્ત્વનું સ્વેષ્ઠ તેજ કહે કરનાર નથી એ આપણે ઉપર મેલું છે. આવી યહી બેલી માન્યતાઓ સમાજનાં-પ્રચલિત છે.

તેહમાં ક્ષેપ્ય, કૃદ્, તિર્થ અને મધુર-આ વારે રહોં પ્રિ આ રહો ને બેરોજર 'પ્રેક્ષિ' ક્ષમ ક્ષેપ્યમાં કંદરમાં પ્રમાણમાં હોત તેા સહ વિરોધને ન પાવ, પરંતુ આ વારે રહો તેહમાં વિપ્રમ સમવેત રહે રહેવા છે તેથી એ વિરોધને નથી પરંતુ વિચારકર છે."

બનાવે છે તે જ તેલ વધી પડેલી મેદને ઝાણી કરનારું છે. તેલમાં તિલ્ત અને કપાચ રસો છે, અને પચવામાં સહાય કરનાર છે, વાતમુક્ત કરીને કાપ કરનાર છે: વાતકાસ નીચક છે, કુમિખ છે (બાળકના પેદમાં કુમિ પડ્યા હોય તો તેલ ખાવા આપવું કિતકર છે); શરીરને ઢલકું કુલ જેવું રાખનાર છે (ચરકમાં કહેણું છે કે જે મનુષ્યો બહુ તતુલ અને લપુતાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેવાઓ માટે તેલ કિતમ ચોરાક છે.) તેલ પિત્તને કરનાર છે ઉષ્ણમુશ્ણાણું હોવાથી તેલ પિત્તક છે. યોનિમાં થક મારતું હોય તો ગરમ તેલનું યુમકું અંદર રાખવાથી ચલ મટે છે, માથું દુખવું હોય-માથામાં વેગ મારતા હોય તેમને માટે તેલ ચરક છે, કાનમાં થક મારતું હોય અને ગરમાગરમ તેલનું ટીપું મૂકી આપવાથી તે મઠી જાય છે. તેલ ગર્ભાશયનું સ્થાપન કરનાર છે. કપાઈ ગયેલા દેહ ઉપર તલને બરાબર કઢાવી લઈ કડું પડે તિન્ત ઓળીને ઉપર મૂકી દેવાથી કપાયેલા તામ સંધાય છે; કાલા જેવું તીક્ષ્ણ લલિયાર શરીરમાં ભોજાઈ ગયું હોય તો પશુ તેલ (આજા પ્રયોગમાં તેલ ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં તેને બરાબર ઉઠાવી લઈ કડું પડ્યા પછી જ વાપરવું)ના પ્રયોગથી મઠી જાય છે, બાહ્ય શરીરમાં પેસી ગયું હોય તો તેને ઠાડી તેલનો પ્રયોગ આદરવો. હાકાના ચૂરચૂરા થઈ ગયા હોય-હાકડું છૂંદાઈ ગયું હોય-તો તેલનો પ્રયોગ દિતાવડ છે, હાકડું ખૂંસી ગયું હોય, બાંગી ગયું હોય, હાકડું બહાર આવ્યું હોય, હાકડું ફાટી ગયું હોય, -તો તલનું તેલ પ્રસસ્ત છે. શ્વાર અને અગ્નિથી દાઝી ગયું હોય તો તેલ લગાવવાથી ઠીક રૂઝ આવે જાય છે, હાકડું વાકું વળી ગયું હોય તો પશુ તેલના પ્રયોગથી તે સીધું થઈ જાય છે, કાચેથી પડી જતાં હોય, આખું શરીર ખૂન દુખવું હોય તો તે ભાગ કિમિત ઉષ્ણ તેલમાં રાખી મૂકવાથી કાપશે જણાય છે. દુકેમાં, તેલના પરિચેકી, અભ્યંગથી, ગરમાગરમથી શરીરના અનેક રોગો સાજા થાય છે.

“તલનું તેલ બરિતમાં, પીનામાં, નાકમાં ટીપાં નીખવાના કામમાં, કાન અને આંખમાં મક્તામાં, આંત્રમાં, પીરામાં, -અનેક રીતે વપરાય છે. વામુના રોગોમાં વાતશાન્તિ માટે તેના પ્રયોગ દિતાવડ છે. તેલ પરમ વાતકર છે.”

(સુમત)

૧ અપર્યાય હૃદય ઉપર ટીકા લખનાર અનુમુદિત અને દેમાદ્રી બનેએ એક જ, દ્રવ્ય અર્થ-વત્ત અને બુદ્ધિવત્ત વગેરે બને ચિત્રક કાચી એક સાથે દેગ કરી રાખે તે વિષે સારો પુલાસો કહ્યો છે. કૃષ્ણમનુષ્યાં સોતે દમિષ્ઠાં સંપ્રચિન રહે છે જે તેલના વીકલપાદિ શુભ્રાં સત્ત્વર વિકસિત થઈ, તેલને અંદર પ્રવેશાવે છે ને આવી રીતે પુષ્ટિ સાધે છે. રમ્ભ મનુષ્યાનાં સોતોમાં તેલ (સુક્રમ-સોતોવાળાં) સત્ત્વર અંતઃપ્રવેશ કરી અર્ધસોતોમાં તેલ પડેથી નર્ત થોવાના વીકલપાદિ શુભ્રાં મેદનો કાઢ કરે છે અને મેદના વિશિષ્ટ વર્ણ સરીવે દૂર જવાવે છે. અતિરપ્ત શરીરો યાં તિલ્તોને ક્ષેત્રિવેદઃ વૈદ્ય મનોરમા.

૧ “અગ્ર મધ્યમૈ સૈલમુખ્યં પૂર્વે ચ શીતલં, શીતે ચ દાહપ્રમાને પ્રવસ્તે, તપાદપિ મુક્ત મર્માનુસારિતયા” અપચિત્તમ્ તપા સ્પર્શનૈર્ન અપિત્તવાતહરતમ્ તૈલમેઘે અભ્યંગપ્રસાદે ચન્દ્રનાર્વ ક્રમ્પન્ન પ્રતમ્. ” (ચરકીકામર ચક્રવાર્તિહત). અર્થાત્ અભ્યંગમાં તેલ રમ્ભ દેખા

એક ઓસ તલમાં ૫-૧૦ ગ્રામ પ્રોટિન છે, ૧૧-૨૬ ગ્રામ સ્ટેક છે, ૭૭-૭૯ ગ્રામ કાર્બોહાઇડ્રેટ છે. ૧ ઓસ તલ ૧૬૦ ફેસેરી આપનાર છે. ૧ ઓસ તલમાં ૪૦૮-૨ મિલિ-ગ્રામ કેલ્સીયમ, ૧૬૨-૦ મિલિગ્રામ ફોસ્ફરસ, ૨-૬૬ મિલિગ્રામ લોહ છે. ૧૦૦ ગ્રામ તલમાં ૧-૪૫૩ ગ્રામ કેલ્સીયમ છે. વિવિધ ખાદ્ય પદાર્થોમાં ફેટલો કેલ્સીયમ છે એ દર્શાવનાર ટેબલમાંથી એક તલ જ એવો આવપદાર્થ છે કે જેમાં સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં કેલ્સીયમ છે. તલમાં કેલ્સીયમ સારા પ્રમાણમાં છે, પ્રોટિન છે, સ્ટેક છે, કાર્બોહાઇડ્રેટ છે, ફોસ્ફરસ છે, લોહ છે, કેરોટીન છે. એટલે 'એ' આવપદાર્થ પણ છે. આમ તલ કિંમતી ખાદ્યપદાર્થ છે એ નિઃસંશય છે. ચરક અને મુશુતના અભિપ્રાયો સાથે આફ્રિકાનું આ પૃથક્કરણ સર-ખાવતાં-તેલ પુષ્ટિકારક છે, હાડકાને મજબૂતી આપનાર છે, આમડીને, દાંતને, વાળને સારા અને મજબૂત રાખનાર છે. કેલ્સીયમના આરણ સારા પ્રમાણને લઈને જ વાગવે રસાયણ પ્રયોગોમાં તલને સ્થાન આપ્યું જણાય છે. હુઆ—

દિને દિને કૃષ્ણતિલપ્રવચ્ચં

સમપ્રતો સોતજગતુષ્કમ્ ।

વૌષઃ શરીરસ્ય સ્વત્યગત્વો

હદી મલ્લચામણાચ્ચ દન્તાઃ ॥

(કાષ્ટકા દરવચ્ચઃ સત્તર તંત્ર, જ. ૨૧)

જે મનુષ્યો પ્રતિદિન પેતાના હાથનો એક ખોળો ભરીને હાળા તલ સારી રીતે ઓળીને ખાશે અને ઉપર ફડું પાછી પીશે, તેમના શરીરનું પોષણ વર્ણ 'સાદુ' થશે અર્થાત તેઓ હૃદયુષ્ઠ જનશે અને મરતા સુધી તેઓના દાંત પથ્થર જેવા મજબૂત રહેશે.

પાયોરિયાના આ જખાનમાં ઉપરોક્ત પ્રયોગ ધણીને 'એ' કરાવ્યો છે. ફેટલો લાગલાગટ એક-એ વર્ષો સુધી આ પ્રયોગ કર્યો છે—ફેટલો એ-જણ મહિના કર્યો છે, સીને પતોએહો ફાવેહો અવસ્ય-થયો છે. દિનચર્યાના વિલાસ તરોકે હમેશાં મહેમાં તેજગૃહમાં કરવા માટે આયુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં વિધાન છે. તેજગૃહમાં હમેશાં નવટાક તેલ (આસર) કાઢી નાખતું પડે છે એટલે એટલો વ્યય થાય છે, જ્યારે આ ચાવીને ખાવાના તલના પ્રયોગમાં-દાંતને આવવાની કસરત મળે છે, અને દાંતરૂપી પાછીમાં પીલાઈને તેજોર થએલ તેલ પેટમાં જાય છે. આમ દાંતને આવવાની કસરત મળે છે. આવવાની ક્રિયામાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં તેલનો પ્રવેશ થાય છે, અશ્વજિવાણુઓ (Acid Bacteria) નો નાશ થાય છે (તેલ કિમિષ્ન છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ), તેલથી શરીરની ધાતુઓ પોષાય છે, શરીર હૃદયુષ્ઠ બને છે. આમ અધિક લાભ આ પ્રયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતચર્યાના આ જખાનમાં પ્રાતઃકાલમાં સૌ ડાઈ તલનો આ સહો પણ ચમત્કારિક પ્રયોગ કરી દાંતની રક્ષા સાધે; શરીરમાં જલસંચય કરે-એ દિવસો જેવા મારી ક્રમિકા છે. વાઃ નિશ્ચય, શ વચ્ચિત્—તાન-હોષ પણ તે ક્રિયામાં ન જિતરે તો તેને ઉપયોગ શો ? આ સહો પ્રયોગ, અનેક આફતોમાંથી જાણી થયે એવો અમૂલ્ય છે. સૌ વર્ષ. એ વર્ષો માટે

× દો. મ્લકરૂપ “સાદર વાણિ શરીરસેવક” માંથી.

૧ આ મટે લેવો મડું. દિનચર્યા નામનું પુસ્તક.

નિઃશ્ચીન્ન કરે તો અધિકૃત્ય અધિકૃત્વ ક્ષમ—અજમાવી જુએ અને પોતાનો અનુભવ લખી જણાવશે. તો હું તેમનો અશ્વત્થી-ચક્રમાં.

એક બીજો રસાયન પ્રયોગ જુએ:—

સાર્વં તિલે: લામલક્ષ્મિ કૃષ્ણ:

અક્ષામિ સંહુય દરીતકૃર્વા :

વેદ્યુ: મયૂરા જ્વ તે મનુષ્ય:

સ્વયં પીણામમવાનુવન્તિ ॥

કાળા તલ સાથે આંખનાં બેડાંનું કે દરડેનું ચર્ચં જે પુરુષો પ્રતિદિન સેવન કરે છે તે પુરુષો મોરના જેવું સુંદર શરીર પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તેલ સાથે અશ્વગંધા (આસન)નું સેવન પંદર દિવસ સુધી કરવાથી કૃષ્ણ શરીરોની પ્રુષ્ટિ થાય છે, જ્યમ સુપ્રુષ્ટિથી ખાસ ચરણોની પ્રુષ્ટિ થાય છે તેમ.

આશુર્વેદનોએ તો કૃષ્ણતિલ-કાળા તલને જ મધુતમ-શરીર માટે ઉત્તમ-આવધા છે.

“ કૃષ્ણ: પથ્યતમ: સિતોદ્ભવગુણદઃ સ્ત્રીણસ્તથાન્યે તિલઃ ॥ ” (રાજનિષંદુ)

અર્થાત્ કાળા તલ જ શ્રેષ્ઠ છે, સૌંદર તલ ગુણમાં ઉતરતા છે અને તલનું ઝીણા-જરા પશુ ન પોષાયેલા એવા તલ શુદ્ધી દષ્ટિએ નિષ્કૃષ્ટ પ્રકારના છે. રાજનિષંદુનો આખો શ્લોક જ ઉતારવાનો લોક હું છાંદી શકતો નથી:

સિન્ધો વર્ણવલારિનશ્ચિન્નનનઃ સ્તન્યામિલ્લનો મુદઃ

૧ સોમઃ પિત્તકરોદ્ભવગુણદઃ કેદ્યોદતિપથ્યો મયે ॥

રાંધ્રાદી મધુરઃ કપાયસ્તદિતઃ તિત્તોવિપાકે મદઃ

કૃષ્ણ પથ્યતમઃ સિતોદ્ભવગુણદઃ સ્ત્રીણસ્તથાન્યે તિલઃ ॥

તલ સિન્ધ (રુદ્રાદી ઉદરો બાવ) છે; વર્ણ, ખલ, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાર છે, ઓઝોનું ધાવણ વધારનાર છે, વાયુને દહુનાર છે. પથ્યવામાં સંદેહ બાર છે, સંદેહ મૂરમ છે, પિત્તને કરનાર છે, બહુ પેસાણ થતો હોય તેને રોકનાર-અટકાવનાર છે; વાળની વૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ છે, મધુમાં તલ અતિશય પથ્ય છે (તલની લુગદી બાંધવાથી જ્યે તેવા મળેલા જલદી રુઝ બેપર આવી જાય છે-તેલને રટરિલાઈઝ કરીને મધુ ઉપર લગાવવાથી મધુ જલદી રુઝાઈ જાય છે.) સગરદહુમાં તલ યા તેલ આપવાથી ગ્રાહને રોકે છે, તલનો રસ મધુર અને કપાય છે, વિપાક કટુ છે, કાળા તલ ઉત્તમ, સૌંદર તલ ગુણમાં ઉતરતા છે.

તલને બોળ-તિલપિચ્ચાફ-દોરોને ખતડામવામાં આવે છે. આજકાલ આવા બોળો-મગફળીનો ખુસ કરીને-પેટનું કુડા બનાવવાના કામમાં આવે છે. રાસાયણિક રીતે એની ગંધ અને રંગ કાઢી નાખવામાં આવે છે અને પછી એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તલના બોળોના પશુ આરી રીતે ઉપયોગ થતો હોય તો નવાઈ નહિ. આ તલના બોળની બનાવટો વાત પિત્ત અને કફ-ત્રણેય દોષોને જન્મ આપનાર છે. સિદ્ધમંત્રમાં—

.....દોષત્રયકરં તથા

તિલપિચ્ચાકવિરુતિઃ કૃષ્ણસ્થાવદાદિરોત્ ॥

તલના બોળની બનાવટો-વર્ણ વગેરે-આવાથી વાત, પિત્ત, કફ-ત્રણેય દોષો કાપાયમાન થાય છે. મુશ્કે શાક જેવા જ ગુણો આ તલના બોળની ઓળેના સમગ્ર લેવા.

આજકાલ કેટલાક લોકો એસિલિવ ઓઈલનાં વખાણ કરે છે અને મીઠાનુસ્યથી તે પીવે છે. કારણ કે એના સેવનથી હસ્તે સાફ આવે છે અને બલપ્રદ છે. પરંતુ આજકાલ જેટલું એસિલિવ ઓઈલ આવે છે તે મોટે ભાગે શુદ્ધ મગફળીનું વા લેલું તેલ જ છે એમ મો. મોખા કહે છે. ('ઈન્ડીઅનસ. ડ્રગ્સ'). વળી, એસિલિવ ઓઈલથી જ હસ્તે સાફ આવે છે. એમ નથી, તલના તેલના ગુણ પણ એ જ છે. તલનું તેલ 'સર-રેમક છે. જે બેંદર પણ કહે છે કે "Sesame oil is bland, non-irritant, and a little laxative, neutral in reaction and said to be just as good as olive oil and keeps much better than it--" એસિલિવ ઓઈલનું તલનું તેલ મુદર પ્રતિનિધિ છે. તલનું તેલ પીવાથી કે શાક તેપર થેણા પછી કાચું તેમાં નાખી ખાઈ જવાથી રિન્યુ (lubricating) અને સારક અસર થાખવે છે. તલનું એકાધું તેલ બનેક દરિએ મુશ્કવાન, ખાણપદાર્થ છે.

વંસ્પતિ તેસમાં વખત્વનિવારક વિટામિન 'ઈ' હોય છે. તલના તેલમાં પણ આ છે. પરંતુ વિટામિનના નામાબિધાન વિના ચરકે વખા ઓછોને અમુક અમુક વાતમ્ન દ્રવ્યો (રાસનાદિ, મુલકાદિ, લસુનાદિ ઇત્યાદિ) થી સિદ્ધ કરેલાં તેલો પીવાનું સચન કરેલું છે. (ચરક-ચિકિત્સાસ્થાન અં. ૨૮૧૭૮) જુઓ-

"તૈલાનિ દ્વાનિ કલુલતાભંગનો માયસેત ચ । પીવા અન્યતમનેષાં, વખ્યાડિ કનરેલુ, હવન્ ॥"

નગુસ્તાતા ઓછે થાવાં વાતમ્ન તેલો દબેશો પીયાં નોક્રમિ. સતત સેવનથી વખ્યા પણ પુત્રોને જન્મ આપશે.

નાસ્તિ તૈલાત્ પરં સિન્ધિત ઓષધં કાલ્પનમ્ ॥

અવાયિ ઝળ શુદ્ધ સ્નેહાત્ સત્પ્રણવ વત્સવત્સમ્ ॥

(ચરક ચિ. ૨૮-૧૮૧)

વાતમ્ન દ્રવ્ય તરીકે તેલથી ઉત્તમ ખીલું એક પણ દ્રવ્ય નથી. તેલ જ્વલાયિ દિદમાં સત્તર જાપી જમાર), હિંબુ, યુરુ, સિન્ગે છે અને સંસ્કારથી એ અલવતર બને છે.

આયુર્વેદમાં અનેક દારુણ રોગોમાં અસ્તિ પ્રયોગોનું વિધાન છે. અસ્તિને અર્ધાચિકિત્સા કહેવામાં આવી છે અને ચરકસંહિતાના સિદ્ધિચાનમાં આ જાતની અનેક સંદર અસ્તિઓ આપવામાં આવે છે. પ્રથમ નિરુદ્ધ અસ્તિ આપ્યા પછી અનુવાસન અસ્તિઓ (રનેદ અસ્તિઓ) આપવાની હોમ છે. આધુનિકો હજી હમણાં હમણાં અસ્તિઓના વિચાર કરતા થયા છે. પરંતુ ચરકના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે) વાતરોગો (લકો, ગાંઠ, સંધિવા, મુદ્રસી ઇત્યાદિ)માં તેલઅસ્તિઓ છૂટથી વપરાતી હતી. ગુલાની શોષણ યકિનોને બહુ ચરક ખ્યાલ દેતો. પેરાચરે કહ્યું છે કે—

"મૂર્તે શુદ્ધે શરીરત્પ સિદ્ધત્ત્વ પ્રતિષ્ઠિતઃ । સર્વે ચરિરં પુણન્તિ મૂર્તિનં કલ્પનમ્ ॥"

ગુલા એ શરીરનું મૂલ છે અને ત્યાં આવેલી અનેક સિદ્ધિઓ હજી એક શરીરમાં હવતર શોષાય છે અને ગુલાથી અસ્તિઓ સુધી શરીરને પોષે છે.

નાકમાં તેલનાં ટીપાં (નસ) મૂકીને અનેક જાનના અકસ્માતો મટાડવા લેતો.

લાભચાળી ચાપ છે. આપણે દમણ દમણ બલુના સાચા છે કે નાકની શ્લેષ્મકક્ષા, શરીરની સર્વ શ્લેષ્મકક્ષાઓમાં હિતમ અભિશોષક (absorbable) છે. કેટલીક દવાઓનાં ઇન્જેક્શનો આપવા કરતાં નાકમાં તેનો છૂંકા નાખવાથી ઇન્જેક્શન જેટલી જ ત્વરાથી દવાઓ શરીરમાં શોષાય છે. નરવનિધિ અને અનુવાસન બંધિતઓ-આ બંને દ્વારા એ બંને રચાનોની શ્લેષ્મકક્ષાઓનો માર્ગિક અભ્યાસ પ્રાચીનોને હશે એમ માનવામાં અનુમિત કંઈ જ નથી. શ્લેષ્મકક્ષાઓની વિગતમાં હિતમાં વિના, નંરય અને બંધિતઓ દ્વારા દાનુષ્ય રોગો મટાડનારા આપણા પૂર્વજોનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ માટે આપણને માન હિતપત્ર ચાપ છે. અસાધ્ય મનાતા રોગો નિરૂદ્ધ અને અનુવાસન બંધિતઓથી જરૂર સારા થઈ શકે એમ છે. આ માટે સ્વતંત્ર હોરિપટલ જોઈએ. 'આન' પ્રદેશી દવાઓ પાછળ જે કરોડોનું ખર્ચ થઈ રહ્યું છે અને છતાંય દેહ અને મન બંનેની કુચ્છરીમાં આ ચિકિત્સાપદ્ધતિ કાઠો રહી છે. આને રચાને ઘાઈ સખી દિલના, ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાંચક સંજ્ઞનને પંચકર્મ ચિકિત્સા માટે સ્વતંત્ર હોરિપટલ ખોલે' તો સમાજ પર અનંદ ઉપહાર થશે. એ દિન સુધર આવે તો સારું. બાકી આજની ગતિભુગતિકનાં એ વિનેક બજારની જ સરક છે એમ સાચારીધી કહેવું પડે છે. મન અને આત્માનો વિચાર ક્યાં વિના જે ચિકિત્સા થઈ રહી છે એ કાયકર જાટવેકું જ છે એમ કહેવામાં હું લેણ પણ અતિશયોક્તિ કરતો નથી. અરુદ્ધ.

શુભપરિ તેમ બંધિતઓ આપવાથી તો દાં કાપદા ચાપ છે તે જોઈએ:—

ન તૈલદાગલ પરમસિ કિમ્ચિત્

દ્યમ્ વિશેષેણ સમીરણર્થે ॥ ૨૯

સ્નેહેન રીક્ષ્ લઘુતા શુભવાદ

કૌણ્યાલ્પ શીર્ષ પવનસ્વ હોવા ।

તૈલં દદાત્યાશુ મનઃપ્રસાદં

ધીર્નં યત્ વર્ષમયામિપુષ્ટિમ્ ॥ ૩૦

મુક્તે નિષ્પિષ્તો હિ ગયા હુમઃ સ્વાહ

તૈલસ્પર્શદઃ કોમલપલ્લવામ્પઃ ।

પાકે મહાન્ પ્રપપલ્લપ્રદયં

તથા નરઃ સ્નાત્ અનુવાસનૈન ॥ ૩૧

(ચરક સિ. સ્વા. અ. ૧)

વાત રોગો માટે તૈલથી બીજું કોઈ ચ હિતમ દ્યમ્ નથી. તેલ રતેહલ સુખને લક્ષને રુક્ષતા હશે છે; શુરૂ હોવાને લઈને શરીરની લઘુતાને દર્શો છે; ઉચ્ચતાને લઈને શરીરની શેત્ર હરે છે. તેલ વાકુને હળીને, જલદીથી મનઃપ્રસાદ, ધીર્મ, ખંડ, વજુ, જરૂરિયામિપુષ્ટિ વધારે છે. વૃક્ષના મૂળમાં તેલ જલમ સિંચત કરવાથી તે લીલાંજમ પલ્લવોવાળું થાય છે, ત્યમ તૈલબંધિતઓનાં પ્રયોગથી મનુષ્યો કાસે કરીને અતેક દાનુષ્ય રોગોથી મુક્ત થાય છે.

આ કવિતી ભાષા નથી, એમાં લેણ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

દંકમાં, તલનું તેલ હિતમ વાતપન છે, સારું ખલહારક છે, આમડી માટે અત્યંત દિત-

હર છે (અને ચામડી એ શરીરમાં હલથી ખીજે નજરે ઉપયોગી એવો અવયવ છે એ મેં મારી 'દિનચર્યા'માં બતાવ્યું છે. ત્વચા ઉપર તે 'કાઈ' વૈજ્ઞાનિક સૂંઢર કાવ્યો રચી શકે એમ છે.) તેલ મેથા-સુદિ અને અગ્નિ-જ્વલ્લત્તિને વધારનાર છે. સરોગ સંસ્કરથી તેલ સર્વ રોગોને દૂરનાર છે. તેલના પ્રયોગથી પ્રાચીન કાળમાં રાક્ષસો-દૈત્યાપિપતિગાં અતિશયસંપન્ન હતા. (ચરક સ્. ૨૭)

આજ ગુજરાતમાં તેલનું તેલ દુર્લભ થઈ ગયું છે. હરડીનું, રાગતિલનું, મગફળાનું, કપાસીયાનું અને દાદડાનું તેલ દ્રવ્યથી વપરાય છે. તેલના વાણેજ્ય માટે સરહાર અને મુનિ-સિપાલિટિઓ, લોકલખોડો વગેરેએ લોકમત કેળવવો જોઈએ. શી-સાડું ગળનું નથી તેવે વખતે તેલનું સ્વચ્છ તેલ ખાવા મળે તો સારું.

તેલના તેલ વિષે આપણે જોઈ ગયા. હવે આપણે જે બીજાં તેલો વપરાશમાં લઈએ છીએ એ તરફ ધ્યાન નજર નાખીશું.

કપાસીયાનું તેલ-શી મોઢું હોવાથી પુરીઓ તળવામાં કે લાકડાં તેમજ મિથુન બનાવવામાં વ્યાવહાર આ તેલ દ્રવ્યથી વપરાય છે. નવસારીની કોટન સીડ ખીલ્યાં રાસા-વજીર રીતે સુકા કરેલું તેલ તૈયાર થાય છે અને એનો જલોળો ઉપાદ પથ્ય છે. ખાવાની દ્રવ્યો તેલના કરતાં વધુ ઉત્તરતી ઠાંટિનું છે.

સરસવ-સરસીયું તેલ ગુજરાતમાં જુદું નથી અવારું વેરું અન્યથા ખૂબ જ વપરાય છે. મહા લોકો અથાણામાં સરસીયા તેલનો જ ઉપયોગ કરે છે. સરસીયું તેલ "કુમિથિન છે (germicide), ચામડીના રોગો અને ખુજલીને દૂર કરનાર છે, પગવામાં લાકડાં-લકડાં છે, કફ, મેદ, અને વાયુને દૂરનાર છે, લેપન છે, કટું છે, અને દીપન કરનાર છે." (ચરક)

હાથીપનાના રોગ (મલીપદ) વગા દરદીને હમેશાં સરસીયું તેલ પીવા આપવા સુચુતે જણાવ્યું છે (સુચુત ચિ. અ. ૧૬). મરચુ-કે મલીપદ એ કફ અને મેદનો વ્યાધિ આયુર્વેદોએ માનેલો છે. સરસીયું તેલ કફ અને મેદનો નાશ કરનાર છે. ચામડીના રોગોમાં ચરકે સરસીયું-તેલ ખાવા આપવાની બહામણ કરેલી છે.

વાઝકટિ સરસીયા તેલને કટું, ઉષ્ણ, તીવ્ર, કફ, શુષ્ક (વીર) અને વાતને દૂરનાર છે, પચવામાં હલકું છે, રક્તપિત્તને જન્ય આપનાર છે, કાઠ (શરીર ઉપરનાં ચક્રમાં), કુષ્ઠ (ચામડીના રોગો), હરસ, મથ્ય અને બાલ તેમજ આબ્મન્તર જંતુઓને છતનાર છે, એમ કહ્યું છે.

રાઈનું તેલ-"રાઈ કફ અને પિત્તને હણનાર, તીવ્ર, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કરનાર, જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, ખુજલી, ચામડીના રોગો, કાઠ (ચક્રમાં), કુમિથિ વગેરેને હણનાર છે, અતિ તીવ્ર છે." (ભાવમિત્ર)

રાઈ પિત્તને હણનારી કહ્યું છે તે બૂલ લાગે છે. પિત્તને ખરો વાત, 'જ્વરાગ્નિ' જોઈએ. એ અત્યંત તીવ્ર છે એટલે પિત્તને કરનાર છે. રાઈ વાયુ અને કફને હણનાર છે.

નરહરિ કૃત 'રાજનિબંધુ'માં—

રાઈ કંટુ, તિકા, ઉષ્ણ છે : વાણ, જરોળ, ચલતો નાથ કરનાર છે, પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર છે અને કાઠ જન્માવનાર છે : કફ-પુલ્લ, કૃમિ અને વધુનો નાથ કરનાર છે.

જેવા સરસવતા ગુણ તેવા જ રાઈના ગુણ સમજવા જોઈએ. જાન્યે એક જ વર્ગની વનસ્પતિઓ છે. જાન્યે સગી બહેનો છે.

રાઈ સોફ અને કાળી—એ જાનની યાવ છે. કાળી રાઈમાંથી વધુ તેલ (૩૦ થી ૩૫ ટકા) હાથ આવે છે જ્યારે સોફમાંથી એમું (૧૦ થી ૨૫ ટકા) હાથ આવે છે. ગૂજરાતમાં સર્વજન કાળી રાઈ જ વાપરવામાં આવે છે. આમાં એક જાતનું ઊંડનારું તેલ (Volatile oil)—“allyl isosulpho-cyanide” છે જેને લીધે જ રાઈ વાટમાં અને શીણમાં આંખમાંથી પાણી આવે છે. રાઈમાં રફટિકાકાર-crystalline-દ્રવ્ય છે અને ‘માઈરેસીન’ નામનું ફર્મેન્ટ છે. ૬૦° જેટલું ગરમ કરવાથી રાઈના તેલમાંથી આ માઈરેસીનનો પ્રભાવ નાથ પામે છે અને પછી તેલ ખાવાલાયક અને છે. રાઈનું કાચું તેલ આંખો જ ખાતું સલાહકારું નથી. કાચું તેલ કટિચલ કે વાતજન્ય ચક્ષુમાં અભ્યંજ માટે વખવાય છે. ખાંભામાં રાઈનું તેલ ખૂબ ખવાય છે. પણ તેમાં દારૂની બીજા મેળવવામાં આવે છે જેને લીધે ત્યાં Epidemic Dropsy—સંક્રામક ઉદરોચ્ચના મળા દરોગો બોવામાં આવે છે.

કરડીનું તેલ—કરડી એ મદારાબ્દ તરફનું પ્રચલિત નામ છે. ગૂજરાતમાં એને ‘કમુખા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત નામ ‘કુમુખ’ છે. પ્રથમ આંખના કુલમાંથી કમુખલ રંજ કાઢવામાં આવેલો અને તેનો મોટો વેપાર આવતો હતો.

કામળ પાનની જાણ ખવાય છે.

સુક્રુતે આ તેલના ગુણ નીચે મુજબ આપ્યા છે:—

વિષાકે સ્વકં લૈલ ક્રોમુખ્નં સર્વદોષજનનું.

રક્તપિત્તજનું તોષ્ણમચક્રુર્ણં વિદાદિ ચ ॥

કમુખાનું તેલ વિષાકમાં કંટુ છે, વાત પિત્ત અને કફ-સર્વ દોષોને કરનાર છે, રક્ત અને પિત્તના નિશારો જન્માવનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, આંખો માટે નુકસાનકારક (અવદ્યુષ્) છે, વિદાદિ (ખાટા ઓઠકાર જન્માવનાર) છે.

ચરક કહે છે કે કરડીનું તેલ રુધ, ઉષ્ણ, ત્રાસ, યડ, પિત્તકર, સારક છે.

‘રાજનિબંધુ’માં—

કુમુખ લૈલ ક્રમિહારિઃ લેજોષ્ણવર્ધ-મરમલભવદ્રવ્ય.

મિત્રોષ્ણ દષ્ટિવલ્લભ્યન્ન કરોતિ કમુખ્ય કરોતિ દષ્ટેઃ ॥

કમુખાનું તેલ કૃમિખ છે, ચરીરના તેજ અને બલ જાન્યેને દરનાર છે, યક્ષ્મા અને મલ-જાન્યેને લાવનાર છે, ત્રિદોષ-વાતપિત્ત કફ-ને કરનાર છે, આંખના બમનો દૂષ કરનાર છે. આંખમાં ચેર-પુજલી ઉત્પન્ન કરનાર છે.

આ જ લેખકે કરડીની જાણને ‘દષ્ટિવલ્લભ્યન્ન કરોતિ’ આંખો માટે દિલકર અણબધું છે, પાનના સાક અને બોજના તેલ વચ્ચેનો તફાવત આન બેએ બોલ્યો છે.

ગૂજરાતમાં તેલના તેલમાં સજાળી, કરડી, વજર તેલોનો મેળ કરવામાં આવે છે. કરડીનું તેલ આંખો માટે ખરાબ છે, તેજ અને બલનો દાસ કરનાર છે માટે તે ન જ ખાતું સારું છે.

દીવેલ:—તમના તેલ પછી પ્રાધાન્ય દહિયે દીવેલનો નંબર આવે છે એ જ એની ઉપયોગિતા બતાવવા ખસ છે. દીવેલ સામાન્ય રીતે ખાવાના કામમાં નથી આવતું પરંતુ આ દેશમાં ઘણી જગ્યાએ દીવેલનું મોલક નાંખી બાખડી બનાવી ખાવાનો રિવાજ છે. તેના સેવા મટે પછી દીવેલનો બહેળો ફેલાવો છે. સુશુભ કહે છે કે:—

"દીવેલ મધુર, ઉષ્ણ, વીક્ષે, દીપન, કટુ અને પાણીથી સહેજ કપાય રસવાળું, સૂક્ષ્મ સોતોમાં પ્રસરનારું. સોતોપિગોષન, અગ્રહીને સારી રાખનારું (તત્ત્વ) અગ્રહી આમહીને મારે કિતકર, દોનિક, વિષાકમાં મધુર, વ્યસ્થોપન (લાંબા લખત સૂધી તારુણ્યને સ્થિર રાખનારું.), ચોનિદોષનું તેજ્ય પુરુષના વીર્યમાં પ્રાપ્ત જાતનો દોષ દોષ-તે બનેલું શોધન કરનાર; આરોગ્ય, મેધા, ક્રાન્તિ, રમ્ભિ અને બહુને આપનાર, વાયુ અને કફને દહીનાર, અધોભાગ દોષદર-વિરચન કરનાર છે.

રાગ્યવસ્થા કહે છે કે દીવેલ કફ વધારનાર છે, વાતરકત (ગાષ્ટ), મુલ્મ, હ્રોગ (હાટ) ડીસીક) અને જીર્ણનંબરને દરનાર છે.

ડોળીયુ:—મહાના તેલને પંચમહાસ તરફ ડોળીયું કહેવાય છે. મહાના સંસ્કૃત નામ મધુલ એટલે ડોળીયુનનમૂલિક. આ ડોળીયું ચોક્કસ દોષ તે વીના એક જ મરીખ લોખા એને ખાય છે. રસમાં મધુર કપાય છે, કટુ અને પિત્તનું પ્રસમન કરનાર છે.

મહાનાં યુષ્ઠ જે તાળ અને સૂકા ખાવાનો કામમાં આવે છે, તે રીશિક છે, મધુર છે. ફલને 'ડોળીયા' કહેવામાં આવે છે. ડોળીયાનું તેલ એટલે ડોળીયું.

કેપરેલ:—કેપરેલ ખાવાના કામમાં નથી આવતું કે કારણકે તે સુખામ નથી. આ તેલનું મક્કનમિદુ બહુ ઓછું છે છતાં તે માખણના પગ પાસે ભેસવા ચોખ નથી. એમાં ઘણાં જોસિડો છે ને પાચનક્રિયા વખતે જોસિડોનને જન્મ આવે છે. જુદું જુદું વાળાઓ મટે આ તેલ નુકસાનકારક છે. આ તેલને પરિશુત-રીક્ષાઈ-કરવામાં આવે છે ત્યાર પછી ખવાય છે. લીમાં આ તેલનો ભેળ છટકી કરવામાં આવે છે. મીઠાઈવાળા-ઓ આનો ઉપયોગ કરે છે, સુશુભ આ તેલને જંદારાગિને મંદ પાકનાર, અભિખન્દી, વાવાપણનું સમન કરનાર, રીતવૈર્ય તરફ ઓળખાળુ છે.

આ સિવાય તેલો અનેક પ્રકારનાં છે. ફોનાં ને ગુણો તે જ તેના તેલના ગુણો સમંજે લેવા.

દરેક જાતનાં વનસ્પતિ તેલોમાં વિદગિન 'શ્રી' ને પ્રત્યેકપાક અથવા વ્યવસ્થાક વિદગિન તરફ ઓળખાય છે, તે છે. આ સિવાય જો. બી. સી. ડી. વિદગિનો તેમાં નથી હોતા. દરેક તેલ સામાન્ય રીતે વાત્તન છે, પાશ્વિક છે, પ્રાશ્વિક એટલે કરતાં વનસ્પતિ રહેલાં કિતરલી કોટીનાં મનાય છે.

ક્ર.

૨ પાણીવાળાં નાનિથિરને કીડીને તેનું અમળ-કરવું. આ અમળમાં પ્લેન્ન-મગ-પાણી છાંદીને તેને નેકા કપડાં વડે બાળી લેવું. આ દુધ નેવા પદાર્થને થોભા તાપે અગ્નિ વપર મૂકવો. માખણનું ન્યમ થી તાપે છે દ્યમ આગે વરમ કરવું. કવચ્છ તેલ એવું વાય એટલે તેને ઉતારી લેવું. આ નાનિથિરમાંથી આવશે આ રોગ તેના નીકળી શકે છે. આ તેલ ખાવાના કામમાં પુરોવી લઈ કપાય કોલોવર જોઈતી જગ્યા આ તેલ કાપી સમાય રાવું છે. અકવારિયું થાણે એટલું જ તેલ દર વખતે કાઢવું. પાણી તેલ ન વાપરવું. આ પ્રમાણે બનાવેલ નાનિથિરનું તેલ વાતવિરોધમાં માલીસ મટે તેમજ વાળ વધારવા માયામાં નાખવા મટે થયું જ રાડું છે. કેટલાક દેશ એટલે જનાં આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ તેલ વ્યવિમળ છે. એમાંથી વાળ પડે છે અને માથામાં દરેક રહે છે. અન્યમાં કેપરેલ તેલ મળે છે તે સુખ, સ્ત્રી અથવા કેપરેલમાંથી મંચ દેસા કપાય છે. આ તેલ ખાવામાં કે બીજા કામમાં ન જ વાપરવું લિલાવદ છે.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઓવન [સ્ટર્ડર્ડ]

અકસ્મીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનવંતીની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાશુક કરી હોદ્દી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવમથકિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રાતના રૂા. ૪-૮-૦

★

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, સ્તુદોષ, વંધ્યતા, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવક, સ્તનપેશાબ તથા સુવાવક પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુદરી સંઓવની

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત જાટલીના રૂા. ૧-૪-૦

ડોંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી : ડોંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. અધિશીલ, અમદાવાદ

દરેક રથો એજન્ટો એવએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સચ્ચીપત્ર મહેત.

ગુજરાતનાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની
ચા વાપરો

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ

રોડશન સાથે : અમદાવાદ.

સ્વદેશી. સરતા. સરસ

નેરોલની

લગર છાંય

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

બહુ બલેક બાટલા

વાપરો

અનેક મુ. ઝાકિરો, મીસો, દાળાઓ તથા સ્ટોમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક
રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટોરાનંતરે નેરોલની શાહી માટે પૂછો :—

ધી નેરોલ એજન્સી

નવું દરવાજા-અમદાવાદ.

ખાન્ય :—મુલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાલનમાં.

“કહાવ્ય પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘરખર્ચની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાયાનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ. ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થયેલું

મિલિયન ૬૦૦

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂા. ૩૬

રૂા. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર. ૧૨ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર દર્શિતનથી લોઈએ છીએ.

વધુ જુલાસા માટે મળો ના લખો—

ઓફિસો—

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મૈસર્સ ઇન્ધિરલાલ આર. દેશાઈની કું.

જુનાપુરી કાગળ, મુરત

પ્રસ્થાન

। દષ્ટિવૃત્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ।

આવ [દ્વાલ નિવૃત્ત] તંત્રી : રામનારાયણુવિ. પાકકે : સંચામક : રણુછાડા છે. મિત્રી

પુસ્તકે ૩૮

આવણુ : ૨૦૦૦

અંક ૪

વિદાય દુનિયા !—

ઉમાશંકર બેવી

વિદાય દુનિયા ! વિદાય દુહયોગિનીલીલા બધી !
વિદાય સ્વજનો, — હતાં મુજબ સૌ મ. કેવાં ! મને
ન બિચુપ કથાની રાખી દહિ કોણ વાલેય, ને
કદી મનથી માણું પાણી, દુધ ડૂધ, પ્રીતિ લીધી.
અને અમૃતથી મધ્યો હું દુનિયા ! તને તર્પવા,
કદીકે સુખ ફેરવી હસી તું ફિક્કું ચિંતાવતી,
કદીકે સુખ બાલિયતન નિરખી પ્રસન્ના થતી;
મને ઉર વધી રહી ઉલટ સૌ તને આર્પવા.

—ધણે સજનઅગ્નિથી મૃત થું લેખશે એ ઉર ?
ન મૃત્યુ — બધું કંટપણે લણુંકે જોઈને અંકુર ? —
લહે સુખજો (અને સુખજો જ ક્યારેક તો !)
પરંતુ દુનિયા ! તને પલટવાનું દે આજ તો
અદમ્ય ઉરસ્થિત એક લઈ જોશરી નાઉં હું,
ઉરે તવ પ્રભાવસ્થાનસમ લો સરી જાઉં હું.

★

• નોંધ : — તોડેલુ સામ્યવાદી કવિ ડૉ. ગોવિન્દ સ્વામીનં પં આર્ચ રામનારાયણુ
સવારે અવસાન થઈ હતા.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

અંડુ

રચવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ન

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા મોકિ

છવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [છવન]

સૌથી વ્યાપક સાથે બીજાં પાત્ર

અને સોદી વધારનાર બીજા

મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સાસ્તિક ઉપાય

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

એચ.જી.લાલ જી.એમ.સી.—અધિશા

અમદાવાદ

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ નં. ૧-૦-૦૧; બીજાં તથા પછીનાં નં. ૧-૦-૦૨; ૧૯૬૬ નં. ૧-૦-૦૩

પ્રકાશક: રણજીભાઈ હેસરભાઈ મિશ્રી: ૧૨, બારલીનિવાસ શ્રીસાધવી, એલિફનિકા, અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ જનસાલ સાહે, નવમજાલ પિ. એસ, લીમિટેડ રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૭-૧-૪૪

નીતિધર્મ અને સંસ્કૃતિ

મગનભાઈ મેઠા

આ. માસના (જાન્યુઆરી - ૧૯૩૮) 'દિવટ' જર્નલ 'માં એક લેખક 'Religion in Modern History' પર લખતાં એવું કહે છે,

"The prevailing tendency of modern civilization, among the Great Powers at any rate, is towards efficiency without morality. No one can do more than guess whether society could remain efficient and survive permanently without religion, without morality. It looks as if such society or states would be even more prone to international war than Christian States are or were, and thus they might bring about the collapse of their civilization and give way before another Dark Age."

[P. 186]

ધૃષ્ટાંત પ્રવર્તવા લાગેલા, ધર્મના વિરોધના સાચા સ્વરૂપ 'Efficiency without Morality' નીતિધર્મની પચાત વહેણ વચર દર્શાવેલો ત્રેણવચારની સ્થિતિ એ છે, એમ ઉપરનો લેખક બતાવે છે, અને તે પ્રશ્ન છે, "આવે રસ્તે વળતી સંસ્કૃતિ કયો ?" તેને અંગ્રેજ છે કે, નહિ તેને પાછી જાગૃતી દેવા ઉપર આવી રહેલો લેખક પોતાના લેખમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને ધૃષ્ટાંત સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય કારણ બતાવે છે; એ ધર્મ નીતિ પ્રવર્તવાને સંસ્કૃતિના આજનો માર્ગ નિર્માણ કર્યો, એ એ તમે દૂર કરશો તો પાછા દત્તા ત્યાં ને ત્યાં જ આવીને ઊભરો એમ, એવી કીર્તિ, આ લેખક અતુમાન કાઢે છે, આ સાચું છે કે ખોટું એ પ્રશ્ન અવિષ્કૃતિના જ સ્ત્રોતોએ. આપણે ત્યાં પણ, ધૃષ્ટાંત ઉપરોક્ત આનંદના ઊંડા ઊંડા તો જાણ છે. અને અમે એક પ્રતિષ્ઠિત ઉદાહરણ તાંકું તો જાણ થશે.

જવાહરલાલજીની આત્મકથા (મુજરાતી)ના ઉપોદ્ધાતમાંથી. મહાદેવભાઈ લખે છે:—

"એક વાર એ સભાનેની સરખામણી કરતાં એમને એલેલા તે મને યાદ છે : 'મને તો પેલો માણસ વધારે ગમે છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ વિનાના નીતિમાન માણસના કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિમાન માણસ હું વધારે પસંદ કરું છું.....'ના વિચારો તરફ વાર છે, અનીતિબરેલા છે, આપાત પદોએ એવા છે; પરંતુ તે તેને સંસ્કૃતિબરેલી રીતે અર્થે છે એટલે.....' (જુઓ પા. ૧૮૩)."

સંસ્કૃતિની વિદ્યા-કરી વાતો એકલી પણ નીતિધર્મના આચાર કરતાં આદરણીય લાગે, એ વસ્તુ 'Efficiency-without-Morality' વાદની જ એક કક્ષમ જણાય, એ અર્થો બતાવવાની જરૂર નથી. અને આ પ્રશ્ન આજે નવીન મનાતી વિચારસૂટિમાં કોઈ કોઈ સ્થાને પામતો જાય છે, એમ કહેવું કદાચ ખોટું નથી. નીતિધર્મને સંસ્કૃતિના એક મુખ્ય પક્ષ તરીકે ન જણવાથી જ આજા માર્ગનો વિચાર પાડીને વિચાર સકળ બને છે, એ પણ બતાવવાની જરૂર નથી.

નીતિધર્મથી અલગ એવી સંસ્કૃતિ હોઈ શકે ખરી ? એ સવાલ અહીં પૂછવા જોવો છે ખરો. સંસ્કૃતિનું અણગર ક્યાંક ને ક્યાંક નીતિ-ધર્મનું વચર માર્ગ ન શકે એ સમજાય એવું કપટ છે. સંસ્કૃતિનું અંગરૂડા આ નીતિ-ધર્મનું અણગર જાણ કે નિરાળી જાતનું હોય

એમ બને. પણ કયા જ બધેન વગરની એલમામ ઝીજ સંસ્કૃતિ જેવી વ્યવસ્થિતિના નામને પાત્ર ન જ બની શકે. એટલે જ્યારે 'નીતિયાન માણસ કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિવાન માણસ' કહેવામાં આવે છે, ત્યારે-કહેવાનો ઉદ્દેશ તો એટલો જ હોય છે કે, પ્રચલિત નીતિવાળો ન હોય પરંતુ અમુક જે આપણને પસંદ છે તેવી નીતિની સંસ્કૃતિ-વાળો માણસ. એટલે, સારાંશમાં એક નીતિ સામે ખીજી નીતિનો જ પ્રભુ એમાં હોય છે. પરંતુ આપણે એવી રીતની મુકાય છે કે જાણે નીતિ અને સંસ્કૃતિ વિરુદ્ધ પણ હોઈ શકે, નિરનિરાળી વસ્તુ છે. નવીન વિચારસૂચિવાળાઓએ આ વાપાણમ દૂર કરવો જોઈએ અને પોતે જે નવીન નીતિને માનતા હોય છે તેનું સંશોધન કરી તે જ સ્પષ્ટ કહેવી જોઈએ. આગળના આપણા દેશના સંજોગમાં આવા પ્રકારની સ્પષ્ટતા કરતા જવાની બહુ જરૂર છે.

૨૨-૨-૩૮

તા. ૬.

આ લેખ કેટલાંક વર્ષ પાદ આજ છપાય છે. હું તો તે વિસરી જ ગયા હતા. વાચકે જોયું હશે કે, ૧૯૩૮ના નવેમ્બરમાં 'હિન્દી જર્નલ' વાંચ્યા પછી તે લખેલો છે. તત્કાલીન એ જાનો લેખ અત્યારે છપવા સીધા તેમાં વાંચી નથી. અંગ્રેજ લેખકે ત્યારે જે સીતિ દર્શાવી હતી, તે આજે ખરી પડેલી જોઈએ છીએ. સ્વ. શ્રી. મહાદેવભાઈએ મેપિલી ખાના આપણને ડાહ્ય ચેતવે છે, ને તેથી જ આ લેખ છ વર્ષ પછી પણ તાજે રહે છે.

૨૬-૭-૧૯૪૪

શુભવાત વિધાપીઠ

મ. પ્ર. દેસાઈ

★

અમૃત ભરિયા—

પૂજાલાલ

અમૃત ભરિયા સમસ્ત સચરાચરે પ્રાણના અસીમ નિધિઓ; દરેક દિશ તરંગમાલા ધસે, અનાદ્ય સુશ્યાય ગર્જન અગાધ જિંદગીના ઠર્યા અરવ મીનમાં; સ્વર સૂણી સૂણી ઉત્તરે પ્રકુલિત બનેલ અંતર અર્પુ સંવાદમાં; સ્ફુરે નયન તારિકા ગગન તારિકાના સમી, અને હૃદયરહિતમા નવ પ્રવાહના રાગમાં છલાય, પુલકપચાર અણુએ અણુ રહે રમી. જહાજ જગનાં પ્રસારી ચક્ર શુભ એમાં સરે અલણ પથ ખેડતાં, વિષમ કાલ અંજાતણા પ્રકોપ સહતાં, જતાં પરમ સ્વપ્નને બંદરે જહીં અમૃત યાંત્રિયામ વિલસંત સોહામણાં, સુધાન પર છે અદ્વય કર કો મહા પ્રેમનો; યથે સફર સિદ્ધ સર્વ-અવગ્રાથ ના હોમનો.

ટુંકું ખાદ્યનું ધોતિયું, નાની કુની અને પીછાડી જેવા ઉપરજીરથી સજ્જ થયેલા જાંમડિયા જેવા દેખાતા અને ટુંકી ઘડીવાળા ડેસાને જોઈને જોઈને પહેલી નજરે એમ ન લાગે કે એ એક મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હશે. ડૉ. રોયનું નામ આજે હિંદમાં જ નહિ પરંતુ જગતભરમાં જાણીતું છે. હિંદુસ્તાનમાં આધુનિક કાળના રસાયણશાસ્ત્રના શામળોળના પિતા તરીકે રોય ઓળખાય છે. હિંદુસ્તાનના અનેક જાણીતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ એના ચરણે પ્રેરણા મેળવીને હિંદના વિજ્ઞાનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. આ ઉપરાંત બેંગાળ કેમિકલ વર્ક્સના સંસ્થાપક તરીકે, એક મહાન ત્યાગી અને દાનવીર તરીકે ડૉ. રોયને ઉલ્લેખના હેતુમાં કોઈ નહિ ઓળખતું હોય, એવું કાગળે જ નહિ. આચાર્ય રોયની સાધુતા, નિર્મળ ચારિત્રી જેમ આપણા દેશમાં સર્વત્ર તેની સુધાસાન્નિત રેલી રહી છે, અને માંધોજીને બાદ કરીએ તો ડૉ. રોયની નમ્રતાની જોડી હિંદમાં અન્યત્ર મળવી મુશ્કેલ છે. એની લેખોદ્ધરીમાં એક નાની સરખી ચારપાઈ ઉપર સાદું પાથરણું પાથરી આરામ લેતા ઘણાએ એમને જોયા હશે, ત્યારે જ એની નમ્રતા અને કણ્ઠ ત્યાગનો ખ્યાલ આવે છે. હિંદનાં લાખો અને કરોડો હરિદ્રનારાયણ અને જૂણે મરતા હિસાનોના તે નમ્રસેવક છે. એ સેવાના કાંઠ પૂરા પાડવા એઓ ધનસંપાદન કરીને તેને ખીત્તને માટે ઉપયોગ કરે છે અને રોતે અકિંચન વત્ત પાડે છે.

ગોઠા રસાયણશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાંત રાજકારણ, અર્થઘાટ, ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાન વગેરે બાબતોમાં પણ એ પારંગત છે. આ પ્રમાણે અનેકવિધ વિજ્ઞાન જ્ઞાન મેળવીને એમણે તેના ઉપયોગ આપ્યા છતાંમાં યાત્રા શોધસેવા કરી કર્યો છે. એ સેવાની તમજામાં કંઈ અકલ્પ્ય ન આવે તેટલા માટે એણે સારૂં જીવન અપરિચ્છિન ગાળ્યું છે. એમનો જન્મ-ઈ. સ. ૧૮૬૧માં થયો હતો. ૧૮૭૯માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી એણે પરદેશ જવાની શિખવૃત્તિ મેળવી. આથી જ એ ઈંગ્લેન્ડ જઈ ઊંચી કેળવણી લેવા પામ્યા. ઈંગ્લેન્ડમાં ૭ વર્ષ રહી એમણે ડૉક્ટર ઓફ સાયન્સની ઊંચી પડવી પ્રાપ્ત કરી. હિંદમાં પાછા ફરતાં આવીને તુરંત જ બનેલો બનાવ એમના જીવનકાર્યનો પ્રેરક યર્થ પડ્યો. બેંગાળના કેળવણીના અધિકારી પાસે જઈ એમણે નોકરીની માગણી કરી. એમની લાવકાત વગેરે જાણી એ અધિકારીએ કહ્યું, “તમે આટલી લાવકાત મરાવતા હો. તો અહિં નોકરી શોધવા કરતાં શા માટે કોઈ ઉદ્યોગ ચાલુ કરતા નથી? કલ્પ્ય મારા જેવા શોધકને તમે નોકર પણ રાખી શકશો.” આ લાવકાતમાં બોલણું હોય કે સંગ્રહણ; પરંતુ આચાર્ય રોયે હિંદનારમાં નમસ્કૃત થયેલી બેંગાળ કેમિકલ વર્ક્સની સ્થાપના કરીને એ કલ્પ અસરશા સારું પાડી બતાવ્યું. આજે એ કારખાનાના મેનેજરને બે લાખ રૂપિયા કમિશન મળે છે, એ કંપનીની મૂડી પચાસ લાખ રૂપિયાની છે. એમાં ૧૮૦ માર્કેટ લાંબી સ્વતંત્ર રેલવે છે. આજે એશિયામાં ગોઠામાં મોટું અધિકના તેજગર્ન કારખાનું એમાં છે. આ ઉદ્યોગની ચરૂઆત પ્રકૃત્ય-સદ્ગે માત્ર ૭૫૦ રૂપિયામાં કરી હતી. એ કારખાનાને લીધે લગભગ ૨૦૦૦ માણસોને રોજ મળે છે, અને હિંદમાં વીસ લાખ રૂપિયાની દવા વેચાય છે.

ડૉ. રોય ૧૮૮૯માં કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં પ્રોફેસર નિમાયા; અને ૨૮ વર્ષ

નોટરી કરી નિવૃત્ત થયા. વિદ્યાર્થીઓને રસાયણનું જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત એમણે શોષણોળ તરફ ધ્યાન દોર્યું. એમના હાથ નીચે દિંદોરના અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ કેળવણી લીધી છે, અને તેઓ પણ જગતભરમાં નામાંકિત થયા છે. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયની રસાયણશાસ્ત્રની શોધે એમની તથા એમના વિદ્યાર્થીઓની કૃતિ જગતભરમાં પ્રસારી છે. ખરેખર આથી જ પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય દિંદોરના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પિતા તરીકે ઓળખાય છે. ક્રાન્સના રસાયણશાસ્ત્રીએ રસાયણોના ઇતિહાસ લખ્યો તોમાં દિંદોરના પ્રાચીન રસાયણવિજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ માત્ર પણ ન કર્યો. પ્રફુલ્લચંદ્રે એ વસ્તુ નેમના ધ્યાન પર આણી ત્યારે તેમણે કટાક્ષ કર્યો કે, “દિંદોરના વિજ્ઞાન વિષે જાણવાના સાધનો નથી અને જો એવું વિજ્ઞાન કંઈક હોય તો શા માટે તમે એકાદ પુસ્તક લખતા નથી?” આ કટાક્ષનો જવાબ વાળવા પ્રફુલ્લચંદ્રે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને ચોક્કસ વર્ષમાં દિંદોરના પ્રાચીન વિજ્ઞાન વિષે એક અપૂર્વ કૃત્ય તૈયાર કર્યો. આ કૃત્યને લીધે દિંદોરનું ગૌરવ વધ્યું છે.

આજે પોલોસો વર્ષ પસાર કર્યા છતાં ડૉ. રોય અપણ છે અને હજુ પેણુ બણીવારે પ્રયોગશાળામાં શોષણોળનું કાર્ય કરે છે. અનેક વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શન કરવામાં મદદ આપે છે. જ્યારે એમના સમયનો મોટો ભાગ એઓ સ્વદેશીના પ્રચાર અને સ્વદેશીવામાં ગાળે છે. આટલો મોટો રસાયણનો ઉલ્લેખ શરૂ કર્યા છતાં હાથ-ઉછોગ ઉપર એમની અકબી છે. એ કિલ્લમાં દરરોજ એ કલાક નિયમિત કાંતે છે. એમનું માનવું છે કે દિંદોરના મરીઓનો ઉદાર ખાદી જેવા હાથ-ઉછોગમાં જ છે.

એમનો ત્યાગ અને જ્ઞાન પણ એટલા જ જણીતાં છે. જ્યારે જંગાળમાં કેળવણીની પ્રગતિમાં સરકાર વધુ ધેસા ખરચી ન શકે તેવી સ્થિતિમાં હતી ત્યારે એમણે પોતાને કારોજના પ્રોફેસર તરીકે મળતો પગાર ન લેવાનું નક્કર કર્યું. નિવૃત્ત થયા પછી પણ એમણે યુનિવર્સિટીની સેવા, વિના લેતને વ્યાજસુધી ચાલુ રાખી છે. એમની સ્વતંત્ર માલખા-નો ઉલ્લેખ એમણે લિમિટેડ કંપની બનાવી તેને સોંપી ત્યારે કંપનીની સ્થાવર મિલકતની કિંમત લીધી નહિ, અને એક ડિરેક્ટર તરીકે એમને પરાણે ફટકાક શેરા આપવા પડ્યા. એમણે વ્યાજસુધીમાં અનેક સખાવતો કરી છે. હાલમાં દિંદોરના રસાયણના સંશોધનકાર્ય માટે ૧૧ લાખ રૂપિયાનું જાન ફન્ડ છે. સાફ અને ઉચ્ચગીજવન ગાળી છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી એ દિંદોરના અનેક રીતે નિઃસ્વાર્થ સેવા કરતા આવ્યા છે. એ સેવા કરવા માટે જ એમણે અપરિચિત જીવન ગાળ્યું છે. સ્વદેશસેવા, વિજ્ઞાનસેવા અને જનસેવા માટે આજે પણ એ જ ઉત્સાહથી, એ જ પરિશ્રમથી, એ જ ખંતથી અને એકધારી સહલતાથી કાર્ય કરી રહ્યા છે. ગંધીજીના પરમ કક્ષા હોઈને ગંધીજીની પેઠે જ પોતાની જીવનની જરૂરિયાતો અને તેટલી ઓછી જ રાખી છે. મોતાના સમયનો મોટો ભાગ ખાદીના પ્રચારદ્વારા દેશની નિર્ધનતા દાળવામાં અને નીચા ઉડીઓની અભિરુચિમાં ગાળી રળત છે. એવા સતતની સેવાઓ દિંદોરની સંસ્કૃતિમાં અને કીર્તિમાં અનેકમણે વધારો થયો છે.

આવા એક ત્યાગવીર વૈજ્ઞાનિકનું ૮૬ વર્ષની પાકટ વયે કલકત્તા ખાતે જુનની ૧૬ મી તારીખે અવસાન થયું છે. એમના અવસાનથી દિંદો એક મહાનસેવક અને એક મહાન વિજ્ઞાનના ઉપાસકને યુગાન્વેષો.

“કહાચ પસ્તાલું પહે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધો નાગપુર પાચાનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની દુરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં વ્વટેર ધમ્મેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

ઠર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિંદગીના વીમા ઉપર

રૂા. ૩૬

રૂા. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૬ ટકો વળતર.

મહેનતુ લેમજ લાગવગવાળા માગાણિક એજન્સી

પગારથી અગર કમિરાનથી બેઠાં છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા લખો—

ઓફિસીઃ—

મુંબઈ ઇલાકાના પાન્થ મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કુંા.

અગત્યની કારગોળ, મુરત

તમે મને આત્મારે ગોરસીના સ્વરૂપમાં જુઓ છો. મારા પૂર્વજન્મની કવિતા હરીન્દ્રનાથ ઘોષેપાધ્યાય વગર કેણે વિચારી દશે ? પેલી ' પ્રસ્થાન 'માં સંદર્ભ અનુવાદિત આવેલી તે; નીચે હરીનનું નામ ન હતું તે કવિતાને જુલો ગયા કે ? !! આલો, ત્યારે હું જ એને ગદ્ય-સ્વરૂપે કહી દઉં: મારા આમલા જન્મમાં હું સરજના દૈદમાંથી ફૂલો માટે મધુ પેંચતી ધરતી હતી; શિશિરના ખૂબ ઠંડા પવનમાંથી ફૂલો માટે પરિમલ એકરી કરતી પૃથ્વી હતી; અને એમાસાના ભ્રમણક વિધિમાંથી સરદ માટે પ્રસન્નતા ભેગી કરતી જમીન હતી !! તે વખતે વર્ષાના ધનધોર વાદળો સંભ્રામણે ક્ષિતિજ આગળ આવો મને ચૂમી જતાં: સરદના વાસ્તીકિ-પર્ણાયા પીળા પીળા અનાબને મને વાવરો નાખી જતાં: અને વસંતનાં બહુરંગી કુસુમો મારાં કર્ણાવરણ ખતી રહેતાં. આ સઘળાં મારાં સાયોસંગાથી: આજે એમને છોડીને મારે નહું, છુદ્ડું રૂપ લેવું પડે છે.

પેલી અન્નવતી પૃથ્વીને કુંભારે ધરી, અને મારો અવતાર થયો. મેં કુંભકારને ભોળો, એ માણસ હતો. મારા જેવું જ એ મેં એક ઘાતર જ દતો એમ મને લાગવા માંડ્યું. ખનાવ્યા વગર વસ્તુ ઉત્પન્ન કેમ કરી શકાય ? આપણે જ બધું નોંધએ છીએ એ કંઈકનું પરિણામ છે. ત્યારે એ કંઈક શું દશે ? એ કંઈકને કતાં કેણુ દશે ? ! માનવતાની ગોરસીના કુંભારની જાણ ન મળતાં ઈચ્છાને એમો શુદ્ધ ઉન્નર ખાખામ બોલી બેઠે છે:

" Who the pot pray and who the potter ? " તમે માણસો, ઉપરથી જોતાં તો ખૂબ સાદા લાગો છો; પણ જરાક જ બેઠે જતાં તમારી માણસજાત જેથી ગૂંથવણુકરેલી, અનુત્તર પ્રભોના પડા પાછળ રહેલી એકે વસ્તુ લાગતી નથી. એ કાપ-કાતો ઉત્તર મારા જેવીને હાથે ન આપી શકાય.

તમે ખારતા લાગો છો: " આ વિચારી ગોરસી માટીની અનેલી, કાં તો કાઢારમાં રહે કે કાં તો મહીઆરીને માથે માટે. આ સિવાય એવું કેણુ ? " પણ કાઈ, રાખો. તમે જાણો છો: ઘણી વખત રાત્રિની રખારણુ વિરાટ આકાશની ગોરસી માથે મૂકી ચંદ્રનું માખણુ વેચવા નીકળે છે. સર્વ કાઈ આ સુખ્ય દરખને પકડતું મૂકી બીધી જાય છે: એ આ મહાદે સૌંદર્યના તમને ખપ હોય તો કેઈ દિન જગતા રહેશે એ માનોખને કાઈની પડી નથી; એ આહીરનારી તો આવી આવીના કાઈ પ્રદેશ તરફ તારાનાં ફૂલોં વેરતી ચાલી જાય છે. આટલા સરસ કાખને તમે કેમ જતું કરો છો ? શું માણસ જાતને અધિકાર જ ન દશે ? ! નેહ ? ! આવી આવી તો મારો સખીજો છે.

વાહ ! મારે તો હજી પછી ધણાં સર્વોપજોં છે. આજે મેં વૃદ્ધાવનની ખંસીના પત્તિ મારે કાતે સંજાળાયા હરે છે: રાધાના રતેન્દ્ર શરે ખેસતાં જોયેલી એની મદદેલી અખિ બૂલાતી નયો: દાણુ મામતા ધૂલ્લીની સાથે એ સુદરીના ધયેસો મધુકનદ આંખ આગળથી ખસતો નથી. ' ગોપ-સંપ ' નો લકુચોના પા તો હજી સાલી રહ્યા છે: અને ગોપીની અમલકદરેયો દપટપ પડતાં ગોરસીજીવની કવિતા આવણુનું વાદળું કે ઉપાસમયનું આ પણુ નથી આપવાનું એ વિચારથી એણું ધણું દુઃખ પણ માદ આવે છે ! ! બન્યું મારો અવતાર ! તે કિવસો જોવાના મલ્લપ. ગયા તે કિવસો.

ના. હું જુલો નથી ગયો. આ પરમ કિવસે તો " મલ્લપાનિલ "ની ગોવાસણી માથે ગોરસી મૂકી વેચવા જતી. અને લેકાને ગાંધા કરી ચૂકતી. આ જરૂઆતમાં મેં મારાં નસીખ

ઉવક્યા લાગે છે. મારી એ મૈત્રિજીને ચંડી, ચપલા અને ચરેલનાં ત્રિરંગી ચિત્રો ગોવાની ફેટલી મળ્યા અને હતી ! તમે તો એ ચાર્ત વાંચીને જ ખૂશ થઈ ગયો છો. પણ અમે તો, એને નગ્ન દીડી છે, એટલે પૂછવું જ શું ?

વંચી પેસે દિવસે તો મેઘાણીએ ખૂબ ખૂબ વખાણેડી, વર્તમાન કવિતામાં મોટક ભાત પાડતી, ઉપાને કનક પગલે કવિતાશૃંગારમાં પગલાં માંકતી, “આત્મી થી” ની “નિઃસ્પૃહ” હતી દસતી ચાલતી “ગોરસી” આવી. મારી અણકથી કવિતાને વાચાળ બનાવવા માટે “ઈન્દુ” ને મારે-ફેટલાં અલિનંદન દેતાં ? એતો ફેટલો પાક માનવો ? પ્રાચીન સમયની તેજવંતી રીતા, શકુન્તલા અને દેવકી, મેનકા જેવી મૂર્તિઓથી માંડી એણે “જૂની નિલાળ” આગળનાં “જૂનાં પગરખાં”માં “શુભાશ નાંજી ખાતાં” ખાતાં કવિતા લેઈ છે. જોઈ તો છે જ પણ આખેદુખ નિરૂપી પણ છે. આ “ગોરસી”માં માનવતાની કંકજતા છે; “અજ્ઞાન ભોમમાં એકલ” પહોંચવાના પ્રયાસ છે; પ્રભુનાં કોટોકિરણની તીવ્ર કિરણ છે, મૃત્યુની દિશ્યુરી છે; જૂનાં નવી આંખે દર્શન છે; દર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થતો વિષાદ પણ છે; થોડું નૈરાશ્ય મે છે; અને બીજું-ધણું ધણું છે. જવા દો. આ સઘણું ન હોય તો મે ગોરસી નામ જ એટલું કવિતા લખું છે ! તમારે એતો આસ્વાદ લેવો જ પડશે.

ગોરસ ! જેનાં મેં સોસો અમાએ ગાન ગાતાં છે; જેનાં આધુનિક પ્રભુધારકો હમર હમર વખાણે પ્રચાર કરે છે; અને જેનો જાળક આનંદથી ઉપભોગ કરે છે. એ ગોરસને ધારણ કરતાં મારે હૈયે હર્ષની અને મર્ષની ફેલી ચડે છે ! ત્યારે પરની મુદિલી અને ખાલવવા કરે છે ત્યારે જસોદાનું ગાયબધું ધર, જસોદાને વળગેલો માખણચોર વગેરે માફ આવે છે.

તમારે ત્યાંની કેઈ કેસો ગોરના ધાકથી ચંકા ન જાય એટલા માટે ગોરસીઆમાં જ ચોતાનું ધન રાખી મૂકતી ! આ ડોસીમા મે કેઈ કેઈ વખત માફ આવે છે.

અને.....

પણ અરે, તમે તો કહેતા લાગો છોઃ અભગતિપ્રવલ્લેન ! એટલે હું નાનુક અંગવાળી આગળ દેમ કરી વધો શું ?

સ્વદેશી.

રાસ્તા.

સરસ

નેરોલની

લેંગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટેન પેનના

તથા

બ્લ્યુ બ્લેક બાટલા

વાપરો.

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીસો, શાળાઓ તથા સ્ટોરમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટોરનાં નેરોલની શાહી માટે પૂછો :—

ધી નેરોલ એજન્સી

અથવા દરવાજા-અમદાવાદ

આનંદ-કાશીપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

ઉનાળામાં આરોગ્ય!!!

➤ આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિં ◀

[અહમદનગર]

ચંત્રની સહાયતા વિના ઊંચી દવાઓ અનાવનાર.

✱

રક્તશુદ્ધિ, મળશુદ્ધિ અને તંદુરસ્તી માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલું

રક્તદોષાંતક

મગજને શાંતિ આપનાર અને માથાના વાળ વધારનાર ખુશખીદાર

મુંકુલ

ધાક ઉતારી મનને શાંત બનાવી આશાએશ આપનાર આલ્હાદક પીણું

નીહાર

વગેરે દવાઓનો ઉપયોગ કરી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ઉપરાંત જુદા જુદા રોગોથી મુક્ત થવા માટે પણ અમારે ત્યાંની દવાઓનો સારો ઉપયોગ થાય છે.

ડૉક્ટરો-વૈદ્યોને અમારી દવાઓ વાપરવા ખાસ બહામણ છે.

: : લગભગ બધે જ અમારા એજંટો અને સ્ટોકિસ્ટો છે : :

શુદ્ધતા અને ઉત્તર યાણા જિલ્લાના સોલ એજંટ:-

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, બાસ્કરવેન, બુલ્ડેવર, સુંબાઈ-૨

અંગ્રેજ મુત્સદ્દી-ચાપ્લિન બાદશાહ

(યાજ્ઞનિશીમાંથી ઉતારે)

મૂળ લેખક : વિલ્હિલ્મ યાજ્ઞનિશી

અનુવાદક : મુલાખલાઈ મહેસી

લંડન-૧૬ મી માર્ચ-૧૯૩૦. આજે સવારે લૉર્ડ બાદશાહ ૮૨ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા. તેમનાં જીવન પેઠે તેમનું પ્રત્યુ પક્ષ મંબીર અને નિર્વિઝારમય હતું. તેમની મૃત્યુ-શય્યા પાસે, સ્ત્રીપુત્રાદિ, આસપાસ, મિત્રશિષ્ય લગેરે કોઈપણ યોગ્ય ન હતું. મરતાં પહેલાં, બાળબહારવારી બાદશાહે, જેમ્સ કોસ્મન કે જેણે ૩૨ વર્ષ સુધી વફાદારીથી પોતાની સેવા કરી હતી તે નોકરને પાસે બોલાવીને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ, તેણે જાત પછે બોલ્યા, " Good bye, James. Thank you very much for all that you did. "

જેમ્સે મોં ફેરવી ગયો. બાદશાહે બોલ્યા, " મારા મુલા પછી (અમવા મારા મૃત્યુ પછી) બારીના પદ્માંગે નીચા ન પાડતે વારુ. લંબે તું જા."

જેમ્સે અતિશય દુઃખી થઈ જોરડી ભેડી. આ બાબુ એક જોશીમાં પર વળીને બાદશાહે શાંતિથી પ્રાણ છોડ્યા.

" હું આવતી કાલે બહારમામ બચાવેનાં મું. કપડાં બાંધું " એવું કમિશનર મામૂલી કામ નોકરને કહીએ એ રીતે હળવા શબ્દો જેમ્સની વિદાય લઈ બાદશાહે ઇકલોક સોંપ્યો.

કોઈએ તેના પ્રત્યુસેખમાં લખ્યું છે કે : " If Asquith was the last of the Romans, Balfour was the last of the Greeks ! ". ખરેખર દેહથી અને મનથી બાદશાહ મીઠા હતા. જીંજી સરીર, વિદ્યાળ અને સુંદર આંખો. દેવચુર બુદ્ધિ-શક્તિએ પણ પૂજવા લાયક એવું કપાળ.

બાદશાહની રમત કહે-કમ્મ તેમણે જ લોકપ્રિય કરી. ખુદશાં મેદાનમાં રમવાનું, ફરવાનું તેમને ખૂબ પસંદ હતું. રમતમગમતની પસંદગી પ્રમાણે બાદશાહની શુદ્ધિમતા પણ શ્રીક હતી. એ શુદ્ધિમતાએ એરિસ્ટોટલની પેઠે, સુશિક્ષિત અને જાત જમતને દોરનચો આપી; આશ્ચર્ય માત્ર એ જ કે બાદશાહ એરિસ્ટોટલ પછી બે હજાર વર્ષે થયો હતા. તેમનું જમત-તેમના સમયનું જમત-એરિસ્ટોટલના જમત કરતાં કેટલું જાડું બાપક, વિવિધ અને વિદ્યાળ હતું. આ અદ્વાદ જમતમાંનાં વિવિધ-જ્ઞાનને પચાવી, એ જ્ઞાન પોતે હિપાગ્નિટ કયું છે તે બૂલી જઈ, બાદશાહ જમતના નાદેવોરાટ સામે ન જોતાં, કમીજમાંથી બાબુ ન વળતાં, સીધા આજળને આગળ ધાપા અને સોક્રેટિસે જેટલી શાંતિથી વિષમાયન કયું તેટલી જ શાંતિપૂર્વક આ આશ્ચર્ય શ્રીક પુરુષે આ કાળી દુનિયાનો વિદાય લીધી. તેમનું કુટુંબ અપાર હતું. પચાસ વર્ષ સુધી તેણે સ્વચ્છ મધ્ય જીવન રહ્યો હતો-અનિષ્કાથી જીસા હતા અને વિવિધ પ્રકારનાં કાચો કરતા હતા. લંડન શાકીયે તેમના પ્રત્યુસેખમાં એક સુંદર વાક્ય લખ્યું છે : " Nothing less than the whole life could have disclosed the whole man in him. " બાદશાહની વિજ્ઞાતિ એટલી મદાન હતી કે તેનું સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ બક્ષા થતાં ૮૨ વર્ષ લાગ્યાં.

સૌથી વિશેષ તો એ કે બાદશાહ ખરેખર બાબુચાળી હતા. અમીર કુટુંબમાં જન્મ, શેસિલ નામનાં ઐતિહાસિક, આનંદન, પૈતૃત્વપૂર્ણ અને શુદ્ધિસંપન્ન કુટુંબથી સમાઈ, મલકીમતાઈ, શુદ્ધિમતા, સુંદર સરીર, કંઈકે માનવીને આવી વિશેષ શું આપવું

જોઈએ ? બાહુરની સુદ્ધિ અતિશય ચિકિત્સક હતી. કોઈ પણ પ્રશ્નની બાબતે બાહુર તેમને તુરંત જ દેખાઈ આવતી. કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપર તેઓ સમતોલ સુદ્ધિથી જોવાતા. તેમનાં ભાવણમાં અતિશયોક્તિ ન હોય-ઉત્તેજા, કીપમા ન હોય, લાંબા લયક વાક્યો ન હોય, તેમની સુદ્ધિ કોઈ પણ વિવાદાસ્ત પ્રશ્નનું પૂષ્કરણ કરવા લાગે કે પછી શત્રુ અને મિત્ર-પક્ષ એક સરખી આદુરતા અને પ્રસન્નતાથી તેમનાં ભાષણો સાંભળે. ભાષણને અંતે તાળીઓનો ગડગડાટ થાય, મિત્રો અભિનંદન આપે; બાહુરને તેની ખબર પણ ન હોય ! નીચે બેસતાં વળી પાછા તેમના હોઠ ખીડાઈ જાય, વળી તે વિચારમાં મગ્ન થઈ જાય. ખાલમેન્ડમાં પ્રતિપક્ષ તરફથી પ્રશ્નો અને ઉપપ્રશ્નોનો મારો ચાલતો હોય ત્યારે બાહુર લાંબા પગ કરીને આંખો મીચીને બેઠા હોય. તેમના ચહેરા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નજરે ન પડે. બાહુર કેટલાય વરસો સુધી એક મહત્વના પક્ષના નેતા હતા. તેમણે પરરાષ્ટ્રીય રાજ્યકારણ (foreign ministership) અધ્યાપ્યું, મુખ્ય પ્રધાનપદ પણ અનુભવ્યું, છતાં પણ તેઓ સમાજવિમુખ હતા, એકાંતપ્રિય હતા. તે રાજ્યોગી હતા. મોહક અથવા ટેનિસ રમતાં રમતાં પણ તેમનું તત્વજ્ઞાનવિષયક ચિંતન ચાલુ જ રહેતું હતું. રાજ્યદરબારમાં લેવ્યી (Levy) દરમિયાન, રાજ્યકારણી મેફિલોમાં, અથવા બોજનપ્રસંગોએ, દરબારી પેશાકરો વિભૂષિત થયેલા બાહુર એ કેલાદસ વચ્ચે પણ દલાય આત્મનાત્મવિચાર કરતાં હશે.

બાહુરે ૫૦ વર્ષ સુધી ચોતાના રાષ્ટ્રને ચોતાનું સુદ્ધિ સર્વશ્વ જોખેજોખા બારીબારી પાતું. હૃદય આત્મ ચોતા માટે સાચી રાખ્યું હતું. કેમ જાણે કે પરમેશ્વરે સુદર બાહુરની બેઠા આપતાં તે આત્માને મિત્રપ્રેમની કે શત્રુપ્રેમની તરફથીની અસર ન થાય એટલા માટે તેને ફરતું જાહેર કવચ ચઢાવ્યું હતું. કેમ જાણે કે ચોતા તરફથી જગતના તરુણોની બે ચેહીને સૌદર્ય, સૌખ્ય તથા તેની સાથે જ સત્ય અને શિવનો સંદેશો આપવાનો છે એ જાણતા હોવાથી બાહુરે સરઆતથી જ તે કવચને પ્રપત્નપૂર્વક વિશેષ જાહેર બનાવ્યું હતું. ગ્રેય, સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, પ્રત્યક્ષ અરણ્ય, એ કોઈનો કવચ બેહીને અંદર પ્રવેશ થવા પામ્યો નહીં. બાહુરનો સુરક્ષિત આત્મા જેવટ સુધી નિર્વિઘ્નપણે ચોતાનું કામ કરતો રહ્યો અને જેવટ મૃત્યુશય્યા પાસે લીજેલા નોકરને પણ જદાર મોહતી દર્ષ જાળવવાયારી બાહુર એકાંતમાં વિરામ પામ્યા. The Last of the Greeks ! The Last of the Greeks !

વિશ્વચોજના

સારદાજી

ઃ ગિય :

આ વિશ્વની એક સમગ્ર ચોજના
પ્રયોજનારો લયકાળ કેરાં
દરી હશે કે મનસુદ્ધિ એનાં
દિને દિને ઘાટ ફૂંકાં ફૂંકાં કરી
માં કાડમાં મૃત્યુ તણી ધકેલતી ?

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

- તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકડોનો અહેવાલ
- ૧ મૃત્યુ-અંદાજના અતુલ્યમાં સુધારો અને
 - ૨ ખર્ચ-પ્રમાણમાં થયેલ ઘટાડાનો રમુખ્યાત કંઈ છે.
 - ૩ ટકાના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંકિયા પછી
- ત્રિવાર્ષિક ચોક્કસ નંકો
- રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૯૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

જાહેર થયેલ બોનસો	ફિલ્ડગીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૮-૦
	હાયાલીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૨-૦

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાર્થિક એરથોરન્સ કુર્. લી.

સ્થાપના : ૧૯૭૪ [હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.
આંચ ઓફિસ : મુંબઈ, કોલકાતા, અમદાવાદ.
આંચ રજિસ્ટ્રી : સી. કન્ડ્રમનન ચુનીલાલ મહેતા, ખી. એ., એસ.એલ. ખી.

ગુજરાતનાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની
ચા વાપરો

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ

રજીસ્ટ્રેશન સામે : અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

૧ વિદાય દુનિયા ! (કાબ)	કિચાડર નેપી	૮૧
૨ નીતિધર્મ અને સંસ્કૃતિ	મનનભાઈ ઓ. રેસાઈ	૮૩
૩ અખૂટ ભરિયા (કાબ)	પૂજ્યદાસ	૮૪
૪ આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ રોય	ડો. પદ્મવંત શુ. નાયક	૮૫
૫ ગોરમી :	કાકોરભાઈ વાળાભાઈ નાયક	૮૮
૬ અધ્યત્મ મુત્સદ્દી-આચાર્ય જાડેજી	અનુ : મુશામ્મદ મેકાઈ	૯૧
૭ વિશ્વચોળના (કાબ)	ભાસ્કરજી	૯૨

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક જાતની અસહિત તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતાંત્રી નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રતલના રૂા. ૪-૮-૦

✱

— સ્ત્રીઓના —

અરર, અતુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, અર્ધજીવર તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત જાટકીના રૂા. ૧-૪-૦

ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

શ્રોત એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો ભેટીએ છે. એજન્ટીના નિયમો તથા આયુર્વેદિક જ્ઞાઓનું સ્વીચિત્ર મંગલ.

For

Honesty, Service & Integrity

- (1) The Commercial Mills Co, Ltd. Ahmedabad.

Fabrics combine - Durability

Attraction & Fashion.

- (2) The New Commercial Mills Co. Ltd. Ahmedabad.

Gopi Fabrics

Bears the Stamp of

Integrity, Quality, Strength & Colours.

- (3) The New National Mills Ltd. Ahmedabad.

Nuna Fabrics

is

A Happy Blend

of

All that is

Superior, Durable & Fashionable.

- (4) The Sentinel Assurance Co, Ltd. Bombay.

Shields you from risks Personal

AND

Those of Business

Life & Fire,

Motor & Accident

PURELY INDIAN CONCERNS

• INSIST ON OUR SERVICE •

અરવિન્દ

એટલે

અનોખા ધરન માટે

ફિન્નું લોન્ડોન મિડલ્સ ડાયમ્સ

નેચ ૩ મુનરાઉ ચાલોચો - થાલીયાં - શાદીમ

રવીત - ૩૪ - પોપટોન - નેત્રસુક - શાન - મલ્લત

દોશીયા અને ચાપલ.

તમે કે

મપડ ખરીદો

તે ઉપર આ

માર્ગે લેઓ.

Handwritten signature and date:
 1/1/22
 1/1/22

પ્રસ્થાન

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત પાદમ્ ।

આવ [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી
રામનારાયણ વિં પાઠક

સંચાલક ।

રણછોડભ કેં મિસ્ત્રી

મળ. ૧૧. ૧૨૨૧૧૩૨

૧૧૩૧ (૧૧૩૧)

સ્વાગત

જરા થંભો ગાડી; સાકે પર ળીશા શહુ અમે,
પ્રકારો 'ગાંધીજી વિજય' હરથે મદગદ રવે
અને બાપુ કેડું અમિત કુખ બોયું રિમતગાયું,
સુશીલાનો મોલી કર કિતરતા ખૂબ દળવે-
નિહાળ્યા બાપુને; જખમ અમલી સર્વે હરથે,
રણછોડ બેના નવન છલકે અમૃત નયું.

ન શું એલો મેડયું? મરણપથ મહાદેવ પળિયા;
અર્થ બા; એ લીખ્યા અનસન; કહુ બોલ અરિના;
સુમતી વિનાની, નિરખો, જતી રાજાઈ જનતા.-

હાલોતી કા' જહા નઈ નજક ત્યાં કાઠક તણી;
નમેલી શી કાળા, યર યર ચતા લાથ, નિરખી
રહી એ બાપુને સમ્મલનથને, એમ પૂછતી:
"અહો! મણી આમ્યા? અહીં શું ફરી આ મુખઈ મદો?"
રહી આથે હાલો, ચિર કર ધરી, લીધ કુખલું.

નિદાણું હું, મોટી નજમીટ શું રાખ્તજનની
રહો જહા રૂપે પ્રકૃષ્ઠ રત્ન સ્વામત કેરી?

નાથાલાલ રવે

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

રચવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સા કોઈ અજમાવવા માટે

છ વ ન માં

અ તિ આ વ રથ ક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [છ વ ન]

હીલી આવળાં સાથે બીજાં પાચક

અને લોહી વધારનાર ઔષધો

મેળવી બનોવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગતિ કામ આપનાર

સાર્વિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ મુંબઈ

: અમદાવાદની એજન્ટ :

સો ઝી લા લ બ ધ સર્વિસ—ગાંધીશાહ

અમદાવાદ

ક્રિષ્ણ-યોજનાના અસ્વીકાર પછી, આપણે ત્યાં જે નવી રાજકીય ભૂમિકા જન્મી, તેનું સુખ્ય લક્ષણ એ કંઈ હોય તે એ બન્યાય છે કે, માત્ર રચનાત્મક કે સુધાર-પંથી વગેરે દ્વારા રાજકારણમાં પ્રગતિ કરતી અસાધ્ય છે; અને જનતા તરફથી પ્રગતિ દાવામાં તેની રાજસત્તા આવી જતી જોઈએ. એટલે કે, અંગ્રેજ રાજસત્તાએ જૂના કાળમાં પચાવી પાંદેરું પોતાનું આસન, વિશ્વવૃદ્ધ નં. ૨ ના નવા યુગમાં (અતે સમજીને, કે જનતાના તેના ગિરો પાસેથી સમજીને) છોડી દઈ, તેના હકદાર એવા દિંદો પ્રજાજનોને સોંપવું જોઈએ; તેમાં તેનું અને સૌનું બધું રહેલું છે, ને મુદ્દમાં તેના નૈતિક જન્મ છે.

આ ભૂમિકા-ફેર નાંતોસતો નહોતો. માધીજની જ વિચારણામાં કોઈક ફેર આ લખતો બતાવી શકાય. અહીં એ માંદ રાખવું જોઈએ કે, આવી બાબતોમાં ફેર કાળના ઘોળા જેવો નહિ, પણ કઈ ચીજને પહેલું-પછી મહત્ત્વ આપાય ને, એના ઉપર બાર મહવામાં આવે છે ને તીવ્રતા બતાવાય છે, તે બાબતો ફેર હોય છે. અત્યાર સુધી માધીજી રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા સ્વરાજની કલ્પના કરી બતાવતા. તેમાં રચનાત્મક કાર્યને એક રીતનું પ્રથમ મહત્ત્વ હતું, અને તે આજેય તેમની નજરમાં છે. પરંતુ ક્રિષ્ણ-યોજનાની નિરાશા બાદ તેમણે આ મહત્ત્વને જરા છુટી રીતે બતાવ્યું. તેને એમણે સ્વતંત્ર ભારતની પુનર્ધરનાનો (અત્યારથી તત્કાલ અમલમાં આવી શકાય એવો) કાર્યક્રમ કહ્યો. તે જે વસ્તુઓને તેર-વિંશ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ગણાવે છે તે બધી હમીચની છે, ને તેમાં મંડ્યા રહેવા માટે એ જ કારણ બસ છે. પરંતુ, એક એવી કલ્પના જે સમજાતી હતી કે, તે કાર્યક્રમ દ્વારા આપણે અમુક સમયમાં—અનતી તરફ રવરાજ હાસલ કરવાનો પ્રથમ ઉકારો લઈશું, એમાં કોઈક ફેર થયો. તેનો પ્રસિદ્ધ રાખરો હોય એટલા પ્રયોગો દ્વિતો આવી શકાય, માધીજીએ કહ્યું કે, જોએ પક્ષ ત્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી તે આ રચનાત્મક કાર્યનો આખરી ઉદ્દેશ નહોતો થયો કે. (તો કે તેનો અર્થ એ પહેાંચે ક્યું કરવાનું જ નથી રહેલું એવો દરગિજ નથી ચતો.) અને એ જ ન્યાયે, કહી શકાય કે, બીજાં અનેક કાર્યોમાં પણ કોઈ ને કોઈ રૂપે જોએ પણ આવે કે પડે જ છે; અને આથી કરીને માત્ર રચનાત્મક કામ દ્વારા તત્કાલ કરવાનું એવું સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું કામ સાધવા માટે પૂરતું પીકળજ જમા થઈ રહેશે, એમ નથી લાગતું. સત્યાગ્રહ જેવા રાજની આધી જ તાર્કિક જરૂર મનાય છે. પણ આપણે અહીં તે બધાનો વિચાર કરવા નથી તીકજના. ઘેરના બધા પરથી કહેવા-બતાવવાની મતલબ એટલી છે કે, ૧૯૪૨થી હિંદુ રાજકારણ રચનાત્મક કામ અને સ્વરાજ વચ્ચેના સંબંધ ધૈર્યક નથી નજરે પડે છે. આથી જ હોઈ જિનવિયજાની સરકારે એ નવી ભૂમિકા ઉપર પોતાનો કામ કંઈ ઉઠાવ્યો ને જે હજી સજો નીચે નથી જોડા. અસ્તુ.

૨

પરંતુ આ જ જે વર્ષોના ગાળામાં સરકારે જે પોતાના રાજકારી પાસા-દાવમાં ફેર બતાવ્યો છે, તેય એવો જ વિશ્લેષ છે. એમ માન્યા તોય સાચું છે કે, ઉપલા પ્રગતીય માનસ-ફેરના જવાબ રૂપે જ એ છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિના અભ્યાસીઓને ખબર છે કે, ગયા વર્ષસરકારની સરકાર પોતાની કંઈ-નીતિ પર જ એવી મુક્તાક હતી કે, બંગાળમાં ઘણાપણો ખૂટમાં તેનીય એને ખબર ન રહી ને જાણના જનને એણે જ તે જાણી, ને જે કંઈ કહ્યું તે કહ્યું. પણ તે ખરેખર ક્યારું નવા દાવમના આવ્યો આ હાલે

માત્ર દંડનીતિ દેખાડવા કરતા જરૂર નહોતી, કેમ કે તેની વધુ જરૂર રહી નહોતી; માત્ર 'હિં-દંડ' રહેવાથી બસ હતું. પણ તેણે ત્યાં હાકમના વારસા રૂપે પ્રજા-વિરોધી અક્રમતા ઉપરાંત જે નવી નીતિ શરૂ કરી તે 'મુદ્-માદ' પુનર્જંટનાના મનોરાજ્યની. અને તેમાં તેણે ગાંધીજીને પણ નોતરું આપ્યું ને કહ્યું કે, રાજદ્વારી બાબતોમાં તો તમારે ને બ્રિટિશ સરકારે એક ચર્ચ મળવું સુરેકેલ લાગે છે; છતાં જે મોડું 'મુદ્-માદ' પુનર્જંટનાનું કામ છે, તેમાં તમારા જેવા લોકમાન્ય પ્રરુષની પ્રતિષ્ઠા બારે મેવા આપી શકે; અને એ કાર્ષ નાનીચની વાત નથી. એમ સરકારે રાજકારણી પરથી રચનાત્મક કહેવાતા કાર્યક્રમને વધુ મહત્વ આપ્યું, જે શરૂની પ્રબળીય દૃષ્ટિથી જોઈતું બન્યું. ચરે । જુઓ તો, ગાંધીજીનો આગો રચનાત્મક કાર્યક્રમ જ જાણે સરકારે—જાણે તેની લાજનીતિને દિશાએ—અપનાવ્યો છે, એમ બતાવી શકાય.

અને આ નીતિને અનુસરી સરકારે જાત જાતનાં મોડાં, કમિશનો, સમિતિઓ નીખી બારે મોઢક જેવી યોજનાઓના રિપોર્ટ તૈયાર કર્યા. રેલવે, ખેતી, આરોગ્ય; શિક્ષણ વગેરે અનેક વાતો તેમાં લેવામાં આવી. મહત્ત્વની અને મુદ્-કાલમાં તરકાલ કામ કરી શકે એવી તથા મુદ્ પછી તરત કામ પર લેવાની યનારી એવી જે યત્રોગીય-વિકાસની વાત, તેને—કોણ જાણે કયા દોરીસંચારથી—, હિંદના કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓએ ઉપાડી લીધી, અને તેને સરકારે પોતાની દબે આલીવાંદ આપ્યા. આ ઉદ્યોગપતિઓને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઈએ કે, તેમણે તેમાં બહુ અગમચેતી ને સમજબેર એક કલમ મૂકી કે, આ બધી જમદારી ચગનવિહારી વાતો રાષ્ટ્રીય સરકાર આવે ત્યારે તેને કાંઈ જ જૂઠિ, પર જીતરીને ચાલતી થઈ જાય. અને તેમાં તેઓ કાલા નીવડ્યા છે, કેમ કે હવે આપણને પાર્લામેન્ટ-માંથી સાંભળવા મળે છે કે, રાજકીય પ્રગતિ કરતાં આર્થિક ને સામાજિક પ્રગતિ દિંદ માટે બહુ જરૂરની છે । હિંદની પ્રજાએ છેલ્લાં જે વર્ષમાં પોતાના સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના પ્રશ્ને અંગે જે નવી જૂઠિકા માંડી—કે, રાષ્ટ્રીય સરકાર વગર હિંદનું નાવ હવે આગળ વધી શકે નહિ—તેના જવાબરૂપે આ નવી મીમાંસા આપણને રીતબવવાનું શરૂ થાય છે. હિંદે આનાથી સંભાળીને ચાલવાનું રહે છે, કેમ કે, પ્રજાજીવનની મોટી એક નિયામક શક્તિ જે સરકારી-રાજસત્તા, તે વગર કાંઈ પ્રજા સંચીન એવું જોણું જ કામ કરી શકે, એ આજે વિવાદમત વિમાન નથી. છતાં, શાણા એવા લોકો એથી જોણું કહે કે વર્તે તો એ કાલની જ બલિહારી છે ।

૩

શિક્ષણની પુનર્જંટના કે નવાં મંકણ કરનાર માટે પણ ઉપરની બાબત વિચારવા જેવી છે. રાજસત્તા જેટલે શિક્ષણને તો સદૃશ છતાં ખજો ગાંઠે સંબંધ હોય છે. તેને જે ખરેખર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કરવું હોય તો, એની કાંઈ પણ વિચારણામાં ને અવસરમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની અગાઉથી હવાતી—ઉદ્યોગવિકાસ માટે પેલા ઉદ્યોગપતિઓએ મણો તેમ—બહુ જરૂરી છે. આ સરકારની દબલ એમાં ન જ હોઈ શકે. એ જો જૂઠવામાં આવે તો આપણું કાર્ય જ કોઈ પાટે બંધ અને તેમાં પુનર્જંટના જેવું લાગ્યે જ કાર્ષિ હોઈ શકે; નવે લેવાશે છતાં કદાચ અતાનુગતિક જ તે હોય. અપથી કરીને યુનિવર્સના પરીદાન-સમારવા વખતે તેના કુલનાયકે જે ચેતવણીનાં વાક્ય કાઢ્યાં છે, તે સવેજાનાં મણાય. મદારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની ચેતવણનાં જયકર કમિટીના હેવાલ પર વિવેચન કરતાં તેમણે કહ્યું કે, તે કમિટીના રિપોર્ટ પર યુનિવર્સિટીના સત્તાવાળાઓએ વિચાર કર્યો છે, (શો તે એ નયો કહેતા.) પરંતુ ધારાસભાની આખરી મંજૂરી તેને બાકી છે. (૨) કંપેલી નવી પૂના યુનિવર્સિટીમાં યુનિવર્સિટીના અંગે સુધારો જેવા મળતો નથી, એમ કેટલાક

અલહા તિ હા

સ્તુતિમાત્ર છે અલ્લા! તને. જગદીશને,
કલ્યાણહારી ને કૃપાહુ ઈશને,
તું જ સ્વામી કર્મફલના સમયને,
તારી જ ભક્તિ ને મહત્ત્વ માણું અમે;
તું દોર અમને પંથ સીધા પર સદા,
તારા કૃપાપાત્રો તણા પંથે સદા;
કુમાર્ગ પર જે જે ગયા ત્યાં નહિ કદા.

ચુ. પુ. બારોડ

x. અલકુરાનની આ આશિર્વાદના છે. ને જગતભરના મુસલમાનો એનો લગભગ નિત્ય-પાઠ કરે છે. અને સક્ષિત કુરાનનું ઉપનામ પણ અપાયેલું છે.

બાલીશ માં મોર !—

મોર ! બાલીશ માં મોર !

અંધારી રાતને પાછલે પહોર—મોરો

પાછલી તે રાતની જાંઘ મારી જીડી, ગાજે ગગન ઘનધોર,
એકદ આવાસમાં વીજબદલી ફરકે, સરકે મારાં સપનાંનો દોર—મોરો
તારે તે કાતકે જીભરે અબોલા ને જીતરે આ હેયાનો તોર,
માની આ મન માડું ઘરઘર કાંધે ને કાંધે છે કાળજું કોર—મોરો
જુગજુગ જેવડી રાત થઈ જોડી, ક્યારે થાયે અરે લોર ?
મટકું માંડું ને ત્યાં તો હેયાની કુંજમાં જોડો આ ચો મરે ચોર !

મોર ! મોર ! મોર !

બાલીશ માં મોર !

ઉમાશંકર જોયો

માને છે. (૩) અને તે કહે છે કે, “એક વસ્તુ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, બાપા દેશ માટે મુઠ્ઠા પાદ ચિહ્ન—નીતિ યોગ્ય અને નહીં યાગ ત્યાં મુખી મહારાષ્ટ્રે રાઠ જોવાનું યાગ.”

ચિહ્ન શું કે લેલોજ શું, અનેક રચનાત્મક કાર્યોને માટે સૌ દેશહિતચિંતકોએ સંભાળીને આલેખાવું છે કે, તેઓ સ્વતંત્રતાની મુખ્ય વસ્તુ બૂલીને તેમાં ગૂંધાઈ ન આવે. નહિ તો તેઓ ‘આર્થિક વિગ્ન રાજકીય’ પ્રગતિ અને વિકાસનો નવો ને સરકારી પ્રતિષ્ઠા દેશ પારથી આવે. જે તેમાં કસાશે, ને સ્વરાજ-પ્રશ્નને વળી વધુ ગૂંચવશે. આવા સંજોગોમાં, પ્રજાની નિષ્ઠ શક્તિ, સમજ અને સંગઠન-બળથી ને યાચે, —અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી પ્રજા ધારે તો ધણું કરી શકે—તે કંઈ તરફ જ્ઞાન, ખંત, ને ઊંઘટ તથા ઉત્સાહ રાખવા; અને સંસ્કાર-પ્રગતિ મહત્ત્વમાં આવી, ઝટ ચતા દેખાતામી ફોદો સમજીને સ્વસ્થ રહેવું. એ સામાન્ય ધોરણ ગણાય.

તિતિક્ષા અને લાઘવ

ગૌતમ

કુદરત પણ કેટલીક વાર પોતાની વિનોદપ્રિયતા કેવી બતાવી આપે છે ! 'જરિયાત વધારશો તો સમૃદ્ધ ને સંસ્કૃત (સુધરેલા) બનશો' એમ ગાર્હપત્યીને કહેતી પાઠ્યાય સંસ્કૃતિને જ વર્તમાન મુદતની જગેતા બનાવી તેના જ મોંમાંથી 'જરિયાત ઘટાડો' અને 'only if you must'નાં પ્રચારચક્રો કઢાવી તેણે અબધીતરાઈભરી ગમત નથી કરી ! સગવડો વધારી આપી ખડતલપણ અને તિતિક્ષુવૃત્તિને બાંધી નાખનારી તથા કુદરતી અવસ્થાથી માણસને આધી ને આધી લઈ જનારી અવાચીન સંસ્કૃતિ જ એવી પરિચયિત પેદા કરી બેઠી કે તેને પોતાને જ 'ચલો કુદરત બાણી' જેવું જ કંઈક, અલગત બદાદુરીભરી પોંછે હટતી વ્યુદરચનાની દૃષ્ટિએ, કહેવું પડે છે અને તિતિક્ષા કેળવવાની લોકોને અત્યાર 'શીખ આપવી પડે છે !

લોકોને કુદરતની આ ગમત—કાંઈ વળી તેને તેણે લીધેલું વેર પણ ગણ્યોઃ એ તો જોવી જેની દૃષ્ટિ, મૂળ હરીકેત તો છે તે જ છે—ની ઠીક પ્રસાદી મળી છે. તેણે પચનો ઉપયોગ બૂલી ગયેલા અનેકોને પૂર્વે આદતા કર્યા છે, લોકોને આગાહીની મુસાફરી બોધી નહિ કરતા તોય તેમાંની અસલ બોંસાબોંસ તથા હાલાકોને સહો લેતા કર્યા છે, અને અનેકોને ઝીંકા ગોખા ને ઝીંકા ડાપાને બદલે ખડા ચોખા અને ખડા તથા ચોખા કાપડથી તેમ જીંકા બેસાડે, જીંકા કાગળ, જીંકા પાસલેટ અને જીંકા કાલસાથી ચલાવી લેતા કર્યા છે !

પણ અત્યાર શુધી લેખક અને તેના કાળાજમણા હાથ એ કહેવું જ મુશ્કેલ છે— પ્રકાશક અને મુદ્રક આ 'જરિયાત ઘટાડો'ની દહાણુમાંથી કારા રહી ગયા હતા. તાજેતરમાં અમલમાં આવેલા કાગળકસરના કાપડાદારા 'શ્યો, તમે ય લેતા, ખરો' કહેવું 'જરિયાત ઘટાડો'નું સ્વ, માંગણી કે સલાહ તરીકે નહિ, પણ દુકમ બનીને આવી પહોંચ્યું છે. આવતવિત સામયિક પત્રોને તો તેણે એક જ સપાટે પાતળ પાતળ જેવાં બનાવી દીધાં છે, અને લેખનના તો નહિ પણ મુદ્રણ-પ્રકાશનના વ્યવસાયને કંડાગાર-જ કરી મૂક્યા છે !

છાપખાતાવાળા તેમજ મકાલકો આનાથી બલે કળી જાશે. પણ લેખકોએ કંઈ કકળતા જેવું નથી. એમની કલમને મેચિ—કલમનું મોં કેટલું નાનું ને છતાં કેટલું મોટું છે, પેલા બળોરખીયાનદ્વેષી મહીચાલ જાગવાનું જેવું !—દુયો મરાતો નથી, કાંઈ દુન્યવી સત્તાની પણ શક્તિ બહારની એ વસ્તુ છે. લેખક જેવું નામ, તે તો જગતનું રહસ્ય વસ્તુ જાણનારો ગણાય અને એવા તરીકે તેણે સમજા લેવું જોઈએ કે દુનિયામાં જ જરૂરી હોય છે તે જ બને છે, અને દેખાતા અનિષ્ટમાં જ કાંઈ શુભ સંકેત લપાવેલો હોય છે. ગમે તેવું લખ્યું ગમે તે છાપી આપવાની મુદ્રણપત્રે સરતી બનાવી ચૂકેલ સગવડે મુદ્રણ-પ્રકાશનના વ્યવસાયની ચરખી ઠીક વધારી દીધી હતી, એ કાપડના નિષ્પત્તના આ ઉપવાસ જેવા કુદરતી ઉપચારથી હંકી જશે. લેખકોમાં ય પોતાનાં પુસ્તકોની સંખ્યાવૃદ્ધિનો મોહ એ જ કારણે વધી ગયો હતો તે પણ જોઈએ થઈ ગયુંવત્તા પર તેમની નજર પાછી બંધને કરશે. આલું તો જરૂરી હતું એમ કહી સમાધાન લેખકો નહિ મેળવે ?

અને સામયિકોને માથે ભારે થઈ એમ કહી તેનો ખરખરો કરવો પડે એની સ્થિતિ સરખાઈ છે એ ખરું—એમની અત્યારની સિકલ જોઈને તેમના પ્રેમી કાંઈ સાહિત્યના કવચોને રહું ય આવે તો નવાઈ નહિ, પણ એ બાબતમાં ય 'કૃષ્ણ કહે તે ઠીક

કરે છે 'ના વૈષ્ણવી સતોષ લેવા જેવો છે. 'સાદી બાપા સાદી કરી' વાળા શામળના દોહરામાંના 'સાદી' વિશેષણને બદલે 'ટૂંકો' મૂકીને એ દોહરાને પોતાના ખ્યેયમંત્ર કે લેખકોને સલાહ તરીકે મથાળે દીક્ષાની અનિવાર્ય બરૂર જેને માટે હવે ઊભી થઈ છે એવા આપણાં સામયિકો તેના લેખકોને માથે ચબ્બકસરની ફરજ નાખશે તે એક મોટો લાભ સાધી આપશે. અત્યારના જોરદાર બહુ નહેલું છપાવું ત્યારેય વિલાયત જવા દેશે. શૈક્ષણિકર હંમેશાં મુખે 'શબ્દો, શબ્દો, ખાલી શબ્દો' પ્રત્યે પોતાનો અણગમો બ્યક્ત કરી ગયો હતો. અત્યારે તો એને આપણાં કરવાનું મન થાય એટલે બધો વાણીવિલાસ મુશ્કેલીને મુખારક પ્રતાપે વધી પડ્યો છે. સામયિકોના લેખકોને ટૂંકું જ લખવાનું બરૂરી બનતી, શબ્દોના ઉશકેલુ અર્થને ટાળી, 'પરદરી વસ્ત્ર ને વળગે ચૂંચે' એવો અત્યારલગી ખેલો ખેલ ખતમ કરી, ત્યારે એક એક શબ્દની કોમલ હતી ને ત્યારે અર્થો માતાના લાઘવ કે ખયાલથી પુત્રોત્સવનું સુખ મળાવું હતું એવા સૂત્રોના જમાનામાં જવાનું આવ્યું છે. અને ત્યાંથી ય આગળ વધી છપનિવહના બહાના 'દ, દ, દ, ના અને છેક અંતે તો છો રસ્ત મીન વ્યાખ્યાનના જમાના સુધી પહોંચી જવાય તો ય ચું ? એ તો ઇશ્વરજન બનશે. આખરે તો વૈષ્ણવી એ વાણીના રમૂલતમ પ્રકાર છે ને ? ખરી વાણી તો મીન પાત્રની પરા જ ને ? વાણીનું મીન સાધો, મીનની વાણીના સામર્થ્યો, અને એમ 'મરીને છપવાના મંત્ર'ના કે 'તેન જ્ઞાતેન મુજીયા' ના સત્યનો, પ્રકારાન્તરે સાદાત્મક એ તો લેખકની ચરમ સિદ્ધિ છે, એ વિચારમાં પચાઈ મોકવાનું ય અર્થી જ બનશે ને ?

પથ ટૂંકું લખવાની દુઃસાખ કળાની સાધના કરવા જતાં આ સિવાય બીજા ય અંતેક કાયદા લેખકને મળવાના. શબ્દની અભિપ્રાય, લક્ષણો ને વ્યંજના એ ત્રણે શક્તિઓના કુશળ સાતા જે ફરક લેખકે બનવું જોઈએ જ તેમ બનાવે, અને એવું લખાશે જેમાંથી એ ત્રણે ચબ્બકસિદ્ધિઓ વડે લખ્ય વાચ્ય, લખ્ય અને વ્યંજ એ ત્રણે પ્રકારના અર્થના અધિકારીઓ પોતાને મારેનો અર્થ અદ્યુ કરી દેશે--જેથી અધિકારઅવસ્થા જનબ્યારે સતોષ પણ લેખકને મળશે. વિવેચકોની 'શબ્દાળ' એવી માળમાંથી ય બધી જવાશે. શબ્દના કાલાહલમાં ઢુખી ગયેલ જગતને, પૃથ્વીને જનમાંથી બહાર લાવનાર પરાક લગવાનની માફક બહાર કાઢી તેમાંથી બચાવી લેવાનું એમ પણ રજાશે. બહાનંદસહોદર આનંદ ને કવિતા આપતી હોવાનું કહેવાય છે તે તો મળે ત્યારે, પણ સ્વતંત્રતાને પુત્રોત્સવસહોદર આનંદ તો લાવાલાવથી મેળવાશે જ. છેલ્લે તો સરસ્વતીની છાપાસના જરા ય ઝોછી ન થાય ને સંક્ષિપ્ત છતાં એ સ્તવચાળી થાય તેમ કરીને સામયિકોને સંકળી નાખનાર કાયદાને હંકાર્યો ગણાશે ને એ રીતે લેખકવર્ગનું અર્ધ પણ વિચું રહેશે. કાળઅકુશળના કાયદામાંથી ય બચાવ કાયદા ખોળી કાઢી, તેના કબજે આમ નિર્વિષ બનાવી દેવાશે. બોલો, આ બધા લાભો એમાં છે ? આપતિમાંથી ય સમાધાન ન મેળવે એ આપદિદિ શાની ?

તો પછી, પ્યારે લેખકજિરાદરો, તમે ખોટા કક્ષણો નહિ એમાંમાં એમાં શબ્દોમાં તમારું સમય વસ્તવ્ય સમાવર્તી શીખો, તે વિપરના કાયદા ઉઠાવો. ટૂંકમાં, લાવવની સાધના કરી લખિયાસિદ્ધો બનો. અને એમ કરીને ગંધીજીને જેમ મુલાકાતીઓ મટે દીવાલ પર 'Be quick, be brief, be gone'—આમકો બાપમાં કહીએ તો 'યોદમાં પતાવો ને દલો'—એવી સૂચના કરવી પડી છે તેવી સામયિકોના તંત્રીઓને તમને સંબોધીને કરવાવારે આવવા જ દેશે નહિ !

“કહાય પરતારું પડે તે પહેલાં”

તમારી કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા વડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધો. નાગપુર પાચાનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની દરજ આદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂા. ૩૬

રૂા. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૩ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવમવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી જોડાયેલી છે.

વધુ જાણવા માટે મળો શ્રી લખો:—

ઓફિસો:—

મુંબઈ પ્રવાસના સાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા. મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કું.

જુગનપુરી આગળ, સુરત

‘પ્રસ્થાન’ ના ગ્રાહકોને

આપનું લવાજમ આવતા અંકથી પૂરું થાય છે. અને હવે ‘પ્રસ્થાન’ ૨૦ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે એ જાણવતાં અમને આનંદ પણ થાય છે. સારા સંજોગો હોત તેમ કેટલીયે યોજના કરી આપનો વધુ ને વધુ સહકાર મળે એમ કહ્યું હોત. પણ આજના સર્વોચ્ચ પુણ્ય લગનના કાર્ડ પણ છેવટે ઊઠ્યું નથી — કાગળ ઉપર પણ અંકકા આવી ગયા છે, ૭૦ ટકા કાચ મૂકાયો છે, એને લીધે ‘પ્રસ્થાન’ નું કાં કેટલું કુળણ ધર્ષ મળ્યું છે એ અત્યક્ષ છે. ને માસિક અમે ૧૪ પાનાંથી વધારીને કમેકમે ૭૨, ૮૦, ૮૮ અને ૧૦૦ પાનાં સુધીનું આપું છું તે જ માસિક આજે આ કદમાં બહાર પડતાં અમને કેટલું ચતુર હશે તે અમારું મન જ જાણે છે!

આ સંજોગોમાં, વધુ પાનાં આપી શકાય તે માટે વધુ કબોટાની અમે માગણી કરી જા છે, અને આશા છે કે વધુ પાનાં માટેની અમારી માગણી સ્વીકારશે.

અમારા ચાહુ ગ્રાહકોને વિનંતિ છે કે તેઓ આ ચાહુ કદ તરફ ન જોતાં, આવતા બાર માસ માટે, અમને સાથ આપી. ‘પ્રસ્થાન’ નો આ કટોકટી કાળ છે અને તે સમયે ગાંઠલા સાથની અમે આશા રાખીએ તો તે વધુપાત્રું નથી જ! ઉલ્લાં એવળુ વર્ષથી અમારે આ જાતની અપીલ કર્યા કરવી પડી છે : અને આપે તેને માન પણ આપ્યું છે. આજના રંગ જોતાં, કદાચ, લક્ષ્મી બાર માસથી વધુ નહિ લખાય, એટલે, વધુ એક વર્ષ માટે આ અપીલ છે. આજે આ માસિકને ટકારી રાખવું એ આપની ફરજ છે. અને અમને શ્રદ્ધા છે કે આપ જરૂર એટલેા બોલ એક વર્ષ માટે અચૂક આપશો જ,

આવતા વર્ષે ‘પ્રસ્થાન’ સ્વચ્છ સેટલું વધુ મેટર આપવા અમે જરૂર પાનથીલ રહીશું જ, માસિકને જીવાડવા ખાતર આપનો સહકાર, વધુ એક વર્ષ માટે આવશ્યક છે જ, અને તે આપી આપ અમને મદદ કરશે એમ ધનિષ્ઠું છું.

આવતો અંક ની. પી.થી

૧ નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫-૦-૦ આ અંક મળે તરત જ શ. જોડાથી મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

૨ આવતો અંક તા. ૩૦-૬-૪૪ ના રોજ પ્રસિદ્ધ કરશે. તે દરમિયાન જેમનું લવાજમ નહિ મળ્યું હોય તેમને એ અંક રૂ. ૫-૪-૦ ના ની. પી.થી તા. ૨-૧૦-૪૪ ના અવસામાં રવાના કરી, તે સ્વીકારી લેવા વિનંતિ છે.

૩ જેમને ગ્રાહક તરીકે ચાહુ રહેવું ન હોય તેમણે આ અંક મળે તરત જ તે સુજાખ મળર આપવી.

૪ અમદાવાદના ગ્રાહકોએ પેતાનું લવાજમ કાર્યલયમાં ભરી જવું.

વીસ-વીસ વર્ષથી ચાલતું આ માસિક આજે ફરજ તર્નીકે આપનો સહકાર કૃત્તે છે. એને જીવાડવા ખાતર આપ જરૂરથી એના ગ્રાહક તરીકે ચાહુ રહેશો. તા. ૬. વધુ કબોટા માટેની અમારી માગણી મંજૂર થઈ છે એટલે સત્વથી દર મહિને વધુ પાનાં આપી શકાશે.

કવિજન !

સ્વાર્ણદસ્ય પ્રથમ સુદિવસે
ક્ષિતિજે ધનવૃદ્ધિનાં કરશે,
કવિજનનું ઉર પ્રીતિતરસે

ચમક્યું ચેતનમાં.
મેઘફૂલની મનપાત્ર વાણી
માંડી ધાંચવા, ત્યાં ઉભરાણી
સ્મૃતિ. હાલી જ સુફરે રાણી
નૃત્યનિકેતનમાં

આલ્સેમોહાના. ગર્ભ જ હમણાં
વેકસન ગાળીને; નમણાં
નેત્ર તણી પજવી રહી રમણા

પરંતુ કવિમનમાં.
મેઘફૂલ મૂકીને પ્રકટ,
ચિંતવતું કવિચંતર રસતું,
વિરહનિવારણ કોઈ ન જકડતું

મહરા ચિંતનમાં:
વાયરમાં ધું હેયું સમાયે !
કાચળ સમળા સેન્સર ધાયે.
મોકલીએ, જો ઢાઈ જાયે,
સંદેશ. પથ દા

વીડી. પર ક્યાં ટિકિટ મળે છે ?
વૃથા અરે મુજ આશુ મળે છે !
હાથે આ વાદળ મળે છે
તો મુજ દુઃખ મહા

પ્રિયા કને કરશે જ નિવેલન.
કાલિદાસ કે મુન્નર્મા બેઠ ન
એને, કરશે વળી અવેતન
સેવા પ્રેમિકની.

પરંતુ પ્રિયને પૂછી જોઈએ,
—અણુસમજ વાતે ન મોહીએ,
રહતાં પહેલાં આંખ દોહાઈએ,

—એના હાપણની
દેહમાં પ્રિયને પત્ર મોકલ્યો:
‘પત્રે જાવ રહે અણુદેહનો.
ફેલા તો કહું અદેશ મોકળો
વાદળની સાથે.’

વળતી ટપાલમાં પ્રત્યુત્તર
આવતોક પડ્યો ધરણીપર—
મા, અક્ષરની લલણ સુણેદર
રંગેલ મુદ્દાથે.

ફાડીને કવિ સમર ઉગળકે
વાંચે : ‘તારા ચીતની હલકે
રમે અર્ધ’ તે માઠળ જગકે !

હોયે ત્યાં જ દહ
તો કહેજો વિશ્વ ધાન્ય મરે છે
ખપું બગાળ, અને કહેજે છે
કંકાલો કણ માદ, લજે છે
સહિ પ્રજાસરેજ

ધૂળ મહી ! તો કરે ધાન્યપલર
મળે પહેલું જ માર્ગે પિતર,
વર્ષાને ત્યાં મનભરે ચાલર.
કહેજે કૈંક તું યે

બસ ત્યારે ! જો ઘટે બજે છે,
બંજ રાહતે નલો જો છે,
તે માટે સૌ વેશ સજો છે.
પ્રહોણું મદ દે યે.

ઉમાશંકર જોષી

વિશ્વમાં પૃથ્વી સિવાય બીજે જીવનની શક્યતા છે ?

ડૉ. યશવંત શુભ નાયક

સૂર્યમંડળમાં પૃથ્વી એક વિશિષ્ટ રચાન બોલાવે છે. વળી દુરબિન અને બીજાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી વિશ્વનું જે અવલોકન થઈ શક્યું છે તે ઉપરથી પણ એમ માલુમ પડે છે કે પૃથ્વીના જેવી પરિસ્થિતિ બોગવતો બીજે મહા વિશ્વમાં બીજે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તે બહુ સંભવિત નથી. આ દ્રષ્ટિકોણ સાચો છે એમ જ્ઞાનવાને પણ વૈજ્ઞાનિક કારણો છે. આથી એમ પ્રતિપાદન થઈ શકે છે કે જીવનને માટે જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ જોઈએ તે આપણી પૃથ્વી સિવાય ઇતર કોઈ ઠેકાણે સંભવિત નથી. જીવનને કારણ કરનાર પૃથ્વી વિશ્વમાં એક અસૌકીક પદાર્થ છે એમ જ કહી શકાય.

જીવનને માટે પૃથ્વી ઉપરની ભૌતિક પરિસ્થિતિ ઠટલી રીતે અનુકૂળ છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો પણ એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી કે જીવન અન્યત્ર સંભવિત નથી.

(૧) પૃથ્વી એક જ એવો મહા છે કે જેના ઉપર કાર્બન (કાર્બસ)નું તત્ત્વ પૂરતો પ્રમાણમાં છે. દરેક જીવંત વસ્તુનાં અંગોની રચનામાં કાર્બન એક મહત્ત્વનું અંગ છે. માણસ, પશુપંખી, જીવનંત્ર અને વનસ્પતિ એ દરેકમાં કાર્બનનું તત્ત્વ એક અથવા બીજે રૂપે રહેલું છે. વિશ્વની અંદર રહેલા અનેક તારાઓનું તથા સૂર્યમંડળના બીજા ગ્રહોનું કાર્બીય અવલોકન એમ બતાવે છે કે એ સર્વમાં કાર્બનનું તત્ત્વ નથી અથવા નહિ જેવું જ છે.

(૨) પૃથ્વીનું સૂર્યથી અંતર પણ એટલું યથારિથત છે કે જેથી તેના ઉપર જીવનને જોડતી ગરમી અને ઠંડીના ફરફારો યાચ છે. ૪૦ થી ૪૨° સેન્ટિગ્રેડ (અથવા ૧૦૦ થી ૧૦૫° ફેરનહિટ) જેટલા ઉષ્ણતામાનથી વધુ ગરમી પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગ ઉપર પાતી નથી. એથી વધુ તાપમાં જીવન સંભવિત નથી. એ જ પ્રમાણે અતિ ઠંડકમાં પણ જીવન સંભવિત નથી. હુલ અને શુક જેવા ગ્રહો સૂર્યથી પ્રજ્વા નજીક હોવાથી એના ઉપર અતિ-ઘન તાપ લાગે છે. વળી એ ગ્રહોની એક જ બાજુ કબેજાં ચપ્પું તરફ રહેતી હોવાથી એમની એક બાજુ અતિ ઉષ્ણ રહે છે અને બીજી અતિ ઠંડી રહે છે. આમ એ ગ્રહોની બન્ને બાજુ જીવનને માટે નકારી થઈ પડે છે.

પૃથ્વીથી દૂર રહેલા ગ્રહોમાં મંગળ સિવાય બીજા ગ્રહો ઉપર અતિ ઠંડક રહેતી હોવાથી જીવન શક્ય નથી. મંગળના મહા ઉપર પૃથ્વીના કરતાં વિશેષ ઠંડક છે. પરંતુ બીજી પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં ત્યાં પણ જીવન સંભવિત નથી ખાસ કરીને કાર્બન તત્ત્વનો અભાવ મંગળ ઉપર જીવનની શક્યતાને નકારે છે.

(૩) પૃથ્વી ઉપર પાણી અને હવા એ બન્ને પણ માફકતર પ્રમાણમાં આવેલાં છે. હવામાં જીવનને જરૂરી તેટલો ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજન પણ રહેલો છે. બીજા ગ્રહોની ઉપરના વાતાવરણનું અવલોકન કરતાં માલુમ પડે છે કે પૃથ્વીના જેવું વાતાવરણ બાકી જ કોઈ ઠેકાણે હોઈ શકે. કદાચ મંગળ ઉપર એવું વાતાવરણ હોય પરંતુ તેમાં પણ કાર્બન ડાયોક્સાઇડ નામના વાયુનો અભાવ એમ સૂચવે છે કે ત્યાંનું વાતાવરણ જીવનને અનુકૂળ નથી. પૃથ્વી ઉપર હવામાં જરૂર પૂરતો કાર્બન ડાયોક્સાઇડ વાયુ પણ રહેલો છે. ચંદ્ર, શુક્ર, શુક્ર, શનિ અને બીજા દુરના ગ્રહો ઉપર પાણીનું અસ્તિત્વ નથી એમ માલુમ પડે છે. મંગળ ઉપર વાદળો અને બરફ હોવાનો સંભવ રહે છે. ચંદ્ર ઉપર વાતાવરણનો નિશ્કુલ અભાવ છે. આથી ચંદ્રમાં જીવન હોય એ તો તદ્દન અશક્ય છે.

(૪) પૃથ્વી ઉપર વાતાવરણ અને તેમાં રહેલા બેબને લીધે સર્પનાં તેજનો જીવન વિનાશક ભાગ ધીપાઈ ગય છે. પારળાંબલી કિરણો અને ઉષ્ણતાના કિરણો વાતાવરણમાં

શેષાષ્ટ ભવ છે. જે એ દિરજો સીમાં પૃથ્વી ઉપર આવતાં હોત તો પણ જીવનને બરમીજીત કરી મૂકત.

(૫) પૃથ્વી ઉપરનું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ જીવંત વસ્તુના પ્રત્યેક અંગને સમતોલ રાખવામાં અનુકૂળ છે. જે અઠ ધણો મોટો હોત તો તેના ઉપર ગુરુત્વાકર્ષણ બળ એટલું બધું થઈ જત કે આપણા શરીરનાં અંગોને ટટાર રાખતાં તરવો ભાંગીને ચૂરો થઈ જત. જે અઠ ચંદ્ર જેટલો નાનો હોત તો જીવંત પ્રાણીઓની એકમેકની ગતિ અને તેને લીધે થતા અકસ્માતો પણ વિધાતકે થઈ પડત.

ઉપરની સર્વ ક્ષતિકો ભક્ષમાં લેતાં એમ સમજાય છે કે પૃથ્વીના જેવું જ વાતાવરણ જલાવરણ અને ધનાવરણ ધરાવતો કોઈ બીજો અઠ હોય, તે અઠ તેના સૂર્યથી થોડા અંતરે આવેલો હોય, તે અઠ ઉપર પૃથ્વીનું દરેક તરવ હોય, તેના વાતાવરણમાં ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજન વાયુ થોડા પ્રમાણસર આવેલા હોય, અને તે અઠનું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ પૃથ્વીના જેટલું સગભર હોય તો ત્યાં જીવનની શક્યતા રહે છે.

અનેક વેધશાળાઓમાંથી બહુ શક્તિશાળી દૂરબિંદો વડે અવલોકતાં જેવું માલુમ પડે છે કે ને તારામંડળમાં આપણો સૂર્ય છે તેમાં સૂર્યના જેવું પ્રકાશન જણાતું નથી. થોડે વધે એકમે તારા ઉપર અહો હોય તેવું જણાયું છે. પરંતુ તે અહોની પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. વિશ્વમાં બીજાં પણ અસંખ્ય તારામંડળો છે, છતાં તેમાં પણ પ્રકાશન ધરાવતા તારાની શક્યતા બહુ જ ઓછી છે.

દરેક તારા એ નાનોમોટો સૂર્ય છે. જે તારાઓ એકમેકથી અવધ અંતરે રહેલા છે. નજીકમાં નજીક જે તારા વચ્ચેનું અંતર ૨ થી ૩ પ્રકાશવર્ષ * જેટલું એટલે કે ૧૧૬૦૦ થી ૧૭૪૦૦ અબજ માઈલ જેટલું હોય છે ! જેવું માનવામાં આવે છે કે આવી રીતે અવકાશમાં વિભેદાયેલા તારાઓમાંથી એક કાળે આપણો સૂર્ય બીજા તારાની ધણે નજીક આવી ગયો હશે. અને પરિણામે સૂર્યમાંથી ઉષ્ણ વાયુના મોટાં ઘરતીનાં મોજાં આવ્યાં હતાં અને તે સૂર્યથી વિખૂટાં પડી જતાં તેમાંથી અહો પેદા થયા. આવી રીતે જે તારાઓ એકમેકની નજીક આવે તેવા બીજો અકસ્માત એટલો વિરલ છે કે તેને માટે એકાદ ઘાનલો ઠીક પડશે. હિંદુસ્તાનની બુદ્ધિ ઉપર જે માખીઓ ગમે તેમ ફરતી હોય અને તે અકસ્માતે એક રથને ભેગી થાય તેટલો જ સંભવ એ તારાને અકસ્માતે ભેગા થવાનો છે; અને ભેગા થાય તો તે બેની એકમેકની અસર સૂર્ય ઉપર થઈ તેવી જ થવાનો સંભવ તો તેથી પણ ઓછો છે. આમ છતાં અહો પેદા થાય તો તે અહો પૃથ્વીના જેવી જ પરિસ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય એનો સંભવ તો ઘણો જ ઓછો છે. આવી ગણના આપણા તારામંડળથી રવાનાં આવેલાં અનેક તારામંડળોને પણ લાગુ પાડી શકાય. દૂરમાં, આપણે એમ કહી શકાએ કે કોઈ અગમ્ય કારણથી કુદરતે પૃથ્વીને વિશ્વના સર્વ પદાર્થો કરતાં અનોખી સ્થિતિમાં મૂકીને તેના ઉપર જીવન નિર્માણ કર્યું છે. સાગર નેવા અફૂટ વિશ્વમાં પૃથ્વી રૂપી એક બિંદુ ઉપર વિચરી રહેલી જીવંત સૃષ્ટિમાં મનુષ્યરૂપી એક જીવકોટી આપે એ વિશ્વની સમસ્તા ઉત્કલના મચી રહી છે. જીવન, પૃથ્વી અને તેમનો વિશ્વ સાથેનો સંબંધ એ મોટી સમસ્યા છે.

* એક પ્રકાશવર્ષ અંતરે એટલે એક સેકન્ડના ૧૮૬૦૦૦ માઈલના ગતિને ગતિ પ્રકાશનું બિંદુ એક વર્ષમાં જેટલું અંતર કાઢે તેવું અંતર આપણે એક વર્ષમાં પહોંચતાં વિશ્વના માઈલનું અંતર કાઢે છે.

સ્વદેશી. સસ્તા. સરસ

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

કાઉન્ટન પેનના

તથા

બહુ બ્લેક આટલા

વાપરો.

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીસો, શાળાઓ તથા સ્ટોરોમાં તેમજ આખણી દરેકે દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટોરનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછા :
ધી નેરોલ એજન્સી તથા દરવાજા-અમદાવાદ.
 પાન-૨-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

ગુજરાતનાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને બજાઈતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચા વાપરો

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ

સ્ટેશન શામિ : અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

૧ સ્વામત (કાવ્ય)	નાથલાલ દવે	૯૭
૨ રાજકીય વિ. આર્થિક પ્રશ્નવિવાદ	મનમોહન દેસાઈ	૯૯
૩ અધિકૃતિદા (કાવ્ય)	ચ. યુ. ખારોટ	૧૦૧
૪ બોલીશ માં મોર ! (કાવ્ય)	ઉમાશંકર ભેગી	૧૦૧
૫ તિલિયા અને લામણ	શૌનક	૧૦૨
૬ કવિજન ! (કાવ્ય)	ઉમાશંકર ભેગી	૧૦૫
૭ વિશ્વમાં પૃથ્વી સિવાય બીજો જીવનની શક્યતા હોઈ	ડૉ. મણવંત નાયક	૧૦૬
૮ પાળપીંડિતની પ્રાર્થના (કાવ્ય)	પૂનમલાલ	૧૦૯
૯ વિદાય (કાવ્ય)	રામમસાદ શુક્લ	૧૦૯

★ આલોકને : જેમનું લખાવું અહીં આપી છે તેમને તાકીદે આક્રમવા વિનંતિ.

For

Honesty, Service & Integrity

- (1) The Commercial Mills Co, Ltd. Ahmedabad.

*Fabrics combine Durability
Attraction & Fashion.*

- (2) The New Commercial Mills Co, Ltd. Ahmedabad.

*Gopi Fabrics
Bears the Stamp of
Integrity, Quality, Strength & Colours.*

- (3) The New National Mills Ltd. Ahmedabad.

*Nuna Fabrics
is
A Happy Blend
of
All that is
Superior, Durable & Fashionable.*

- (4) The Sentinel Assurance Co, Ltd. Bombay.

*Shields you from risks Personal
AND*

*Those of Business
**Life & Fire,
Motor & Accident***

PURELY INDIAN CONCERNS

INSIST ON OUR SERVICE

પ્રકાશક: રણજીભાઈ કેશુભાઈ મિલ્કી: ૧૨ નં, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિગ્ન, અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ હનમાણ ચાહ, નવખલાઈ ધિ. પ્રેસ, વીરકાંઠા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૮-૮-૪૪